

П. А. Рудик

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ

основні теорії,
концепції, підходи
до вивчення

АЕРТА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

П. А. РУДИК

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ: основні теорії, концепції, підходи до вивчення

2-ге видання, перероблене та доповнене

Навчальний посібник

Київ • Алерта • 2015

УДК 321.01(075)

ББК 66.0я7

Р83

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету харчових технологій
(протокол №10 від 31 травня 2012 р.)*

Рецензенти:

Марчук В.М. – доктор юридичних наук, професор Київського національного торговельно-економічного університету.

Котюк В.О. – професор кафедри теорії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат юридичних наук, професор.

Онїщенко І. Г. – доктор політичних наук, професор Національного університету харчових технологій.

Рудик П. А.

Р83 Теорія держави: основні теорії, концепції, підходи до вивчення: навчальний посібник.– 2-ге вид., перероб. та допов. – К.: Алерта, 2015. – 288 с.

ISBN 978-617-566-305-9

На основі вивчення досягнень світового і вітчизняного досвіду з правознавства, його сучасного праворозуміння, вивчення державно-правових явищ та аналізу юридичної літератури розкриваються актуальні проблеми теорії держави. Зокрема, концентрується увага на висвітленні теорій походження держави, положень виникнення, сутності, ознак і типів держави, функцій держави та їх видів, механізму і апарату держави, форми держави та її елементів. Чільне місце займає обґрунтування положень щодо громадянського суспільства, правової держави, основних сучасних концепцій держави тощо. Виклад матеріалу тісно пов'язується із життям України. У посібнику використовуються норми Конституція України в редакції 2014 року та інші найновіші нормативно-правові акти Української держави.

Навчальний посібник розрахований на студентів, аспірантів, викладачів закладів освіти, а також усіх тих, кого цікавлять актуальні проблеми теорії держави.

УДК 321.01(075)

ББК 66.0я7

ISBN 978-617-566-305-9

© Рудик П. А., 2014

© Видавництво «Алерта», 2015.

ВСТУП

У сучасних умовах розбудови української державності питання теорії держави і права набувають особливої актуальності. Теорія держави і права є провідною юридичною наукою. Вона є базовою для дослідження всіх галузей юридичної науки. Її цінність у тому, що вона розкриває внутрішню основу державно-правових явищ, розробляє і пропонує актуальні варіанти вирішення державно-правових проблем.

Теорія держави і права ґрунтується на єдності та діалектичному взаємозв'язку держави і права, як різних соціальних явищ, що пов'язані між собою. Вони обумовлюють одне одного, перебувають у відносинах нерозривної єдності та взаємного проникнення. Теорія держави і права не допускає ізолюваності чи протиставлення при пізнанні держави та права. Вона вивчає об'єктивні властивості держави і права, основні та загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державних правових явищ. Предмет цієї загально-теоретичної юридичної науки постійно змінюється залежно від залучення до сфери пізнання нових властивостей і нових явищ правової і державної дійсності. Такий підхід щодо осмислення положень теорії держави і права стосується й вчених України.

У кінці ХХ – на початку ХХІ століть в Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР, сталися і відбуваються нині величезні зміни. На теренах Союзу РСР утворилися нові держави, в тому числі й Українська держава. У них припинили існування соціалістичний лад та радянська система. Перед цими країнами, зокрема, й перед Україною постали нові завдання здійснення кардинальних перетворень (трансформацій) у політичній, економічній і соціальній сферах, передусім розбудови Української держави і створення відповідної до нових умов правової системи.

Трансформаційні процеси потребували і потребують глибоких теоретичних обґрунтувань, нових, сучасних підходів при проведенні досліджень державних правових явищ, в тому числі і в галузі теорії

держави і права, оскільки ця наука, спираючись на досягнення галузевих юридичних наук та всього суспільствознавства, нагромадила величезний обсяг знань про державу і право та озброює дослідників методологічними підходами і прийомами вивчення найскладніших процесів у сфері державотворення і правотворення, допомагає визначати шляхи державно-правового розвитку.

Нині теорія держави і права послідовно оновлює свій зміст, переорієнтовується на дослідження реальності. Взнявши до уваги загально-визнані зразки демократії, функціонування соціальної і правової державності, механізми забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина, вона звільняється, як зазначає академік НАН України, директор Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Ю. С. Шемшученко, від догматично постульованих уявлень про державу і право соціалістичного типу (Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 3).

Перед тим, як проаналізувати основну наявну літературу з питань загальної теорії держави, зазначимо, що теоретико-методологічні аспекти цієї проблеми ґрунтовно висвітлила доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України Н. М. Оніщенко. У статті «Феномен сучасної держави: рівні дослідження та розгляду» автор сконцентрувала увагу на розкритті заміни класової сутності держави на її соціальну призначеність, яка полягає в різнобічній і широкій діяльності держави, спрямованій на вирішення не вузько класових завдань, а завдань, що відповідають інтересам усього суспільства, всіх його соціальних груп і прошарків, не допускаючи при цьому гострих соціальних конфліктів і творчо використовуючи досвід цивілізованих країн при здійсненні реформування українського суспільства і держави в інтересах людини (Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики: Матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 26 червня 2006р. / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 55–59).

У роки незалежності України значно активізувалися наукові дослідження в галузі теорії держави і права. Вченими підготовлено і видано з правових наук низку ключевих монографій та програмних статей, підручників та навчальних посібників, захищено докторські та кандидатські дисертації, вийшли з друку енциклопедії тощо. Ак-

тивну участь у розробці теорії держави і права взяли вчені академічних наукових установ та науково-педагогічні працівники деяких вищих навчальних закладів. Передусім слід відзначити плідну роботу та значні здобутки в цьому вчених Національної академії правових наук України, Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Інституту законодавства Верховної Ради України, Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного університету «Одеська юридична академія», Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Київського національного університету внутрішніх справ, Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» та ін.

Так, науковці Національної академії правових наук України підготували унікальні для вітчизняної юридичної науки видання: тримовне п'ятитомне видання «Правова система України: історія, стан та перспективи», п'ятитомну монографію «Правова доктрина України», низку індивідуальних та колективних монографій, підручників, наукових статей тощо. У п'ятитомному виданні «Правова система України: історія, стан та перспективи» вперше в українському правознавстві в одному виданні узагальнено вітчизняний досвід побудови національної правової системи. Основу авторського колективу видання становить еліта вітчизняної юриспруденції: академіки, члени-кореспонденти академії, доктори юридичних наук, професори тощо. У першому томі цього видання «Методологічні та історико-теоритичні проблеми формування і розвитку правової системи України» розглядаються такі актуальні питання теорії держави і права, як виклики вітчизняній правовій науці на початку ХХІ ст., методологічні підходи до дослідження правової реальності, проблеми сучасного праворозуміння, особливості права як соціального явища, методологічні проблеми формування понятійного апарату правової науки, соціально-природні права і обов'язки людини як елемент загальнонаціональної правової системи, верховенство права як основоположний принцип правової і політичної систем України, демократичні передумови становлення і розвитку правової держави, проблеми визначення та реформування форми правління в Україні (С. 11–221), проблема права і демократії в умовах формування та розвитку національної правової системи та ін. (С. 664–688).

Результати праці вчених п'ятитомного загальноакадемічного видання «Правова система України: історія, стан та перспективи» знайшли суспільне визнання: авторському колективу монографії присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки (2011р.), а 10 науковців Академії відповідно до Указу Президента України від 18 травня 2012 року були нагороджені державними преміями в галузі науки і техніки, зокрема, Ю.П. Битяк, Л.К. Воронова, А.П. Гетьман, Ю.М. Грошевий, В.В. Голіна, В.В. Комаров, Н.С. Кузнецова, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришин, О.О. Погрібний. У 2011 році ця фундаментальна праця вийшла друком у другому виданні, перекладеному російською мовою, а у 2013 році у співпраці з журналом «Право України» вона була перекладена на англійську мову і надіслена до провідних юридичних бібліотек світу. Таким чином була створена можливість донести здобутки вітчизняної юридичної науки до вчених усього світу (Вісник Національної академії правових наук України: збір. наук. праць /редкол.: В.Я. Тацій та ін. – Х.: Право. –2013. – № 3 (74). – С. 8–9; 2014. – № 1 (76). – С. 10).

З іншими ґрунтовними науковими працями виступило і виступає нині багато вчених Академії, серед яких академіки М.В. Цвік, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко, члени-кореспонденти академії – М.І. Козюбра, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун та ін. Чимало вчених з теорії держави і права та філософії права захистили докторські дисертації, зокрема, Ю.М. Бисага, В.С. Журавський, А.П. Заець, О.В. Зайчук, А.А. Козловський, А.М. Колодій, В.В. Лемак, Л.А. Луць, С.М. Максимов, О.Г. Мурашин, Ю.М. Оборотов, Н.М. Оніщенко, О.В. Скрипнюк, С.С. Сливка та ін. (Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т./ В.Я. Тацій (голова редкол.); Академія правових наук України. – Х.: Право, 2008. – Т. 1; Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / М.В. Цвік, О.В. Петришин, В.Я. Тацій та ін.; М.В. Цвік, О.В. Петришин (заг. ред.). – 2008. – С. 8 та ін.).

У 2013 році (20–21 листопада) у Національній академії правових наук України відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Правова доктрина – основа формування правової системи держави», присвячена 20-річчю академії та обговоренню п'ятитомної монографії «Правова доктрина України». Метою конференції був розгляд положень теорії щодо побудови розвиненої демократичної правової держави та формування громадянського суспільства, розгляд та об-

говорення актуальних питань розвитку правової доктрини України тощо. З ґрунтовними доповідями на конференції виступили вчені Росії, Білорусії, Польщі, Молдови, Литви, Казахстану і вчені України, зокрема, О.В. Петришин, Н.М. Оніщенко, Ю.Г. Барабаш та ін. На спеціальній секції розглядалися загальнотеоретичні, історичні та філософські підходи до розуміння правової доктрини, які стосувалися і теорії держави.

Підсумком 20-річної діяльності Академії стало п'ятитомне видання «Правова доктрина України» (2013 р.), авторський колектив якого нараховує 174 науковців, серед них понад 90 членів Академії. У ньому окреслюються здобутки всіх галузей вітчизняної юридичної науки, в тому числі і з теорії держави і права. Це фундаментальна наукова праця. Вона комплексно та всебічно, – як зазначає академік НАН України В. Я. Тацій, – висвітлює питання становлення національної правової доктрини на різних етапах розвитку української державності, досліджує її сучасний стан з усіма надбаннями і проблемами, обґрунтовує тенденції і перспективи її реформування та подальшого вдосконалення. У першому томі «Загальнотеоретична та історична юриспруденція» за загальною редакцією О.В. Петришина розглядаються наукові погляди з питань філософсько-правових, методологічних та науковознавчих засад правознавства, доктринальних вимірів верховенства права, прав людини та правової системи, праводоктринальних концепцій сучасної української державності та ін. Значне місце у книзі відводиться безпосередньо і проблемам теорії держави. У майбутньому у співробітництві із журналом «Право України» передбачається видання цієї наукової праці російською та англійською мовами (Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. – Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О.В. Петришина. – С. 21–22; Вісник Національної академії правових наук України: збір. наук. праць / редкол.: В. Я. Тацій та ін. – Х.: Право. – 2013. – № 3 (74). – С. 9; 2014. – № 1 (76). – С. 10; Електронний ресурс: www.aprnu.kharkiv.org).

Окрім зазначених вище п'ятитомників положення теорії держави і права розкриваються також в монографіях окремих авторів, в підручниках та статтях, які видані та видаються Академією. Низка статей з теорії держави опублікована і публікується членами Академії, юристами-науковцями і практиками, зокрема, у «Віснику Національної академії правових наук України» (редкол.: В. Я. Тацій та ін.). Включно

по 2013 рік вийшло друком 75 його випусків, де під окремою рубрикою висвітлюються і питання теорії держави.

У 2008 році Академією засновано загальнонаціональне унікальне юридичне наукове видання – збірник наукових праць «Щорічник українського права» (редкол.: В. Я. Тацій та ін.). Вийшли з друку його перші випуски. У них публікуються найкращі статі з різних галузей юридичної науки, в тому числі з питань теорії держави та права, зокрема, і з теорії держави. Авторами статей виступають академіки і члени-кореспонденти Національної академії правових наук України, інші провідні науковці. Це юридичне видання не має аналогів в Україні. Воно по суті є кращим орієнтиром у царині різноманітної юридичної інформації. Для поширення здобутків юридичної науки на теренах Росії та інших країн СНД збірник з третього номера друкується російською мовою тощо (Вісник Національної академії правових наук України: збір. наук праць / редкол.: В. Я. Тацій та ін. – Х.: Право. – 2013. – № 3 (74). – С. 8); 2014. – № 1 (76). – С. 11).

Результати роботи Академії за 20 років досить значимі. Зазначимо, що лише за один 2012 рік її членами та науковцями її структурних підрозділів опубліковано близько 700 одиниць друкованої продукції, підготовленої як одноособово, так і у співавторстві, загальним обсягом понад 2000 друкованих аркушів. Це 56 монографій, 10 підручників, 33 навчальних та практичних посібників, 48 збірників коментарів законодавства, нормативних актів, наукових статей і тез, одна енциклопедія, 3 наукові доповіді, понад 500 наукових статей та тез наукових доповідей (Вісник Академії правових наук України. – 2013. – № 1 (72). – С. 7).

І нині, на думку академіка НАН України В. М. Литвина, Національна академія правових наук України вийшла на таку якість, коли може і повинна взяти на себе статус головного конструктора і експерта формування правової системи в Україні. Вона зобов'язана, на його думку, забезпечити розробку кадрової політики і очолити контроль за здійсненням кадрової роботи у сфері підготовки наукових кадрів та спеціалістів у галузі права. Він навів такі дані. На початку 2013 року в Україні налічувалося 491 доктор і 4021 кандидат юридичних наук. Доктори наук мали продуктивний вік 54 роки, а кандидати наук – 40 років. Водночас половина докторів не займається науковою діяльністю, а понад 60 відсотків кандидатів наук не опублікували за 2012 рік жодної роботи у фахових виданнях. Це стосується також питань з те-

орії держави. Таку пасивність у багатьох випадках проявили політики і чиновники, для яких атестат є обов'язковим елементом «джентльменського набору» (Литвин В.М. Соціально-політичні реалії для права. З виступу на Загальних зборах Національної академії правових наук України 18 жовтня 2013 року // Голос України. –2013. –25 жовтня. – С. 4).

30 січня 2014 року на загальних зборах Академії підведено підсумки її роботи за 2009–2013 роки. Президент НАПрН України В. Я. Тацій, відзначивши значні досягнення науковців Академії, наголосив на тих завданнях, що постали перед вченими усіх галузей права, в тому числі в галузі теорії держави і права. Водночас він підкреслив, що нині потребують розробки зміни до Конституції України, підготовка нормативних актів, спрямованих на реформування судових та правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування тощо (Вісник Національної академії правових наук України. –2014. –№ 1 (76). – С. 6–18).

Вагомий внесок у дослідження теорії держави і права вчених Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Вони підготували в 6-ти томах «Юридичну енциклопедію», яка являє собою перший в Україні систематизований звід знань про державу і право (голова редколегії Ю.С. Шемшученко). Це видання базується на сучасному рівні правових знань і досягненнях світової та вітчизняної юриспруденції. Воно широко визнано в українському суспільстві та удостоєно Державної премії України в галузі науки і техніки. Енциклопедія оновлюється. Уже вийшов з друку в оновленій редакції перший її том. В енциклопедії широко представлені статі, присв'ячені також питанням теорії держави (Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 1–6 / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 1998–2004 та ін.).

Логічним продовженням «Юридичної енциклопедії» є фундаментальна наукова праця «Великий енциклопедичний юридичний словник», підготовлений провідними фахівцями-правознавцями і юристами під егідою Інституту (за ред. Ю.С. Шемшученка), зокрема, відділу теорії держави і права (завідувач відділу Н.М. Оніщенко). Це друге видання, перероблене та доповнене. Воно актуалізувано відповідно до змін, що відбулися у правовій системі України. На нього ґрунтовну рецензію поміщено у фаховому журналі «Віче» (Павко А., Задорожний О. Інтелектуальний фермент юридичної науки //

Віче. –2012. –№ 19. – С. 10–11). Значимо, що у порівнянні з його попереднім виданням (2007 р.) у другому виданні «Великого енциклопедичного юридичного словника» (2012р.) оновлено зміст його статей, поглиблено і розширено понятійно-категоріальний апарат юридичної науки. Значну частину у цьому виданні становлять статі, присвячені також питанням теорії держави (Великий енциклопедичний юридичний словник. –2-ге вид., перероб. і доповн. /За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2012. –1020 с.).

Інститутом видана багатотомна «Антологія української юридичної думки» (Ю. С. Шемшученко (заг. ред.), яка ознайомлює читачів України з кращими здобутками вітчизняних правознавців XV111–XX століть. У першому томі «Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2002. – 568с.» вміщені кращі праці теоретичної спадщини, що стосуються і теорії держави. Зокрема, висвітлюються міркування авторів щодо визначення поняття «держава», співвідношення держави і права, ролі держави в соціальному та економічному житті, визначення правової держави, правового самовизначення і самообмеження держави, відносин між особою та державою, цілісності вивчення і дослідження науки і навчальної дисципліни «теорія держави і права», правової зв'язаності держави правами громадянської свободи особи та ін.

Цінним, як на мене, є те, що В. Д. Бабкін і І. Б. Усенко в «Нарисі історії розвитку загальної теорії держави і права», пов'язуючи положення українських правознавців щодо правової зв'язаності держави, вказали на їх актуальність для сучасного право- і державотворення в Україні. «Сучасна юридична наука і практика, – підкреслюють автори, – виходять з принципу зв'язаності держави правом і свободами людини і громадянина як найважливішої ознаки правової держави, з принципу верховенства права, з необхідності реалізації конституційно-правових засобів обмеження держави і контролю над владою» (С. 37). А в цілому фундаментальні ідеї українських вчених-правознавців з теорії держави і права, до яких у той час не прислухалися, нині набувають особливої актуальності.

Положення теорії держави знайшли своє висвітлення також в статтях, опублікованих у збірниках наукових праць Інституту, зокрема, «Держава і право» (редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.), «Правова

держава»(редкол. Ю.С. Шемшученко та ін.), «Часопис Київського університету права НАН України»(гол.ред. Ю.С. Шемшученко) та ін. Активну участь у розробці проблем теорії держави беруть і науковці відділу теорії держави і права цього Інституту (завідувач відділу Н.М. Оніщенко). Вони видали монографії, підручники, навчальні посібники, низку статей, підготували докторські та кандидатські дисертації тощо.

У 2014 році Інституту виповнилося 65 років. Він підвів підсумки своєї діяльності: відбулися щорічна науково-практична, міжнародна наукова та інші конференції. На щорічній науково-практичній конференції «Правовий світогляд: людина і право»(22.04.2014) її учасники полемічно і, водночас, толерантно обговорили фундаментальні проблеми, пов'язані із забезпеченням прав і свобод людини і громадянина, проблемами розвитку громадянського суспільства у складних та суперечливих умовах сучасної України, взаємозв'язком правового світогляду та правової свідомості, ціннісним виміром правоутворення в сучасному правовому світогляді та ін. Серед учасників конференції викликали інтерес виступи В.Ф. Сіренка, О.В. Скрипнюка, А.О. Селіванова, Н.М. Оніщенко, Ю.С. Шемшученка, І.О. Кресіної, Н.М. Пархоменко, Н.А. Мяловицької, О.Д. Тихомирова, С.В. Бобровник, О.І. Ющика та ін. За наслідками конференції планується видати V (п'ятий) випуск Щорічника науково-практичного журналу «Альманах права».

Узв'язку з 65-річчям Інституту злободенній темі «Актуальні проблеми юридичної науки на сучасному етапі» була присвячена Міжнародна наукова конференція (13.05.2014). На ній розгорнулися дискусії навколо таких основних питань: теоретико-методологічні засади реформування державної влади в Україні; проблеми реформування політичної системи і публічної влади в Україні; проблеми забезпечення політико-правової реформи в Україні; поділ і єдність державної влади в Україні: питання співвідношення; державна влада і місцеве самоврядування в Україні; утвердження парламентаризму – ключовий фактор розвитку України як демократичної правової держави; адміністративна реформа в контексті здійснення політико-правової реформи в Україні; судова реформа в Україні: необхідність, концептуальні засади, проблеми реалізації; конституційний процес і розвиток національної правової системи; проблеми організації державної влади в контексті європейської інтеграції України та ін. Із ґрунтов-

ними доповідями виступили В. Я. Тацій, В. М. Литвин, Н. М. Оніщенко, І. С. Гриценко, О. Л. Копиленко, М. В. Онішук, О. В. Петришин, І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, В. Ф. Опришко, В. Н. Денисов, Батлер Уільям Елліот, А. О. Селіванов, П. М. Рабінович, В. М. Семчик, Ю. Л. Бошицький, О. М. Костенко та ін.

Загалом науковці Інституту працюють результативно. За час його діяльності вченими опубліковано близько 700 монографій, понад 350 підручників, збірників, довідників і словників, 530 брошур, майже 2500 наукових статей з юридичної тематики. Поряд з цим видано першу в Україні, – як уже зазначалося, – фундаментальну шеститомну «Юридичну енциклопедію», десятитомну «Антологію української юридичної думки», «Великий енциклопедичний юридичний словник» та ін. (Шемшученко Ю. Віхи і здобутки 65-річного поступу//Право України. –2014. –№ 5. – С. 9–14; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: idpnan.in.ua/naukovi_zahodi_provedeni_zahodi_2014.html).

Значну увагу дослідженню проблем теорії дежави і права приділили науковці Інституту законодавства Верховної Ради України. Ними підготовлені докторські та кандидатські дисертації, низка монографій та статей, в яких досліджуються і питання теорії держави. Водночас їхні науковці співробітничать також з вченими інших наукових та навчальних закладів.

З огляду на те, що дане видання є навчальним, сконцентруємо увагу на аналізі літератури саме такого характеру. В Україні видано чимало підручників, навчальних посібників з теорії держави і права, з навчальної дисципліни «Правознавство», де питанням теорії держави відводиться значне місце. Проте теорія держави і права постійно оновлюється новими положеннями. Поряд з цим серед вчених наявні певні особливості у підходах і баченнях трактування деяких положень теорії держави.

Одним із перших таких навчальних посібників був підготовлений авторським колективом в складі А. М. Колодія, В. В. Копейчикова, С. Л. Лисенкова, В. П. Пастухова, О. Д. Тихомирова. Навчальний посібник «Загальна теорія держави і права» вийшов з друку в 1997 р. за редакцією академіка Академії правових наук України, доктора юридичних наук, професора В. В. Копейчикова. У посібнику з використанням нових методів і принципів пізнання державно-правових явищ висвітлювалися зміни і тенденції їх розвитку, було проаналізовано світовий досвід з цих питань, сформульовано основні держав-

но-правові положення. Велика увага приділялась розкриттю також проблем теорії держави: походження держави, її функцій, державного механізму, форм державного правління, державного устрою і державного режиму тощо. Цінним моментом посібника було й те, що в ньому викладення теорії того чи іншого питання автори поєднували з практикою його розв'язання. (Загальна теорія держави і права: Навч. посібник / За ред. академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком, 1997. – 320 с.).

Змістовністю відзначався і відзначається підручник «Загальна теорія держави і права», підготовлений викладачами Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого» за редакцією докторів юридичних наук, професорів М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Підручник відбивав і відбиває сучасні досягнення юридичної науки в галузі теорії держави і права (2011). Його автори орієнтуються на дослідження державно-правової реальності, враховуючи при цьому загальноновизнані зразки демократії, функціонування соціальної і правової державності, механізми забезпечення і захисту прав та свобод людини і громадянина.

Значне місце у підручнику зайняло ґрунтовне розкриття таких важливих питань загальної теорії держави, як причини виникнення держави, її історичні типи, функції, форма, механізм та апарат держави тощо. Окремі розділи присвячені правовій державі та громадянському суспільству, їх становленню та формуванню в Україні.

Матеріал цього підручника постійно оновлюється. Він викладається з урахуванням узагальнень законодавства та юридичної практики. У новому переробленому і доповненому виданні критично переосмислено ті напрацювання, що були здійснені у попередній період. Такі видання були і будуть у пригоді широкому загалу і відіграватимуть велику позитивну роль в оволодінні майбутніми юристами фундаментальними знаннями юридичної науки і, зокрема, загальної теорії держави.

У 2013 році викладачами кафедри теорії держави і права університету виданий за загальною редакцією О. В. Петришина навчальний посібник для підготовки студентів до державних іспитів, де достатньо місця відводиться і питанням теорії держави, які значно глибше висвітлюються у зазначеному вище підручнику (Загальна теорія держави і права: Підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х.: Право, 2011. – 584 с.).

У 2014 році з друку вийшов оновлений підручник з теорії держави і права, підготовлений викладачами цієї ж кафедри. У ньому значно поглиблюються положення теорії держави, що були викладені у попередніх виданнях. Навчальний матеріал підручника відображає актуальні підходи до дослідження юридичних явищ і процесів, враховує узагальнення чинного законодавства України та юридичної практики, висновки порівняльно-правових досліджень тощо. Видання цього підручника заслуговує схвалення (Теорія держави і права: Підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014. – 368 с.).

Висококваліфікованим колективом науковців і викладачів вищих юридичних навчальних закладів підготовлено підручник «Теорія держави і права. Академічний курс» за редакцією докторів юридичних наук, професорів О. В. Зайчука і Н. М. Оніщенко (2008). У ньому з позиції сучасних вимог до данної галузі, новітніх підходів до праворозуміння, розвитку поглядів на державу як в Україні, так й у світі ґрунтовно розкриваються найважливіші проблеми загальної теорії держави і права. Особливу увагу приділено актуальним питанням теорії держави, де досліджуються проблеми сутності держави та її призначення, дається характеристика елементів форми держави (форми державного правління, форми державного устрою, державного режиму), понять і структури механізму та апарату держави, правової держави і громадянського суспільства. Цінним, як на мене, є відображення у підручнику широкої палітри думок авторів з дискусійних питань теорії держави і права, що в певній мірі спонукає читача мислити (Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.).

Світлій пам'яті В. В. Копейчикова присвятили підручник «Теорія держави і права» автори у складі С. Л. Лисенкова, А. М. Колодїя, О. Д. Тихомирова, В. С. Ковальського. З позиції сучасних методологічних підходів у ньому висвітлюються найважливіші питання теорії держави і права. Другий розділ підручника ґрунтовно розкриває положення про поняття і походження держави, місце і роль держави у політичній системі, елементи форми держави, її функції і механізм, народовладдя, основні сучасні концепції держави. Позитивною частиною викладу матеріалу був його зв'язок з сучасністю (Теорія держави і права: Підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодїя, О. Д. Ти-

хомиров, В. С. Ковальський; За ред. С. Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.).

У перші роки незалежності України питанням теорії держави присвятив навчальний посібник М. С. Кельман. З тогочасних позицій він розкрив соціальну сутність, еволюцію, структуру, функції і перспективи розвитку держави та демократії. Позитивним моментом є те, що в посібнику розділи завершувалися поданням схем, термінологій та запитань для роздумів і дискусій. У передмові до посібника професор С. Л. Лисенков дав йому позитивну оцінку, акцентуючи увагу на тому, що посібник вийшов з друку зразу після прийняття у 1996 році Конституції України. Навчальний посібник відзначався доступністю до сприйняття студентами і засвоєння ними положень теорії держави. З цією оцінкою можна погодитися (Кельман М. С. Теорія держави. Навч. посібник. – Тернопіль, 1997. – 330с.). Хоча деякі формулювання розуміння автором посібника поняття форми держави викликають сумнів. Зокрема, розділ 4 автор подав під заголовком «Форма (устрій) держави» (С. 101). У класичній юридичній науці таке ототожнення відсутнє. Юридична енциклопедія зазначає: «Поняття “форма держави” зазвичай розглядається у трьох його виявах – форма державного правління, форма державного устрою і форма (тип) політичного режиму» (Шаповал В. М. Форма держави // Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкології): У 6 т. – Т. 6. – С. 294).

Своєю актуальністю та глибиною дослідження відзначається навчальний посібник «Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави», підготовлений авторським колективом в складі С. М. Тимченка, С. К. Бостана, С. М. Легуші, Н. М. Пархоменко, Т. О. Пікулі, Н. В. Пронюк (2-е вид., стереот. 2008 р.). Тут знайшли ґрунтовне розкриття положення актуальних проблем теорії походження держави, її поняття та типології; сутності держави, її функцій, механізму та форми; місця сучасної держави в політичній системі громадянського суспільства, її соціальні, політичні та правові характеристики. Схвально, що для поглибленого вивчення окремих питань до кожного розділу подається список літератури. Безумовно цей посібник буде корисним для викладачів, аспірантів та студентів вищих юридичних закладів та факультетів (Актуальні проблеми теорії держави і права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави. / С. М. Тимченко, С. К. Бостан С. М. Легуша та ін. – 2-ге вид., стер. – К.: КНТ, 2008. – 285 с.)

У навчальному посібнику «Теорія держави і права», авторами якого є В. М. Субботін, О. Ф. Філонов, Л. М. Князькова, І. Я. Тодоров і який рекомендовано вченою радою Донецького юридичного інституту МВС України при Донецькому національному університеті, розкриваються поряд з питаннями, що стосуються теорії права також питання закономірностей виникнення держави, її типології, функцій, механізму, форми тощо. На основі класичного підходу до вивчення наукових проблем висвітлюються найважливіші інститути сучасної держави, особлива увага приділяється концепції побудови демократичної правової держави (Теорія держави і права: Навч. посібник / В. М. Субботін, О. В. Філонов, Л. М. Князькова, І. Я. Тодоров. – К: Знання, 2005. – 327 с.).

Проблемам теорії держави значне місце відведено у навчальному посібнику «Теорія держави і права», підготовленому авторським колективом в складі Р. А. Калюжного, С. М. Тимченка, Н. М. Пархоменка, С. М. Легуші (2007). У посібнику ґрунтовно розкриваються положення понять й ознак держави, її типологій, функцій, механізму й апарату, форми держави та її складових елементів, політичної системи суспільства, правової та соціальної держави і громадянського суспільства та ін. Він призначений студентам вищих навчальних закладів юридичного профілю (Загальна теорія держави і права: Навч. посібник/ Р. А. Калюжний, С. М. Тимченко, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. – К.: Вид. Паливода А. В., 2007. – С. 39–100).

При вивченні питань теорії держави у пригоді студентам став підручник професора О. Ф. Скакун «Теорія держави і права», який уже декілька разів перевидавався. У третьому виданні він вийшов під назвою «Теорія права і держави» (2011). В останньому виданні частина третя спеціально присвячена теорії держави. Автор ґрунтовно і доступно розкриває основні теорії походження держави, чого бракує деяким іншим виданням; закономірності виникнення держави, її сутність, основні ознаки, функції; форму, механізм і апарат держави, її місце у політичній системі суспільств; суверенітет держави і його співвідношення із суверенітетом народу і суверенітетом нації, деякі наукові концепції сучасної держави. Професор О. Ф. Скакун концентрує увагу також на висвітленні положень про державні органи влади в Україні, поняттях й ознаках соціальної та правової держави, специфіці діяльності правоохоронних та правозахисних органів, ролі органів внутрішніх справ у механізмі правової держави тощо. (Ска-

кун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. – 3-є вид., доп. і переробл. – К.: Алерга, ЦУЛ, 2011. – 523 с.).

Провідними вченими в галузі теорії держави і права підготовлено навчальний посібник за редакцією О. В. Зайчука і Н. М. Оніщенко «Загальна теорія держави і права» (2008 р.), де поряд з важливими проблемами теорії права розкриваються проблеми сутності та призначення держави, співвідношення держави й особи, загально характеризуються елементи форми держави, її механізму та апарату, держави в політичній системі суспільства. Слушним є те, що тут досліджуються також проблеми правової держави і громадянського суспільства, інститути юридичної відповідальності держави перед особою (Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, провідні конструкції та наукові концепції): Навч. посібник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 31–119).

У 2010 році вийшла з друку книга «Мала енциклопедія теорії держави і права», підготовлена науково-педагогічними працівниками кафедри теорії та історії держави і права Київського університету права НАН України та співробітниками відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Книга редактована професором Ю. Л. Бошицьким. Це одна із перших у вітчизняній юридичній науці книга такого спрямування, де здійснюється спроба систематизації і визначення змісту основних державно-правових категорій теорії держави і права.

Для книги характерні нові теоретико-методологічні і концептуальні підходи до визначення основних правових категорій. Вони подаються з позицій загальнолюдських цінностей та входження Української держави у світове співтовариство. У ній вдало, як на мене, проаналізовано основні категорії та поняття з теорії держави, які займають досить чільне місце у книзі. Автори ґрунтовно розкривають закономірності виникнення держави, її сутність, ознаки; функції держави та їх класифікацію; форму держави та її структурні елементи; механізм держави і державний апарат; дають характеристику і висвітлюють функції органів законодавчої, виконавчої і судової влади тощо.

Заслуговує схвалення розкриття категорій, які порівняно недавно застосовуються юридичною наукою, зокрема, щодо громадянського суспільства і правової та соціальної держави, їх визначення, ознак і структури, їх становлення і формування в Україні тощо.

Впродовж останніх п'яти років (2010–2014 рр.) вийшли з друку монографічні дослідження, чимало підручників, навчальних посібників, посібників для підготовки до державних іспитів, іншої методичної літератури з питань теорії держави і права, де проблеми теорії держави займають гідне місце. Зокрема, покликані сприяти глибокому засвоєнню положень теорії держави і права підручник «Теорія держави і права», підготовлений відповідно до вимог кредитно-модульної системи (Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.); низка навчальних посібників: «Теорія держави і права» (С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін.), рекомендований до друку Вченою радою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К.: Академія, 2013. – 348 с.; «Теорія держави і права» (кол. авт.; кер. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2013. – 384 с.); «Теорія держави і права» (В. М. Марчук, О. В. Корольков), виданий Київським національним торговельно-економічним університетом (2012. – 415 с.); «Теорія держави і права» (А. А. Письменицький, Д. С. Слинко, А. С. Спаський), виданий Харківським національним університетом ім. В. Н. Каразіна (2010. – 242 с.); «Теорія держави і права: курс лекцій» (М. Й. Сидоренко), виданий Відкритим міжнародним університетом розвитку людини «Україна» (2-е вид., 2013. – 197 с.); «Основи теорії держави» (П. А. Рудик), підготовлений у Національному університеті харчових технологій (К.: Алерта, 2013. – 206 с.); «Теорія держави і права» (В. В. Сухонос), виданий Сумським державним університетом (Суми: ВТД «Університетська книга», 2012. – 536 с.); «Теорія держави і права: практикум» (О. М. Гришко, В. І. Риндюк, Ю. М. Рижук; за заг. ред. Ф. П. Шульженка), виданий Київським національним університетом ім. Вадима Гетьмана (К.: КНЕУ, 2013. – 308 с.) та ін.

Більшій увазі заслугоють деякі із названих вище навчальних посібників. Зокрема, новизною відзначається навчальний посібник «Теорія держави і права», рекомендований Вченою радою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України до друку. У ньому особлива увага концентрується на висвітленні сучасних ідей, найновіших напрацювань юридичної науки, осмисленні світового досвіду та сучасного державо- і правотворення в Україні тощо. Посібник досить широко розкриває зміст:

- походження держави в суспільно-політичній думці та державознавчих дослідженнях, сутність та типи держави, основні підходи до типологізації держав, становлення держави;

- форми держави та таких її складових, як форма державного правління та історичні типи форм державного правління, форми державно-територіального устрою, форми політичного режиму, його сутність, історичні типи та види;
- функцій держави, їх класифікацію, форми та методи здійснення;
- механізму держави, його структури, сутності, ознак і видів державних органів;
- політичних, правових та соціальних властивостей сучасної держави: сучасна держава – держава громадянського суспільства, сучасна держава як основний елемент політичної системи громадянського суспільства, сучасна держава – демократична, правова та соціальна держава («Теорія держави і права» / С.К.Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. – К.: Академія, 2013. – С. 29–163).

На сучасному етапі перебудовуються українське суспільство, державний лад, змістовна сутність суспільної свідомості, що вимагає нового підходу до розуміння традиційно-правових інститутів, тенденцій і форм їх історичного розвитку. З цих позицій підійшли автори навчального посібника «Теорія держави і права» (кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков) до розгляду положень теорії держави і права, в тому числі і положень щодо розуміння закономірностей виникнення, функціонування та розвитку держави в цілому і правової держави зокрема. Так, у посібнику змістовно висвітлюються основні положення про теорії походження держави, її сутність та типологію, функції держави, форму держави та її елементи, механізм та апарат держави, державний орган, громадянське суспільство і правову державу тощо («Теорія держави і права» / кол. авт.; кер. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2013. – С. 24–121).

У навчальному посібнику «Теорія держави і права» (В. М. Марчук, О. В. Корольков), виданому Київським національним торговельно-економічним університетом, окрім питань теорії права, що становлять більшу частину навчального посібника, значне місце займають питання теорії держави. Зокрема, автори розкривають поняття «держави», основні концепції походження держави, її функції, форму держави і такі її складові елементи, як форма державного правління, форма державного устрою, форма державного режиму, механізм здійснення державної влади, місце держави в політичній системі суспільства, характеризують правову державу та її співвідношення з гро-

мадянським суспільством. Заслугує схвалення те, що в посібнику подаються методичні рекомендації, ситуаційні завдання, тести і тематика реферативних доповідей (Марчук В. М. Теорія держави і права: навч. посібник / В. М. Марчук, О. В. Корольков. – К.: Київ. нац. торг. – екон. ун-т, 2012. – С. 365–409).

Певний інтерес представляє навчальний посібник «Теорія держави і права», автором якого виступає В. В. Сухонос. У посібнику один із розділів присвячений теорії держави (глави 10–16). Поряд з висвітленням положень про державну владу, функції, механізм, форму держави у посібнику більше уваги, ніж в інших навчальних посібниках, зосереджується на розкритті положень про типи держави, зокрема, на характеристиці формаційного та цивілізаційного підходів тощо (Сухонос В. В. Теорія держави і права: Навч. посібник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2012. – 536 с.).

Активність у підготовці підручників і навчальних посібників з питань теорії держави і права проявили науково-педагогічні працівники Київського, Донецького, Львівського, Одеського, Ужгородського, Чернівецького національних університетів, Національного університету «Одеська юридична академія», Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана, Київського національного торговельно-економічного університету, Національного університету державної податкової служби України (Ірпінь), Ніжинського державного університету, Національної академії прокуратури України та інших вищих навчальних закладів Міністерства освіти і науки України.

В останні роки мобілізувались у підготовці таких видань і викладачі вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ, зокрема Київського, Львівського, Харківського та інших державних університетів внутрішніх справ. Так, викладачі Київського національного університету внутрішніх справ видали з теорії держави і права лише за 2007–2010 роки чотири індивідуальних і колективних навчальних посібників, серед яких і навчальний посібник «Актуальні проблеми теорії держави і права» за вимогами кредитно-модульної системи навчання (2010).

Відповідно до вимог кредитно-модульної системи колективом авторів підготовлений підручник «Теорія держави і права» (Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.). Особливістю цього підручника є те, що виклад матеріалу підпорядкований розкриттю найважливіших

загальнотеоретичних положень про державу і право через призму правоохоронної діяльності міліції. Позитивним є те, що автори врахували сучасні вимоги кредитно-модульної системи навчання. Зміст підручника посприє студентам самостійно вивчати положення теорії держави і права, зокрема, положення щодо виникнення держави, її ознак, функцій, механізму, форми та ін.

Варто зауважити, що питання теорії держави в загальних рисах висвітлюється також в підручниках і навчальних посібниках з правознавства, серед яких варто відзначити: Правознавство: Підручник / За відп. ред. О. В. Дзери. – 10-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Гл. 1; Правознавство: Підручник / За заг. ред. В. Ф. Опришка, В. П. Шульженка. – К.: КНЕУ, 2003. – Гл. 1; Погорілко В. Ф., Шпиталенко Г. А. Правознавство: Підручник. – Каравела, 2010. – Гл. I, II, III; Правознавство: Навчальний посібник / За заг. ред. П. Д. Пилипенка. – 3-тє вид., стереотипне. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2010. – Тема 1 та ін.

Викликає схвалення підхід до викладу положень теорії держави у навчальному посібнику «Курс правознавства», підготовленому авторами І. І. Котюком і О. І. Котюком та виданий Київським національним університетом імені Тараса Шевченка. У порівнянні з іншими підручниками і посібниками навчальної дисципліни з «Правознавства» у цьому посібнику значно ширше розкриваються положення про теорію походження держави, причини її виникнення, поняття держави, її основні ознаки, механізм держави, її функції, характеристика органів держави, поняття і загальна характеристика державного ладу, форма держави та її складові елементи, особливості взаємовідносин людини і суспільства, людини і держави, поняття та основні ознаки правової і соціальної держави тощо (Котюк І. І., Котюк О. І. Курс правознавства: Навчальний посібник. – К.: Київський університет, 2008. – Тєми 1–5).

Змістовністю визначається низка монографій, підручників і навчальних посібників з політології, в яких висвітлюються проблеми політичної системи незалежної України, зокрема, і положення про громадянське суспільство та правову державу, проблеми консолідації українського суспільства, розвитку державних інституцій в Україні (досвід, уроки і перспективи). Видані монографії за редакціями І. О. Кресіної, Ю. А. Левенця, Ф. М. Рудича, підручники – за редакціями О. В. Бабкіної і В. П. Горбатєнка, Ф. М. Кирилюка, М. І. Панова, В. Ф. Цвиха, М. М. Вєгєша та ін.

Варті вивчення змістовні монографії «Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення» (1997), «Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії» (2007), «Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні» (2011), підготовлені вченими Інституту держави і права ім. В. М. Корецького за загальною редакцією І. О. Кресіної, монографія «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку» (2006), підготовленої науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, комплексне дослідження, виконане вченими інститутів НАН України, «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності» (гол. ред. В. М. Литвин, 2008), друга частина якої присвячена дослідженню проблем політичної системи незалежної України, досвіду, уроках і перспективам розвитку інституцій в Україні, громадянському суспільству та проблемам його консолідації.

Заслуговують уваги і ґрунтовного опрацювання підручники і навчальні посібники, що видані у Російській Федерації, і які наявні у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського або Національній парламентській бібліотеці України. Серед них варто виділити підручники і навчально-методичні посібники з теорії держави і права, підготовлені за редакціями М. М. Марченка, В. С. Нерсесянца, В. К. Бабаєва, А. С. Піголкіна і Ю. А. Дмитрієва, Р. В. Шагієвої та ін. Зокрема:

- підручники і навчально-методичні посібники з теорії держави і права, підготовлені М. М. Марченком з Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова (Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации. – М.: Проспект, 2009. – 339с.; Марченко М. Н. Теория государства и права: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2007. – 637 с.; Марченко М. Н. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. – М.: «Зерцало», 2001. – 640 с.; Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права: Учебник: В 2 т. – Т. 1. Государство. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, 2008. – 752 с.; Марченко М. Н. Основы государства и права: Учебник / М. Н. Марченко, Е. М. Дерябина; Московский государственный ун-т им. М. В. Ломоносова. Юрид. факультет. – М.: Проспект, 2011. – 359с. и др.);
- підручники для студентів вищих навчальних закладів, які навчаються за спеціальністю «Юриспруденція», підготовлені

- В.С. Нерсесянцом та іншими вченими з Інституту держави і права Російської Академії Наук (Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: Учебник. – М.: НОРМА, 2010. – 547с.; Проблемы общей теории права и государства: Учебник / Н.В. Варламова, В.В. Лазарев, В.В. Лапаева и др.; В.С. Нерсесянц (общ. ред). – М.: Норма, 2008. –813с. и др.);
- підручники, видані колективами авторів Інституту законодавства і порівняльного правознавства при Уряді Російської Федерації та вченими Міжнародної академії підприємництва (Теория государства и права: Учебник для юридических вузов / А.И. Абрамова, С.А. Боголюбов, А.В. Мицкевич и др.; А.С. Пиголкин (общ.ред.); Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. – М.: ОАО «Издательский Дом “Городец”», 2003. –540с.; Теория государства и права: Учебник / Пиголкин А.С., Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А.; Под ред. А.С. Пиголкина, Ю.А. Дмитриева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2010. – 743с. и др.);
 - підручники, курс лекцій, навчальні посібники за редакцією М.М. Рассолова (Теория государства и права: Учебник / Под ред. проф. М.М. Рассолова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ, 2004. –735с.; Рассолов М.М. Теория государства и права: Курс лекций. – М.: ЮНИТИ, 2007. –735с.; Актуальные проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Рассолов М.М., Малахов В.П., Иванов А.А. и др.; Под ред. М.М. Рассолова. – М.: ЮНИТИ – Дана, 2010. – 447с. и др.);
 - навчальний посібник «Актуальные проблемы теории государства и права»: Учебное пособие / Отв. ред. Р.В. Шагиева. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2014. – 576с.;
 - підручник для вищих навчальних закладів, підготовлений М.І. Абдуласвим (Абдулаев М.И. Теория государства и права: Учебник для вузов. – СПб: Питер, 2004. – 410с.;
 - підручник, підготовлений кваліфікованим авторським колективом за редакцією В.К. Бабаєва. (Теория государства и права: Учебник / Под ред. В.К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2002. –592с.);
 - елементарний курс теорії держави і права, виданий А.М. Лушниковим (Лушников А.М. Теория гусударства и права: элементарный курс. – М.: ЭКСМО, 2009. – 272с.);

- короткий курс теорії держави і права, виданий колективом авторів (Теория государства и права / Р. А. Ромашов и др. – 2-е изд. – СПб: Питер, 2010. – 301с.) та ін.

Відомо, що серед спеціалізованих галузей знання у сфері суспільствознавства особливе місце посідає правознавство, як наука, що досліджує соціальну природу і функції держави і права в державно-організованому суспільстві. Воно покликано обслуговувати практичні потреби суспільного життя в галузі державної організації і правового регулювання різноманітних суспільних відносин. У цьому контексті важливу роль відіграє вивчення проблем такої науки, як теорії держави і права і, зокрема, теорії держави, що стосуються сьогодення, в тому числі й України.

У Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Такий підхід до визначення місця людини зумовлює її особливий статус прав і свобод. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. І держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Нині головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3 Конституції).

Події кінця 2013 – початку 2014 років переконливо засвідчили необхідність досягнення нової якості держави та державних послуг. Основою такої якості мають бути демократизм, гуманізм, чесність, справедливість, встановлення постійного контролю за діяльністю органів державної влади з боку громадян України. Залишки норм застарілого, репресивного права минулого в стосунках держави та громадянина, держави та бізнесу мають бути демонтовані.

Вивчення теорії держави та права і, зокрема, теорії держави має спонукати громадян України до оволодіння ними певними знаннями про форми сучасної державної влади, громадянського суспільства, поняття й ознак правової держави, принципи та форми взаємодії елементів держави, громадянського суспільства і правової держави, підвищення ефективності державно-правового впливу на суспільство і суспільства на державу для надання суспільству рис системності та упорядкованості.

Українське суспільство постійно розвивається. Суспільно-політичні проблеми і зміни є швидкоплинними, про що свідчать і події кінця 2013–початку 2014 років. Вони потребують великої уваги науковців та науково-педагогічних працівників. Громадяни нашої краї-

ни (тим більше майбутні спеціалісти) повинні бути свідомі того, яку державу ми будемо, щоб вона стала демократичною, правовою та соціальною. Виходячи саме з цього та сучасного розуміння розвитку юридичної науки, запропонований навчальний посібник має на меті допомогти студентам правильно зрозуміти і засвоїти основи фундаментальних знань з актуальних проблем загальної теорії держави, які можуть стати підґрунтям у вивченні галузевих і прикладних навчальних юридичних дисциплін, а також у розумінні приписів чинного законодавства та практики організації і функціонування механізму держави.

Слід також наголосити, що викладення змісту державно-правових явищ автор посібника намагається здійснювати на основі принципів об'єктивності та різнобічного розгляду предмету дослідження і не пов'язувати з будь-якими обов'язковими ідеологічними та політичними настановами. Автор виходить з того, що в системі юридичних наук теорія держави і права займає провідне місце, яке обумовлене як широтою, так і глибиною дослідження.

Методом порівняльного аналізу основних монографічних досліджень, більшої частини підручників і навчальних посібників з теорії держави і права, частково підручників з правознавства і політології провідних наукових та навчальних закладів здійснюється спроба сконцентрувати увагу на дослідженні головних положень теорії держави з позицій сучасного праворозуміння, на тих проблемах цієї теорії, які потребують свого висвітлення і які є актуальними для сучасного розвитку української державності.

Вивчення студентами теорії держави та права і, зокрема, теорії держави, вкрай необхідне для сьогодення і майбутнього України, необхідне як для рядового юриста, так і службовця. Народний депутат України, який очолював у Верховній Раді України шостого скликання підкомітет з питань кримінально-процесуального законодавства С. В. Олійник зазначав, що «найбільш корисним знанням у роботі депутата юриста було б базове, глибинне теоретичне знання теорії держави і права. Тут я змушений констатувати серйозну проблему». І далі він вказував на причину такого становища: низьку якість підготовки спеціалістів юридичної сфери деякими вищими навчальними закладами. В Україні найбільша кількість юристів, зазначав автор, проте найменше знань. (Олійник С. В. У нас найбільша кількість юристів, але найменше знань // Голос України. – 2011. – 2 червня. – С. 6).

Таким чином, підготовка кваліфікованих спеціалістів-юристів – це потреба дня. У цьому свою скромну роль може відіграти і запропонований навчальний посібник. У книзі методом порівняння з позицій сучасного праворозуміння аналізуються положення закономірностей виникнення держави, її сутності, функцій, механізму, апарату, форми держави. Певна увага зосереджується також на сучасному розумінні положень про громадянське суспільство і правову державу, їхню взаємодію, подаються й основні сучасні концепції держави. Цей матеріал може бути використаний студентами, аспірантами, викладачами освітніх закладів, а також практичними юридичними працівниками та широким колом читачів, які цікавляться проблемами розвитку теорії держави на сучасному етапі. У посібнику теоретичний матеріал пов'язується із сучасною ситуацією в Україні, що значно розширює його зміст.

Автор щиро вдячний завідувачу відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН України Оніщенко Наталії Миколаївні за надану допомогу шляхом консультування у підготовці цього посібника.

Буду щиро вдячний усім тим, хто висловить свої побажання щодо вдосконалення посібника.

Розділ 1.

РІЗНОМАНІТНІСТЬ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ, СУТНОСТІ, ОЗНАК І ТИПІВ ДЕРЖАВИ

§ 1. БАГАТОМАНІТНІСТЬ ТЕОРІЙ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ

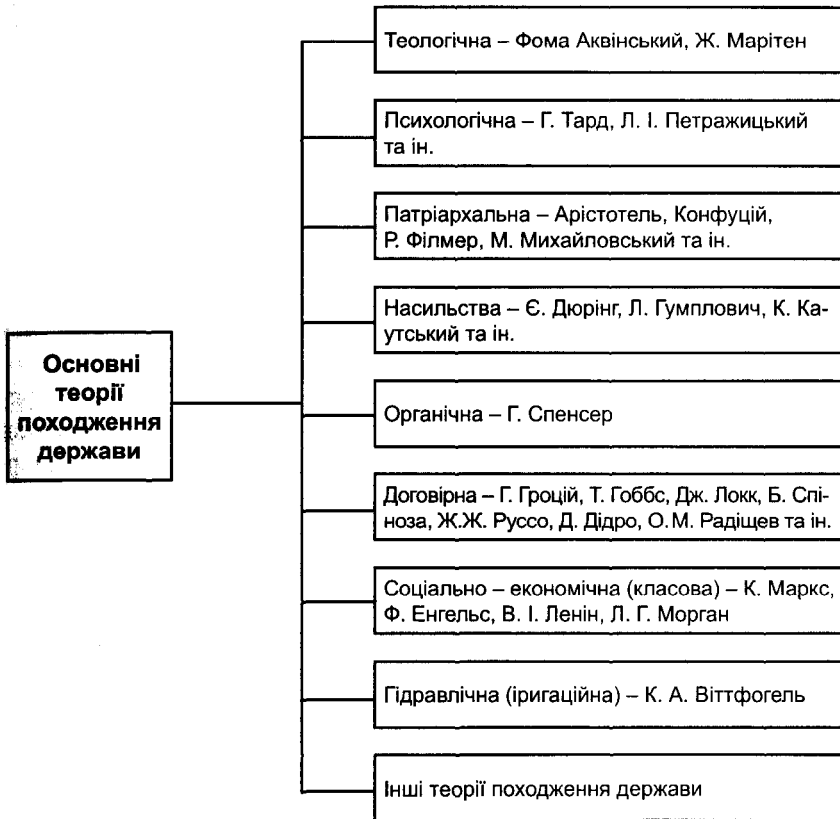
Чинна Конституція України закріпила норму, згідно якої у нашій країні передбачається наявність різноманітності поглядів на суспільний розвиток: допускається політична, економічна та ідеологічна багатоманітність. Такий підхід до праворозуміння суспільного розвитку спонукає до розгляду існуючих різноманітних міркувань і щодо положень теорії держави і права. Нині існує **плюралізм (багатоманітність) теоретичних поглядів** на процес походження держави, її поняття, місце та призначення в суспільстві. За своїм змістом і спрямованістю розроблені різні концепції, доктрини і теорії походження держави. Серед них зазначимо такі теорії, зокрема, як теологічна, патріархальна, договірна, органічна, психологічна, матеріалістична (соціально-економічна), насильства та ін. Ґрунтовне висвітлення положень теорій походження держави подається у працях «Актуальні проблеми теорії держави і права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави»: Навчальний посібник (2-е вид., стереот.) / С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша, Н. М. Пархоменко, Т. О. Пікуля, Н. В. Пронюк. – К.: КНТ, 2008. – С. 70–87; «Загальна теорія держави і права»: Підручник / За ред. В. М. Цвіка, О. В. Петришина. – Розд. 4, § 1; Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. – Розд. 2, § 2; «Теорія держави і права»: Навч. посібник / кол. авт.; кер. Ю. А. Ведерніков. – С. 25–30; «Теорія держави і права»: Навч. посібник / Письменицький А. А., Слинко Д. В., Спаський А. С. – С. 17–20; Кельман М. С. Теорія держави: Навч. посібник. – Тернопіль, 1997. –

С. 48–52; 54; Рудик П. А. Основы теории державы: Навч. посібник. – К.: Алерта, 2013. – С. 9–17; Федоренко Г. О. Теория державы і права: Навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 90–94 та ін.

Основні теорії походження держави знайшли змістовне розкриття також в підручниках і посібниках, виданих російськими вченими (Кашанина Т. В. Происхождение государства и права: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 2004. – Разд. I, Гл. 2; Марченко М. Н. Теория государства и права: Учебник. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Проспект, 2005. – Гл. V; Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права: Учебник.: В 2 т. – Т. 1. Государство. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2008. – Разд. III, Гл. 1; Марченко М. Н., Дерябина Е. М. Основы государства и права: Учебник. – М.: Проспект, 2011. – Гл. 2). Вищезазначені автори теоріям походження держави присвятили цілі глави. Інші вчені основні теорії виникнення держави розглядають стисло в одному параграфі (Абдулаев М. И. Теория государства и права: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2003. – Разд. II, Гл. 2, § 2.4; «Актуальные проблемы теории государства и права»: Учебное пособие (Отв. ред. Р. В. Шагиева. – М.: Норма, 2011. – Гл. 2, § 6; «Теория государства и права»: Учебник /А. С. Пиголкин, А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев; Под. ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. – 2 – е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2010. – Гл. 6, § 6.1) та ін.

За радянських часів увага вчених зосереджувалася на вивченні соціально-економічної (класової) теорії походження держави. Сьогодні в юридичній науці представлені різноманітні підходи до вивчення проблем виникнення держави. Відомі різні теорії її походження. Основні із них подамо схематично.

§ 1. Багатоманітність теорій походження держави

Теологічна теорія пояснює походження держави волею Бога. Її основоположником був Фома Аквінський. Вона набула поширення у XII–XIII ст. у країнах Західної Європи в епоху переходу до феодальної держави, хоча ідеї божественного походження держави існували ще в країнах стародавнього світу. Зокрема, у законах Хаммурапі (давньовавільонського царя 1792–1750 рр. до н.е.) він постає необмеженим володарем підвладних йому народів, який одержав владу і закони від богів. Спираючись на Біблію, Ф. Аквінський твердив про вічність і непорушність божественної волі, виправдовував будь-які реакційні держави. Ця теорія обґрунтовувала необмежену владу монарха, відображала деякі об'єктивні реалії середньовіччя, проте наукового характеру вона не мала. Нині така концепція є офіційною доктриною

Ватикану, а також у країнах, де релігія має державний характер (Детальніше див.: Н. М. Пархоменко, Тимошенко В. І. Теологічна теорія походження держави і права // Юридична енциклопедія / Шемшученко Ю. С. (гол.редкол.): В 6 т. – Т. 6. – С. 35–36; Кашанина Т. В. Происхождение государства и права: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 2004. – С. 51–53).

Психологічна теорія пояснювала походження держави різними властивостями людської психіки, її проявами (індивідуальної чи колективної), необхідністю одних владарювати, а інших – підкорятися, усвідомлення своєї залежності від видатної особистості. Ця теорія зародилася в Європі наприкінці 30-х років XIX ст. Тоді почала формуватися психологія як самостійна галузь знань, набули поширення експериментальні методи дослідження і з'явилися школи з різним трактуванням психіки. Ідеї цих шкіл були запозичені представниками і юридичної науки. Прихильники психологічної теорії намагалися знайти універсальну причину, яка б дала можливість пояснити процес виникнення держави і права. Ними були Г. Тард (Франція), Л. Й. Петражицький, Ф. Ф. Кокошкін, М. М. Коркунов (Росія), О. Гірке і Ф. Штір-Зомло (Німеччина) та ін. (Детальніше див.: Тимошенко В. І. Психологічна теорія походження держави і права // Юридична енциклопедія / Шемшученко Ю. С. (гол. редкол.): В 6 т. – Т. 5. – С. 193–194).

Патріархальна теорія походження держави розглядає державу як продукт розвитку сім'ї. Сім'я – це первинна форма організованої спільноти. Сім'ї розросталися. Вони об'єднувалися в роди, роди – в племена, союзи племен, а племена переростали в державу. Влада батька перетворювалася у владу монарха. Засновниками цієї теорії були Платон й Аристотель. Останній стверджував, що держава виникла як наслідок розширення родового союзу, що державна влада є результатом розвитку і природного продовження влади родоначальника, глави сімейства, яка спочатку переходить у владу родового старійшини, а потім – у державну владу. Ця теорія використовувалась у Середньовіччі і в пізніший період. Її прибічниками з певними особливостями були Р. Фільмер (Англія), М. К. Михайловський, М. М. Покровський (Росія) та ін. (Детальніше див.: Тимошенко В. І. Патріархальна теорія походження держави // Юридична енциклопедія / Шемшученко Ю. С. (гол. редкол.): В 6 т. – Т. 4. – С. 459–460).

Теорія насильства першопричиною утворення держави вважала фізичну силу, насильство одних людей над іншими. Ця теорія сфор-

мувалася у 2-й половині XIX ст. в Німеччині. Вона має два варіанти: 1) теорія внутрішнього насильства; 2) теорія зовнішнього насильства. Творцем теорії внутрішнього насильства був Є. Дюрінг. Держава виникає, на його думку, в результаті насильства однієї частини суспільства над іншою. Метою такого насильства є підкорення меншості більшості. І держава створюється як сила, щоб застосувати насильство до тієї частини суспільства, яка не бажає підкоритися волі більшості.

Авторами теорії зовнішнього насильства були Л. Гумплович і К. Каутський. За Л. Гумпловичем держава виникає в результаті насильства, завоювання одних племен іншими і встановлення над ними свого панування (рабства), що спричинило майнову нерівність і поділ суспільства на класи, економічну залежність одних людей від інших. Для закріплення своєї влади над завойованими народами переможці її утворюють державу.

К. Каутський вважав державу силою, яка нав'язана суспільству ззовні. Під час завоювання одних іншими відбувався поділ на класи – панівний і експлуатований, пригнічений. Переможці створюють апарат, щоб тримати у покорі пригнічений народ. Таким чином утворюються державні органи, приймаються закони.

Є. Дженкс (Англія) виникнення держави пов'язував із розвитком військового мистецтва під час успішної війни. На його думку, держава виникала в тому випадку, коли одному з військових вождів вдалося захопити певну територію і встановити на ній свою міцну владу (Детальніше див.: Тимошенко В. І. Теорія насильства // Юридична енциклопедія / Шемшученко Ю.С. (гол. редкол.): В 6 т. – Т. 6. – С. 39; Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права: Учебник. В 2 т. – Т. 1. Государство. – 2-е изд. – С. 138–149).

Органічна теорія походження держави порівнювала суспільство і його державну організацію як систему з системою живого організму. Таким чином ця теорія пов'язана з біологізацією суспільних явищ. За нею закони природи визначали закони суспільного життя. Прихильники цієї теорії вважали, що суспільство і його державна організація подібні до системи живого організму, що вони складаються із взаємодіючих і взаємозумовлених елементів, коли обґрунтовуються диференціація (поділ, розчленування) та інтеграція (об'єднання) суспільного і державного життя. Держава – це певний суспільний організм. Він подібний до живого організму. Державна влада – це панування цілого над своїми складовими, які виражаються в забезпеченні

блага свого народу. Якщо держава (як організм) здорова, то і клітини цього організму функціонують нормально.

Свій початок ця теорія бере з часів стародавнього світу (Платон, Аристотель), а її обґрунтування відбулося в XIX ст. (Г. Спенсер – Англія). Він розглядав державу як результат суперорганічної еволюції людства, а функції державних органів розподіляв за аналогією розмежування функцій людського тіла. За Г. Спенсером воля держави виражається в законах, уряд ототожнюється з мозком, робітники і селяни – з ногами і руками, а рухи і зв'язки – з нервами (Теория государства и права / Под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. – С. 92).

Він відкидав концепцію суспільного договору і доводив, що початковою фазою в розвитку держави є політична диференціація суспільства, внаслідок якої формується перший тип держави – військова монархія. У процесі загального розвитку на зміну військовій державі, на думку Г. Спенсера, приходять індустріальна держава, головною ознакою якої є промислова конкуренція. Свобода людини для нього є первинним правом, на якому мають виростати всі інші права особистості (Детальніше див.: Мироненко О. М. Спенсер Герберт // Юридична енциклопедія / Шемшученко Ю. С. (гол. редкол.): В 6 т. – Т. 5. – С. 573–574).

Договірна теорія походження держави пов'язувала виникнення держави із укладенням договору між людьми внаслідок усвідомлення ними своїх нагальних потреб та інтересів. Зокрема, грецький філософ Епікур (341–270 р. до н. е.) вважав, що держава і право є результатом укладення між людьми угоди з метою забезпечення загальної користі, тобто взаємної безпеки. Проте ця теорія набула обґрунтування лише у 17–18 ст. Вона була спрямована на критику феодально-абсолютистської влади монарха, феодального ладу в цілому. Ця теорія ідеологічно забезпечувала перехід до буржуазної держави з її такими соціальними цінностями, як свобода підприємницької діяльності, рівність у правах, недоторканність особи тощо.

За цією теорією держава є творіння людини, а не акт Божественного Розуму. Держава – це результат суспільного договору, що є породженням розумного, свідомого волевиявлення людей для захисту своїх інтересів, суспільного блага, забезпечення природних і невідчужуваних прав людини: власності, свободи, безпеки тощо. Варіанти суспільного договору були різні. Їх представляли Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, С. Пуфендорф, Х. Вольф, Ж. Ж. Руссо, О. М. Радіщев та ін.

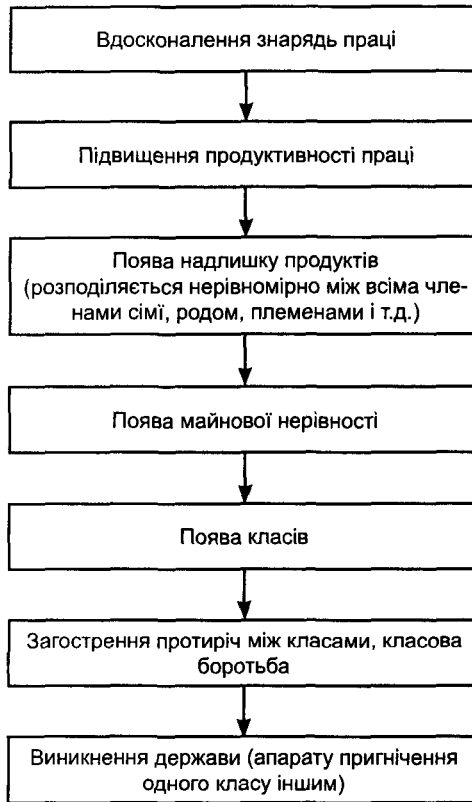
Суспільним договором передбачалася згода людей на об'єднання, на утворення держави. Теорія суспільного договору розрізняла первинний договір – (договір об'єднання) і вторинний договір – (договір підпорядкування народу та державних органів правителів). Позитивний бік договірної теорії в тому, що вона мала демократичний характер. Проте вона не змогла пояснити причини походження держави у різних народів світу (Детальніше див.: Тимошенко В. І. Договірна теорія походження держави //Юридична енциклопедія / Шемшученко Ю. С. (гол. редкол.): В 6 т. – Т. 2. – С. 259–260; Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права: Учебник. В 2 т. – Т. 1. Государство. – С. 126–138).

Соціально-економічна (класова) теорія походження держави базується на марксистському вченні про суспільно-економічну формацію, засновану на конкретному способі виробництва і відповідних формах власності. Саме такі економічні чинники, як суспільний поділ праці, приватна власність, розкол суспільства на класи стали причинами виникнення держави. Між класами загострювалися антагоністичні протиріччя, що призводило до класової боротьби і відповідно до виникнення держави, за словами К. Маркса, як «органу панування, органу гноблення одного класу іншим», а за словами В. І. Леніна, як машини «для підтримки панування одного класу над іншими».

Ця теорія знайшла своє обґрунтування у праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1844) та працях В. І. Леніна «Держава і революція», «Про державу» та ін. У їх трактуванні держава забезпечувала інтереси економічно панівного класу, який за допомогою держави ставав ще й політично домінуючим у суспільстві.

Автори підручника «Теория государства и права» (под. ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева) зазначають, що в марксистській теорії походження держави наявні два підходи її викладу. За першим в радянській науці домінуюча роль відводилася виникненню класів, антагоністичним протиріччям між ними, непримиренній класовій боротьбі і держава виникає як продовження цієї непримиренності. Другий підхід передбачає, що в результаті економічного розвитку ускладнюється саме суспільство, його виробничі і розподільні сфери і це приводить до виникнення держави (С. 95).

Схематично виникнення держави за марксистською теорією можна подати таким чином.

В цілому ця теорія, на думку багатьох вчених, мала багато позитивних якостей: через економічний чинник можна краще пояснити суспільні явища, ніж через психологічні, біологічні, моральні, етнічні та інші чинники, хоча вони мали б враховуватися. Класовий підхід щодо походження держави не є єдиним і пріоритетним для усіх часів і народів. Такий підхід призвів його прихильників до низки міфологічних висновків, зокрема, і до такого, що із відмиранням класів зникне і держава і встановиться суспільство комуністичного самоврядування (Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. – 3-є вид. – С. 39–40).

«Гідралічна» (іригаційна) теорія походження ранньої державності пов'язувала виникнення держави з переходом до іригаційного землеробства. Її впровадження, на думку К. А. Вітфогеля, створювало поряд із зростанням обсягу сільськогосподарської продукції та-

кож необхідні організаційні умови розгалуженого державного апарату. Будівництво іригаційних споруд вимагало жорсткого централізованого управління і підпорядкування. Це привело до утворення «менеджеріально-бюрократичного» класу, який підкорив суспільство (Месопотамія, Єгипет, Індія, Китай та ін.). Тому, за К. А. Вітфогелем, для азіатського способу виробництва властиві і деспотичні форми держав. Він називав диспотию «гідралічною» цивілізацією. Його теорія мала лише локальний характер і пояснювала виникнення держави в регіонах із жарким кліматом. / Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 57; Теория государства и права: Учебник / Под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. – С. 93–94).

Крім цих основних теорій походження держави наявна низка ще інших теорій, про які йде мова в підручнику «Загальна теорія держави і права» за редакцією М. В. Цвіка та О. В. Петришина і в підручнику Марченка М. М. «Проблемы общей теории государства и права» (В 2 т. – Т 1. Государство. – Разд. III, Гл. I, § 6) та навчальному посібнику Кашаніної Т. В. «Происхождение государства и права» (Розд. I, Гл. 2). Так, **техніко-економічна теорія** походження держави, на думку її прихильників, пов'язана з виникненням виробничих замість збиральних видів господарювання та їх розвитку, що привело до розкладання первісного суспільства і виникнення держави. Зокрема, Чайлд Г. В. (англ. археолог, 1892–1957, автор теорії «неолітична теорія») вважав основним чинником суспільного прогресу розвиток економіки. Він стверджував, що перехід до землеробства і тваринництва автоматично спричинив зростання виробництва, а з ним і населення, спеціалізації праці, соціальної та майнової нерівності і таким чином виникнення держави. (Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. Пер. с англ. М. Б. Граковой-Свиридовой. Предисл. и ред. В. И. Авдиева. – М.: Изд. иностр. лит., 1956. – С. 8, 66–91).

Расова теорія розглядає в якості основних передумов виникнення держави та її розвитку розподіл суспільства за расовою ознакою. Згідно цієї теорії у світі існують «вищі» раси, які покликані панувати, мати монополію на державну владу, політичне лідерство, і «нищі» раси, яким самою природою передбачено перебувати в підкоренні «вищих» рас, оскільки вони не здатні до засвоєння політичних цінностей і надбань культури. Ця теорія найвищого розвитку набула у середні віки (під час розквіту колоніалізму) і в першій половині ХХ ст. (в період появи в Європі фашизму). Концептуальні засади цієї теорії виклав А. де Гобі-

но (франц. соціолог), а розвинув «теорію про вищість арійської раси» Р. Х. Чемберлен та ін. Така теорія себе вижила й офіційно не використовується. Наукові дослідження спростовують вигадки про «неповноцінність» окремих рас і підтверджують відсутність принципових відмінностей між ними. У декларації ЮНЕСКО «Про расу і расові забобони» від 27 листопада 1978 р. обґрунтовується наукова неспроможність і хибність будь-яких теорій, які поділяють людей за ознаками кольору шкіри, етнічного чи національного походження, релігійних переконань тощо. Декларація фіксує положення: «всі люди належать до одного і того ж виду і мають загальне походження. Вони народжуються рівними у гідності та в правах і всі вони становлять невід'ємну частину людства». У ній підкреслюється, що всі люди і групи людей мають право відрізнятися один від одного, розглядати себе як таких і вважатися рівними. Водночас різноманіття форм життя і право на відмінність ні за яких обставин не можуть слугувати приводом для расових забобонів та виправдовування дискримінацій (Международные нормативные акты ЮНЕСКО. – М.: Логос, 1993. – С. 223–230).

Таким же змістом просякнута і Конституція України. Вона проголошує, що громадяни України мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ч. 1, 2 ст. 24 Конституції).

За теорію інцесту (кровозмішення), автором якої був К. Леві-Строс (франц. етнограф), заборонялося кровозмішення усередині родової общини. Для здійснення контролю за додержанням заборони інцесту створювалися спеціальні органи, які з часом стали виконувати й інші громадські функції. За міркуваннями К. Леві-Строса вони й стали прообразом майбутньої державної організації. Ця думка має право на існування, проте вважати, що саме такі органи були основним чинником виникнення держави, є, як на мене, сумнівним.

Деякі автори виникнення держави пояснювали іншими чинниками. Зокрема, Мальтус Т. Р. (англ. економіст, 1766–1834) обґрунтовував виникнення держави демографічними чинниками: зростанням народонаселення, Хантінгтон Е. (амер. географ, 1876–1947) – географічними чинниками: кліматом, ландшафтом, природними ресурсами тощо. (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 58–59).

§ 2. СУЧАСНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ДЕРЖАВА» ТА ЇЇ ОСНОВНИХ ОЗНАК

Питання сутності, основних ознак держави досить ґрунтовно висвітлюється у низці підручників з теорії держави і права, серед яких варто відзначити підручники «Теорія держави і права. Академічний курс» / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко (2008), «Загальна теорія держави і права» / За ред. В. М. Цвіка, О. В. Петришина (2011), навчальний посібник «Актуальні проблеми теорії держави і права» / За заг. ред. Є. О. Гіди (2010), а також підручники з правознавства, зокрема, «Правознавство» за відповідальною редакцією О. В. Дзери (2010), Погорілко В. П., Шпиталенко Г. А. Правознавство (2011) і навчальний посібник Котюка І. І., Котюка О. І. «Курс правознавства» (2008) та ін.

Багатоманітність концепцій і теорій держави, які розкриваються окремо в посібнику, зовсім не виключає їх певної єдності у розумінні **основних ознак держави**. Конвенція Монтевідео 1933 р. закріпила основні ознаки держави, як суб'єкта міжнародного права. Держава повинна володіти такими рисами: 1) постійним населенням; 2) певною територією; 3) урядом; 4) здатністю вступати у зносини з іншими державами (ст. 1) (Тускоз Жан. Міжнародне право: Підручник. Перекл. з франц. – К.: АртЕк, 1998. – С. 45–46).

Ці фундаментальні характеристики держави знайшли подальшу конкретизацію та деталізацію. При розгляді цього питання серед сучасних вітчизняних вчених можна виділити два основні підходи. Одні з них вважають, що держава є передусім **особливою територіальною організацією політичної влади** в суспільстві, тобто вони державу пов'язують із владою та управлінням, бачать державу передусім як суб'єкт політичної влади, інститут політичної системи суспільства. Інші вчені визначають державу як **універсальну організацію країни**. Її соціальне призначення, роль та місце в суспільстві вони не обмежують лише політичною сферою суспільного життя, а бачать у ній суб'єкта усіх основних сфер суспільного життя – економічної, політичної, соціальної, духовної, правової тощо. Її роль і призначення полягає як у здійсненні влади (не лише політичної), так й у безпосередньому забезпеченні загальносуспільних потреб.

У підручнику «Теорія держави і права» за редакцією С. Л. Лисенкова (2005) дається таке визначення держави. **Держава – це особли-**

ва політико-територіальна організація класового суспільства, що має суверенітет, спеціальний апарат управління та примусу і здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкової сили (С. 429). Проте, як стверджують О. В. Зайчук і Н. М. Оніщенко, сучасна українська юридична наука поділяє загальнолюдянське розуміння держави, виходячи із такої якості держави як її загальносоціальна визначеність. Вони дають більш широке визначення держави. **Держава – це особлива організація публічної влади одного класу, блоку класових сил, соціальної групи, всього народу, що має спеціальний апарат управління та примусу, є офіційним представником суспільства і забезпечує його інтеграцію (Теорія держави і права: Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 62).** Останнє визначення держави, як на мене, заслуговує схвалення та використання.

Розкриття різноманітних підходів до визначення держави, її головних ознак (наявність території, її народу та державної влади) і багатоаспектності (держави як організації всього суспільства, як організації певних класів або прошарків чи інших груп людей, як апарату влади) послужило доктору юридичних наук, професору М. В. Цвіку основою для розгорнутого, на його думку, визначення держави. Він зазначає: **«державою є територіальною організацією політичної влади, що існує на певній соціальній базі, виступає як організаційний представник усього суспільства і забезпечує з допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики»** (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2011. – С. 77–78).

Аналогічний підхід до визначення поняття «державою» характерний і для доктора юридичних наук, професора О. Ф. Скакун. Висвітливши такі аспекти держави, як організація політичної влади, як апарат влади, як політична організація всього суспільства, і такі ознаки держави, як наявність території, населення та влади, вона дає таке визначення держави. **Державою – суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів зі спираючим, у разі потреби, на легальний примус (Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. – С. 39).**

Отже, визначення держави у різних авторів за формою словесного викладу і змістом дещо різняться. Одні із них уявляють державою

як особливу політико-територіальну організацію класового суспільства, інші – як особливу організацію публічної влади не лише класових сил, а й всього народу. У цьому зв'язку потрібно зауважити й таке. Більшість вчених визначають державу до середини XIX століття як політичну організацію панівного класу, а пізнішу й особливо сучасну державу як політичну організацію всього суспільства, всього народу.

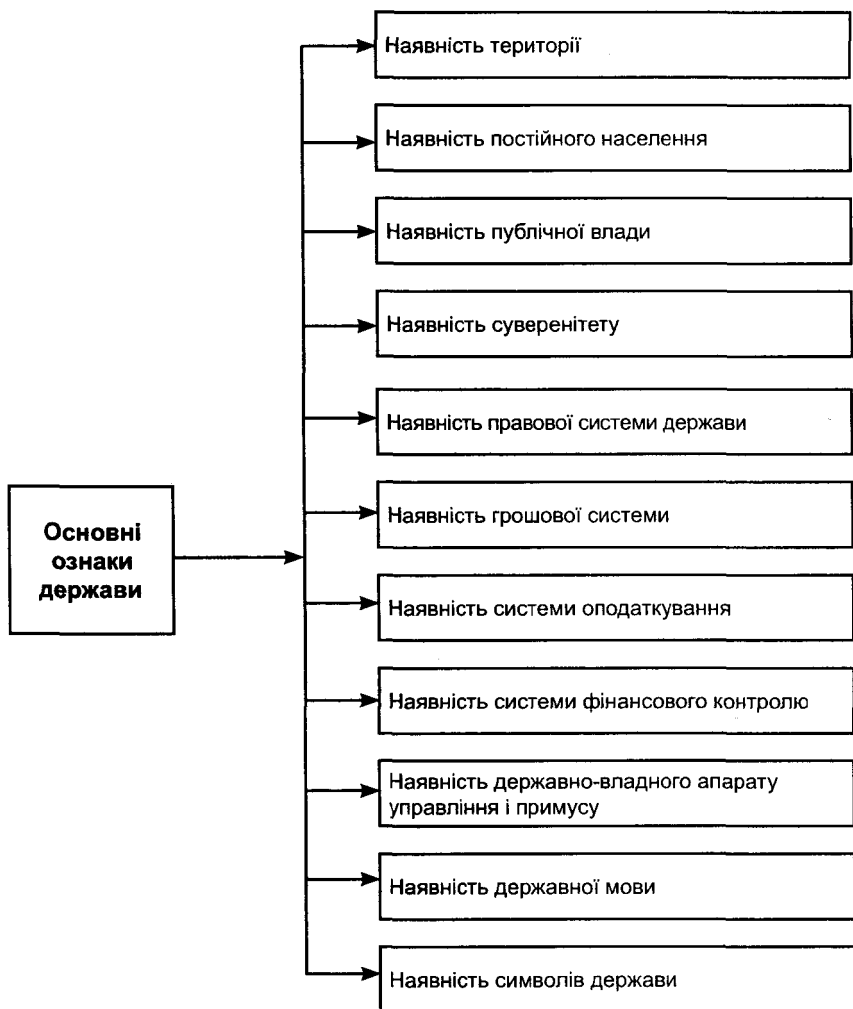
В юридичній літературі відсутня єдність поглядів щодо визначення ознак держави. Частина авторів стверджує, що держава має такі притаманні лише їй ознаки. **Це організація всеохоплююча, територіальна, єдина, офіційна, універсальна, верховна, централізована тощо.** **1. Всеохоплююча організація**, оскільки вона об'єднує в єдине ціле всіх членів суспільства, відображає та забезпечує як загально-суспільні інтереси і потреби, так й інтереси та потреби його членів. **2. Територіальна організація**, бо об'єднує членів суспільства (громадян) за територіальною ознакою, тобто її компетенції поширюються на чітко визначеній території. **3. Єдина організація**, що об'єднує все суспільство як ціле, оскільки всі інші спеціальні організації (політичні партії, професійні та молодіжні спілки, різні асоціації) охоплюють тільки окремі верстви населення. **4. Офіційна організація**, бо репрезентує (представляє) суспільство, виступає від його імені. Саме такою вона визнається іншими державами. **5. Універсальна організація**, адже вона організовує членів суспільства для вирішення питань, які стосуються різних сфер життя суспільства та його членів. **6. Верховна (суверенна) організація**, бо є вищою за значенням і силою складовою частиною суспільства. Всі інші соціальні організації у сфері загальносуспільних інтересів підпорядковані їй. **7. Централізована організація**, адже внутрішня структура держави побудована за чіткою ієрархією – підпорядкованістю нижчих організаційних структур (місцевих органів державної влади і управління, державних підприємств і установ) вищим, а на загальнодержавному рівні – парламенту, президенту, уряду (Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 19–21; Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. – С. 38–40; Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 44–46).

В авторів підручника «Теорія держави і права: Академічний курс» за редакцією О. В. Зайчука і Н. М. Оніщенко децю інший підхід до визначення ознак держави. Вони вказують на такі її ознаки: це органі-

зація територіальна, для якої характерні наявність публічної влади, збирання податків, суверенітет, можливість видавати закони, нерозривні зв'язки з правом (С. 63–66). Такого ж підходу дотримується при висвітленні ознак держави професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В. О. Котюк у підручнику «Правознавство» за редакцією О. В. Дзери (С. 29–31) та ін.

Гадаю, що підхід, який застосовують О. В. Зайчук і Н. М. Оніщенко, В. О. Котюк щодо визначення ознак держави є, як на мене, більш прийнятний. Загальними ознаками держави можна вважати: наявність території – матеріальної основи існування держави; наявність постійного населення – соціальної основи держави; наявність публічної влади – системи державних органів, апарату управління; держава має суверенітет – верховенство влади всередині країни та незалежність і рівноправність у зовнішньополітичних зносинах; будує свою діяльність на правовій основі – на основі принципу верховенства права, на основі законів, інших нормативно-правових актів; фінансово-економічною основою діяльності держави є єдина грошова система, офіційна система оподаткування і фінансового контролю; державна мова; держава має офіційні символи – прапор, герб, гімн тощо. Ці ознаки можна подати схематично таким чином.

Сучасна держава є формою організації інтересів усіх членів суспільства. Проте крім загальних інтересів членів суспільства існують особливі та індивідуальні інтереси людей. Держава не повинна сама втручатися у сферу таких інтересів. Однак **обов'язок держави забезпечити реалізацію, гарантування і охорону інтересів кожної людини.** Сучасна держава покликана гармонійно поєднувати задоволення потреб та інтересів як суспільства в цілому, так і кожного його члена. Втілити в життя це вона має шляхом, по-перше, здійснення державної влади, що одержує від народу і реалізує від його імені державним апаратом і, по-друге, безпосереднього вироблення матеріальних та нематеріальних благ для забезпечення загальносуспільних потреб такими державними організаціями, як державні підприємства й установи.

Держава діє у різних сферах суспільства. **Форми державної діяльності є такі: управлінські, матеріально-технічні, ідеологічні, охоронні тощо. Проте лише для держави властивою є правотворчість – встановлення, зміна чи відміна загальнообов’язкових для всього населення правил поведінки у вигляді юридичних нормативних актів.**

Ще одна особливість держави: вона є легітимною формою виявлення та вираження «загального» інтересу, засобом його забезпе-

чення. В умовах соціального розшарування суспільства, опосередкованості його членів держава виступає інструментом вираження цього інтересу і народовладдя, який здійснюється у безпосередній (прямій) формі шляхом проведення референдумів і виборів та опосередкованій (представницькій) формі через діяльність виборних органів державної влади.

Реалізується цей «загальний» інтерес спеціально створеним державним апаратом управління, що складається з державних службовців-громадян, які професійно займаються виробленням конкретних рішень, координацією загальних інтересів з інтересами регіонів, окремих людей. Для цього створюються державні органи: міністерства, комітети, відомства, місцеві органи управління тощо.

Отже, держава – це форма організації суспільного життя, система соціального управління, що забезпечує цілісність суспільства, його нормальне, стабільне функціонування. В юридичній літературі визначення сучасної держави дається таке. Держава – це суверенна, політико-територіальна організація влади громадянського суспільства, яка виражає інтереси всіх його соціальних верств шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки за участю спеціальних органів управління і примусу, узгоджує і забезпечує ці інтереси та вирішує загальносуспільні справи (Правознавство: Підручник / За заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 10).

§ 3. ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

Особливої уваги заслуговує вивчення загальних закономірностей виникнення (походження) держави. Серед вчених відсутній єдиний підхід до їх визначення. Як уже зазначалося існують різні теорії походження держави. Виникнення держави було спричинено потребою розвитку суспільства. Воно відбувалося як довготривалий, суперечливий та взаємозумовлюючий процеси, тому і наявні певні особливості у підходах до визначення передумов і причин виникнення держави. Загальні закономірності виникнення держави ґрунтовно розкриваються у підручнику О. Ф. Скакун «Теорія держави і права» (Гл. 3, § 2), підручнику «Загальна теорія держави і права»

§ 3. До питання визначення загальних закономірностей виникнення держави за редакцією М. В. Цвіка і О. В. Петришина (Розд. 4, § 3) і в навчальному посібнику Т. В. Кашаніної «Происхождение государства и права» (Розд. I, § 1.5) та ін.

Зокрема, **О. Ф. Скакун** характеризує спочатку додержавне суспільство і пов'язує виникнення держави з: трьома великими суспільними поділами праці (виділення скотарства як відокремленої сфери суспільної діяльності, відокремлення ремесла від землеробства, поява групи людей (купців), зайнятих обміном); майновим розшаруванням суспільства; зміною організації влади, появою племінної бюрократії (управлінської, військової, релігійної); виникнення необхідності у публічній владі, відокремленій від суспільства, щоб зберігати і забезпечувати життя суспільства як цілого організму. І такою організацією стане держава.

Причинами виникнення держави як форми організації суспільного життя, системи соціального управління за О. Ф. Скакун були:

- 1) необхідність удосконалення управління суспільством, пов'язана з його ускладненням у результаті розвитку виробництва, поділу праці, зміни умов розподілу продуктів, зростанням чисельності населення і розшаруванням суспільства на соціально неоднорідні групи (класи);
- 2) необхідність підтримання в суспільстві порядку, який забезпечує його соціальну усталеність, що досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних (передусім юридичних) норм;
- 3) необхідність придушення опору експлуатованих мас, які виникли в результаті розшарування суспільства на соціально неоднорідні групи (класи);
- 4) необхідність захисту території та ведення війн, як оборонних так і загарбницьких;
- 5) необхідність організації значних суспільних робіт, об'єднання з цією метою великих груп людей, передусім у низці країн Азії і Африки. (Скакун О. Ф. Теорія держави і права.: Підручник. – Х.: Консум, 2001. – С. 28).

Ширший підхід до розкриття загальних закономірностей виникнення держави у Л. Л. Богачової у підручнику «Загальна теорія держави і права» за редакцією М. В. Цвіка і О. В. Петришина. Автор концентрує увагу студентів на:

- економічних передумовах формування держави (перехід людства від добувної до виробничої економіки, трьох суспільних

поділах праці (кочове скотарство, ремесло, виникнення і розвиток торгівлі) та набутті самостійного значення управлінської праці;

- соціальній диференціації, майновому розшаруванні населення;
- роздрібленні родової общини на патріархальні сім'ї;
- введенні заборони кровозмішення (інцесту) і впорядкування шлюбних стосунків;
- переході від кочового до осідлого способу життя, заміні кровно-родинних зв'язків сусідськими;
- завоюванні одних народів іншими, зміцненні влади воєнних вождів тощо (Розд. 4, § 3)

Ще іншим є підхід до висвітлення передумов виникнення держави у В. Т. Кашаніної. Вона поділяє їх на такі чотири групи: **економічні, політичні, ідеологічні і психологічні**. До **економічних передумов** автор відносить перехід суспільства від збиральної економіки (полювання, риболовля, збирання плодів) до виробничої економіки (тваринництво, плужне землеробство), здійснення трьох суспільних поділів праці (тваринництво, ремесло, торгівля). До **політичних передумов** вона відносить поступове формування органів державної влади, які забезпечують безпеку людей в середині людської спільноти, стабільний порядок, урегульовують спірні взаємостосунки, захищають людей від зовнішньої загрози тощо. **Ідеологічною передумовою** був перехід від поклоніння багатьом богам одному богу, що таким чином релігія сприяла консолідації давніх суспільств (давньоєгипетської, давньоруської і т.д.). **Психологічними передумовами** виступають усвідомлення людьми загальних інтересів, які можуть бути реалізовані лише централізованими структурами шляхом координації різних сторін життя суспільства (Кашанина Т.В. Происхождение государства и права: Учебное пособие. – Гл. 1, § 1.5)

Зауважимо і те, що як у підручнику «Загальна теорія держави і права» за редакцією М. В. Цвіка і О. В. Петришина, так у підручнику О. Ф. Скакун «Теорія права і держави» наголошується на тому, що **процес походження держави у різних народів світу проходив неоднаково і мав істотні відмінності**. Розрізняють два основні шляхи виникнення держави: **європейський** (Афіни, Рим, давньогерманські держави) і **східний, азіатський** (Єгипет, Вавилон, Китай, Індія та ін.)

Порівнюємо особливості цих шляхів. На Древньому Сході, в Азії та Африці (східний, азіатський шлях) перші держави виникали в зо-

§ 3. До питання визначення загальних закономірностей виникнення держави

нах поливного землеробства ще в епоху бронзи, а у південній Європі – в епоху заліза. Для виникнення держав східного типу основу економічних відносин складала державна форма власності, а приватна власність мала другорядний характер. На території Європи головним чинником утворення держави було формування приватної власності і на цій основі класове розшарування (приватна власність на землю в Афінах, Римі, приватне землекористування зі збереженням державної власності в Спарті). У державах східного типу державна влада була деспотичною, був наявний потужний чиновницький апарат, відбувалася сокралізація (освячення) влади, встановлювався застій у суспільстві. Свої особливості виникнення держав характерні для Афін, Давнього Риму, Спарті, давніх германців, Давньої Русі тощо. В Афінах держава виникла безпосередньо із внутрішніх, класових протиріч, що розвивалися всередині родоплемінного суспільства. У Давньому Римі формування класів і держави розтягнулося на століття. Воно супроводжувалося боротьбою плебеїв (пришлого населення) проти патрициїв (римського родового вельможного панства). У Давній Спарті причинами утворення були як внутрішньоекономіні, так і завойовницькі походи. У давніх германців утворення держави було прискорене завоюванням значних територій Римської імперії варварами. Розклад первісних відносин у частини народів Західної і Східної Європи привів до виникнення **ранньофеодальної держави**, для якої характерні феодальне землеволодіння, васальна служба, станова організація суспільства, роздрібненість суверенної влади. До таких держав відносять і Русь (Руську землю), яка виникла на власній соціально-економічній і культурній основі у процесі політичної консолідації східнослов'янських племен в умовах постійної загрози з боку сусідніх кочових племен: угорців, хозарів, чорних клобуків та ін. Цей процес відбувався у середньому Подніпров'ї на території союзу племен полян. Навколо Києва поступово формувалися і зміцнювалися міжплемінні об'єднання на чолі з місцевою князівською династією від Кия до Аскольда і Діра (Теория государства и права: Учебник/Под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. – Гл. 6, § 6.3).

Для кращого осмислення процесу виникнення держави та ознак держави, що відрізняють її від організації соціальної (публічної) влади первісного суспільства наведемо таку таблицю.

Ознаки держави, що відрізняють її від організації соціальної (публічної) влади первіснообщинного ладу

Первісний лад	Держава
1. Наявність соціально однорідного позакласового суспільства, що не має антагоністичних протиріч.	1. Поява соціально неоднорідного класово розшарованого суспільства, яке має антагоністичні протиріччя.
2. Наявність кровнородинного поділу населення.	2. Поява адміністративно-територіального поділу населення (округи, області та ін.).
3. Наявність публічної влади, яка безпосередньо збігається з усім населенням, виражає і захищає інтереси всього суспільства.	3. Поява публічної влади, відокремленої від населення (державний апарат), яка виражає і захищає інтереси економічно найзабезпеченішої частини (класу) суспільства і виникла в результаті його соціального розшарування.
4. Відсутність апарату примусу, на який могла б спиратися публічна влада.	4. Наявність апарату примусу (примушення), тобто загонів озброєних людей у вигляді армії, поліції та ін., на яких спирається державний апарат.
5. Відсутність розподілу функцій у публічної влади.	5. Поява певних функцій (законодавчої, виконавчої) в окремих органах публічної влади.
6. Відсутність збору податків із населення.	6. Поява офіційної системи оподаткування.
7. Наявність неписаних правил поведінки – звичаїв.	7. Поява писаних загальнообов'язкових правил поведінки – юридичних норм.

(Скаун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. – 3-є вид. – С. 46–47.).

Отже, для держави характерним є поява соціально неоднорідного (класово розшарованого) суспільства; адміністративно-територіального поділу населення на округи, області; відокремлення публічної влади від населення; наявність апарату примусу; поява в окремих органів певних функцій – законодавчої і виконавчої; поява офіційної системи оподаткування для утримання державного апарату, війська, поліції тощо; поява писаних загальнообов'язкових правил поведінки – юридичних норм (видання законів, що мають загальнообов'язковий характер і забезпечуються з використанням примусу) тощо.

§ 4. НОВІ ПІДХОДИ ЩОДО КЛАСИФІКАЦІЇ ДЕРЖАВ

У теорії держави здійснюється класифікація держав, яка дозволяє виявити загальні і відмінні риси у різних держав або окремої держави на різних етапах її розвитку. Типологія держав може проводитися за різними критеріями. Однак найчастіше класифікація держав здійснюється за їхніми історичними типами. Поняття «тип держави» включає найзагальніші риси держав, закономірності їх виникнення, розвитку і відмирання. Погоджуюсь з позицією П. М. Рабіновича, що за основу історичного типу держави слід брати соціальну сутність держави – її здатність задовольняти певні потреби та інтереси тієї чи іншої соціальної спільноти (частини, а іноді й усього суспільства) (Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. – Вид. 9-е, зі змінами. – Львів: Край, 2007. – С. 44–45).

Визначення історичного типу держави в юридичній літературі дещо різняться. Однак склалася традиційна точка зору, коли **історичний тип держави** розуміється як сукупність найбільш суттєвих ознак, властивих державам, що існували на певних етапах історії людства (Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком, 1997. – С. 27). Повніше визначення історичного типу держави, на нашу думку, подає П. М. Рабінович. **Історичний тип держави** – це система суттєвих рис, притаманних усім державам, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин і які виражають соціально змістовну сутність і соціальне призначення держави (Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави. – С. 45). М. М. Рассолов (російський вчений, доктор юридичних наук, професор) вважає, що в теорії держави і права сформувалася традиційна точка зору, коли під типом держави розуміється сукупність найбільш характерних особливостей і рис держави, яка виражає соціальну суть співвідношення з певною різновидністю тих чи інших суспільств, в рамках яких ця держава існує (Рассолов М. М. Теория государства и права: Курс лекцій. – М.: ЮНИТИ, 2007. – С. 127).

На думку професора О. Ф. Скакун **типи держави характеризуються елітою** (класом, соціальною групою), що перебуває при владі; системою виробничих відносин і форм власності, на яких ця влада ґрунтується; системою методів і засобів, які застосовує ця влада для

захисту виробничих відносин і форм власності; реальним, а не декларованим загальносоціальним змістом політики держави, її справжньою роллю у суспільстві; рівнем культурно-духовного розвитку населення держави в цілому й особи зокрема тощо (Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. – С. 51).

У наукових і навчальних виданнях виділяються декілька різних підходів щодо визначення типів держави. Нині в юридичній літературі питання типології держав найчастіше розглядається з позицій **формаційного і цивілізаційного підходів**. Представниками формаційного підходу вважаються К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін, а цивілізаційного підходу – А. Дж. Тойнбі, У. У. Ростоу і О. А. Шпенглер (Актуальные проблемы теории государства и права / Отв. ред. Р. В. Шагиева. – С. 93).

Шляхом порівняння формаційного і цивілізаційного підходів до визначення типів держави більшість вчених намагається розкрити зміст **формаційного підходу**, який заснований на марксистському вченні про зміну суспільно-економічних формацій (типів виробничих відносин) і відповідно історичних типів держави. Рабовласницькій суспільно-економічній формації відповідає рабовласницький тип держави, феодальній – феодальний, буржуазній – буржуазний. В основу при визначенні типу держави покладалися економічні відносини, які панували (переважали) у суспільстві на певному етапі його розвитку.

Водночас при визначенні трьох основних типів експлуататорських держав (рабовласницької, феодальної, буржуазної) К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін виділяли й останній, не експлуататорський історичний тип держави – соціалістичну державу, яка мала б перерости в громадянське комуністичне самоврядування, що, на думку деяких вчених, було хибною теоретичною основою для ототожнення прогресивних (цивілізованих) і регресивних (примітивних) моделей соціалізму, а також некоректних трактувань суті комуністичної формації. Класово-формаційний підхід до типології держав був єдиним у вітчизняній науковій і навчальній літературі до 90-х років ХХ століття.

Сьогодні відповідно до сучасних досягнень вітчизняної науки формаційна теорія до визначення типу держави скорегована: відкинуто вульгарний економізм і виключно класовий підхід щодо типологізації держави. І вона (формаційна теорія) за твердженням доктора юридичних наук, професора М. В. Цвіка залишається бути найпоширенішою у вітчизняній літературі. У визначенні підходів типу держа-

ви він також надає перевагу саме цій (формаційній) теорії, хоча визнає її істотні недоліки. Зокрема, вона не враховує, на його думку, всі варіанти можливого розвитку окремих держав (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 83–87).

В основу формаційного підходу покладена ідея природно-історичного процесу зміни однієї суспільної формації іншою. Цей підхід передбачає, що подальша суспільна формація логічно й історично випливає з попередньої. У попередній формації формуються економічні, соціальні, політичні і культурні передумови для нової, вище розвиненої формації.

З позицій формаційного підходу визначаються такі критерії періодизації історії розвитку людства. Ними є наявність або відсутність в суспільстві: **а) приватної власності, б) експлуатації людини людиною, в) антагоністичних класів, г) товарного виробництва.** Такі критерії найповніше виражаються в понятті «суспільно-економічна формація», яка відображає той чи інший спосіб виробництва, співвідношення базису і надбудови, а також соціальну суть, цілі, завдання і функції держави (Детальніше див.: *Общая теория государства и права: Академический курс / Под ред. М. М. Марченка. В 3-х т. – Т. 1. – М.: Зерцало, 2001. – С. 181–183; Теорія держави і права: Підручник / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 53–56).*

Первіснообщинна формація характеризується відсутністю приватної власності, класів, товарного виробництва. Тут спосіб виробництва базується на колективній формі власності, а в організації суспільства домінувала (переважала) влада, що виражала і захищала інтереси всього суспільства.

Зі змінами у способі виробництва, виникненням приватної власності, появою різних соціальних груп (класів) з протилежними економічними і соціальними інтересами, невідповідністю характеру виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил відбувся перехід до нової організації суспільства, тобто перехід до держави. За радянських часів теорія держави і права як наука досліджувала такі типи держави і права: а) рабовласницький; б) феодальний; в) капіталістичний; г) соціалістичний. В умовах незалежності України окремі вчені, зокрема П. М. Рабінович розглядає типи держави дещо ширше: племінно-бюрократичний, рабовласницький, феодальний, буржуазний, соціалістичний, соціально-демократичний (тип держави трудівників-власників) (Рабінович П. М. *Основи загальної теорії права та держави. – 9-е вид. – С. 46–47).* Інші автори виділяють ще такі типи суспіль-

ства і відповідні їм типи держави, як рабовласницький, феодальний, буржуазний (капіталістичний) і посткапіталістичний (Теорія держави і права: Підручник / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 55–59).

В. О. Когюк стверджує, що за формаційного підходу до класифікації держав виділяються три типи держав: рабовласницька, феодальна і буржуазна. Він дає загальну характеристику такого підходу. Це класово-антагоністичні держави, де існували експлуатація, політичне панування одного класу над іншим тощо. Водночас він зазначає: в наш час більшість спеціалістів вважають, що протягом історичного періоду людства існували дещо інші три суспільно-економічні формації: 1) первісно-родова, 2) феодальна, 3) капіталістична. Він з такою позицією погоджується, оскільки у стародавніх країнах світу (Єгипті, Вавилоні, Римі тощо) домінуючим способом виробництва при наявності рабства, на їхню думку, був не рабовласницький спосіб виробництва, а феодальний, адже вільні селяни були основними виробниками, а раби – лише допоміжною силою («Правознавство» за редакцією О. В. Дрези. – С. 19). Такі міркування, як на мене, є дискусійними. Ми більше схильні до типології держав, яку пропонують автори підручника за редакцією С. Л. Лисенкова. Вони виділяють рабовласницький, феодальний, буржуазний (капіталістичний) і посткапіталістичний типи суспільства і відповідні їм типи держави.

Такого ж підходу у визначенні типу держави за формаційною теорією, як уже зазначалося, дотримується М. В. Цвік, хоча поряд із певними її перевагами він бачить й істотні недоліки (ця теорія не враховує всі варіанти можливого розвитку окремих країн, зокрема особливості держав східного шляху розвитку). Згідно цієї теорії історію державності автор поділяє на такі типи держав: рабовласницькі, феодальні, буржуазні (капіталістичні), постіндустріальні (соціально орієнтовані), соціалістичні (Загальна теорія держави і права: Підручник/ За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина – С. 84–88).

Перший в історії людства тип держави – це **рабовласницький**. Для нього характерним є те, що його економічну основу становила уже **приватна власність на рабів**. Вони розглядалися як особливий засіб виробництва. Членами держави визначалася меншість населення: насамперед рабовласники та деякі представники інших прошарків: селяни-общинники, ремісники, торговці. Цей тип держави започаткований з IV тисячоліття до н. е. зі створенням таких держав, як стародавній Єгипет, Китай, Месопотамія, Греція, Рим тощо. Соціальну базу рабовласницької держави становив панівний клас рабовласників. У межах ра-

§ 4. Нові підходи щодо класифікації держав

бовласницької держави існували її різні види, характер яких залежав від зміни політичних режимів, які спиралися на відповідні соціальні бази. За Платоном, наприклад, держави поділялися на аристократичні (влада авторитетних і мужніх людей), олігархічні (влада багатіїв), демократичні (влада натовпу) і тиранічні (жорстка влада однієї людини). З такого ж принципу класифікації рабовласницьких держав виходив й Аристотель. (Детальніше див.: Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права: Учебник: В 2 т. – Т. 1. Государство. – 2-е изд. – С. 202–204)

У частині суспільств організація державності розпочалася з **феодалного типу держави**. Така держава також базувалася в основному на сільськогосподарському виробництві. Проте для неї характерним було те, що селянин уже визнавався членом держави, володів деякими засобами виробництва – хатою, будівлями, інвентарем. Однак він не мав права власності на землю. Феодална держава об'єднувала всіх членів суспільства. Але за соціальним станом ці члени суспільства між собою були не рівні, а поділялися на різні стани, частина селян знаходилася у кріпацтві. Головною закономірністю становлення феодалного суспільства була централізація управління, а провідною формою державної організації – монархія. За часів феодалного суспільства розширюється територія держави, відбувається концентрація влади, становлення її ієрархічної будови, стабілізація державних рішень у часі у вигляді «писаних» законів. Феодална держава за своєю сутністю була інституалізацією суспільства, його становленням як цілості на певній території. Вона була спроможна виступати у зовнішніх зносинах у вигляді єдиних органів. (Детальніше див.: Теория государства и права: Учебник/Под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. – С. 105–106).

На певному етапі феодалного суспільства феодална держава стала гальмом подальшого розвитку суспільних відносин. І на зміну феодалного суспільства і феодалної держави приходять буржуазне суспільство і держава. **Капіталістичний тип держави характеризується такими основними рисами:** 1) капіталістична система господарства заснована на свободі приватної власності на знаряддя і засоби виробництва; 2) експлуатація найманої робочої сили – пролетарів; 3) політичне панування класу буржуазії над найманими робітниками; 4) наявність основних класів – буржуазії і робітників; 5) наявність формальної рівності перед законом і судом; 6) дотримання буржуазної законності та ін. (Детальніше див.: Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 85–87).

Соціалістичному типу держав, які існували до розвалу СРСР і соціалістичного табору, в основному властиві такі основні риси, як: планова система господарювання; спільна соціалістична власність на засоби виробництва; політичне панування робітників і селян (диктатура пролетаріату і селянства); соціальна структура населення включала робітників, селян та інтелігенцію; однопартійність і диктатура комуністичної партії; партійний контроль за законами і режимом законності; підняття над законом ролі партійного і державного керівництва (Правознавство: Підручник / За ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 36).

Особливості цього типу держави, як стверджує М. В. Цвік, вбачалися в тому, що соціалістична держава повинна була служити народу, будуватися на принципах гуманізму, демократії, колективізму і справедливості. Проте реальність виявилася дещо іншою. Варто врахувати також й те, що існує декілька моделей соціалістичної держави. За нинішніх умов різні моделі соціалістичних держав діють у Китаї, Північній Кореї, на Кубі тощо (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 88).

В багатьох колишніх соціалістичних країнах від такого типу держави відмовилися. Це відбулося в європейських соціалістичних країнах, в тому числі і в Росії, які повернулися у сферу капіталістичного способу виробництва. Проте соціалістичний тип держави зберігається у Китаї, Північній Кореї, В'єтнамі і на Кубі. Остаточний висновок про можливість такого шляху соціалістичного розвитку у значній мірі залежатиме від розвитку передусім Китаю й інших соціалістичних країн.

Посткапіталістичний або сучасний тип держави характеризується передусім такими рисами, як: а) соціальною спрямованістю, б) демократичним режимом утворення державних органів і здійснення державної влади, в) правовою формою державної діяльності. Нині в найрозвинутіших суспільствах сучасні держави забезпечують задоволення загальнолюдських потреб та реальне здійснення і захист основних прав людини. Економічну основу сучасної держави становить наявність серед населення значної кількості саме власників засобів виробництва та результатів їх виробничої діяльності, рівноправність різних форм власності – приватної, муніципальної та державної. Для сучасної держави відсутня протилежність між державною формою організації суспільства та її соціальним змістом. **Сучасна держава є всеохоплюючою організацією суспільств**. Вона виступає як фор-

ма виявлення і забезпечення інтересу більшості членів суспільства та протистоїть особливим інтересам монополістичного капіталу. Щоправда, у підручниках та навчальних посібниках російських авторів характеристика посткапіталістичного типу держави відсутня.

Поряд з формаційним підходом до типології держав, як уже зазначалося, існує ще й цивілізаційний підхід, який в основу типової класифікації держави покладає поняття «цивілізація», її рівень, досягнутий тими чи іншими народами, зокрема, такі фактори цивілізації, як культура, релігія, національна самобутність, технологія та інші складові культури і суспільства. При цивілізаційному підході тип держави визначається не стільки матеріальними, як культурними факторами. Проте зазначимо, що термін «цивілізація» вживається у різних розуміннях, про що свідчать деякі західні тлумачні словники та енциклопедії. Різноманіття в розумінні поняття «цивілізація» подають тлумачні словники та енциклопедії, видані в Росії й Україні.

Прихильники цивілізаційного підходу, відкидаючи формаційний підхід як одномірний, співвідносять державу передусім із духовно-моральними і культурними факторами суспільного розвитку. Зокрема, А. Дж. Тойнбі (англ. історик) під «цивілізацією» розумів відносно замкнутий і локальний стан суспільства. Для такого суспільства характерна спільність культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак. Він виділяв понад 20 таких цивілізацій, кожній із яких відповідав певний тип держави. Так, ним називалися давньогрецька, римська, асирійська, кріто-мікенська та інші цивілізації. Кінцевою стадією у розвитку цивілізації, на його думку, є утворення «універсальної держави», а в ній – «універсальної релігії». Кожна цивілізація надає стійкості спільності усім державам, що живуть у її межах (Скакун О. Ф. Теорія держави і права. – С. 52; Кафарський В. І. Цивілізація // Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 6. – С. 361–362).

Виклад змісту цивілізаційного підходу до типології держави в юридичній літературі сучасними вченими відзначається певними особливостями, оскільки до цього часу типологія держави за чітким цивілізаційним критерієм відсутня. Так, професор Г. В. Назаренко відповідно до періодів історичного розвитку визначає три типи цивілізації: давні або локальні цивілізації: давньоєгипетська, шумерська, егейська та інші; особливі цивілізації: індійська, китайська, західноєвропейська, православна та інші; сучасні цивілізації (Наза-

ренко Г.В. Общая теория права и государства: Учебный курс для вузов. – М.: Ось – 98, 2003. – С. 154).

Аналіз юридичної літератури засвідчує **поділ цивілізацій прихильниками цивілізаційного підходу відповідно до ступеня духовності народу, його культури, ідеології, національного характеру, менталітету, географічного середовища та інших факторів на первинні та вторинні і віднесення до них відповідних держав з їхніми організаціями державної влади. До первинних цивілізацій віднесені: давньосхідна цивілізація (держави Єгипет, Персія, Шумер, Вавилон, Бірма та ін.); еллінська цивілізація (держави Спарта, Афіни); римська та середньо-вічна цивілізація. Для цих цивілізацій властива командно-адміністративна організація державної влади. Політична і господарсько-соціальна діяльність суспільства забезпечувалася державою, а не визначалася суспільством. До нині з первинних цивілізацій збереглися лише окремі, зокрема, ті, які змогли послідовно розвивати духовно-культурні засади в усіх видах діяльності людини. Це такі, як єгипетська, китайська, мексиканська, західна, православна, арабська та інші цивілізації.**

До **вторинних цивілізацій** віднесені держави Нового і Новітнього часу, сучасні держави: держави Західної Європи, Північної Америки, Східної Європи, Латинської Америки та інші. Вторинні цивілізації виникають на основі відмінності між державною владою і культурно-релігійним комплексом. Тут влада виявилася слабшою, ніж у первинних цивілізаціях. Вона вже не була всемогутньою і всепроникаючою силою. Починаючи з часів античності, європейська цивілізація сприймає приватну власність, ринкові відносини, громадянське суспільство, правову організацію тощо. Цивілізаційний підхід вбачає у державі не лише інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, а й найважливіший фактор духовно-культурного розвитку суспільства. Він сприяє розкриттю сутності будь-якої історичної епохи через людину, її уявлення, цінності і мету діяльності. Така спрямованість держав Європи була далі розвинута державами Північної Америки.

Виходячи з викладеного вище можна зробити висновок, що відповідно до цивілізаційного підходу, по-перше, сутність держави визначається не лише співвідношенням соціальних сил, а й накопиченням, спадкоємністю культурно-духовних зразків поведінки людини; по-друге, на політику держави впливають не стільки дії соціальних сил, скільки світогляд суспільства, його мораль, ціннісні орієнтації; по-третє, шляхи розвитку держав, їх типи обумовлюються розмаїттям національних культур тощо.

Цивілізаційний підхід має свою основу. На думку професора М. М. Рассолова, він вірно характеризує певні риси держави передусім як політичного співтовариства. Проте такий підхід не виділяє чітких критеріїв типу держави (Теория государства и права: Учебное пособие. – 2-е изд. – С. 70).

Формаційний і цивілізаційний підходи типології держави мають як свої переваги, так і хиби. Можна вважати, що перевагою формаційного підходу є історичний підхід до зміни різних типів держави та визнання соціально-економічних чинників, які суттєво впливають на формування держав і зміну їх типів. А його хибою є переоцінка класово-економічного фактора і недооцінка великого пласту культурно-ціннісних ідей та уявлень, запрограмованість зміни одних типів держави іншими, неврахування особливостей розвитку східних держав, невинуватого апологетика соціалістичної держави як вищого й останнього історичного типу.

Достоїнством цивілізаційного підходу є орієнтація на пізнання соціальних цінностей, культури, прояв якої розглядається як важливий фактор державності, можливість розкрити сутність будь-якої епохи через людину, побачити в державі не тільки інструмент політичного панування одного класу над іншим, а й важливий фактор культурного розвитку суспільства. Слабкою стороною цивілізаційного підходу є недооцінка соціально-економічного фактора, звеличення культурного елементу, наявність багатьох критеріїв, розбіжність і схематизм класифікацій (Назаренко Г. В. Общая теория права и государства. – С. 153–154; Теория государства и права: Учебник / Под. ред. В. К. Бабаева. – Гл. 3, § 3 та ін.).

Виникає запитання, якому з двох підходів до типології держави слід віддати перевагу. Однозначної відповіді немає. Деякі вчені, зокрема, професор О. Ф. Скакун обґрунтовує положення про привабливість цивілізаційного підходу особливо до типології сучасних держав, оскільки в другій половині ХХ століття домінуючими стали загальнолюдські цінності, а сучасна концепція цивілізації ґрунтується на визначенні її комплексного характеру, а не лише як культурної спільності. (Скакун О. Ф. Теория права и государства: Підручник. – 3-є вид. – С. 134–135).

Сучасне визначення цивілізації комплексне. **Цивілізація – це рівень, сутність суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури.** В основі цивілізації лежать **системоутворюючі зв'язки:**

- а) **просторові**, що спираються на особливості природного середовища;
- б) **часові**, що формують спільність історичного буття, культури й мови;

- в) **соціально-психологічні**, що цементують етнічну спільноту за рахунок формування адекватних ціннісно-нормативних механізмів, суб'єктивного усвідомлення спільності, самоіндетифікації людей;
- г) **інтелектуально-інформаційні**, що визначають інтелектуальний потенціал суспільства, рівень його інформаційного забезпечення.

Ці зв'язки зумовлюють сутність цивілізаційних процесів, у тому числі державно-правового характеру (Кафарський В.І. *Цивілізація* // *Юридична енциклопедія* / Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 6. – С. 361–362).

Таке розуміння цивілізації ширше і багатше за формаційний підхід, за яким тип суспільства, а відповідно і тип держави залежить від рівня розвитку виробничих відносин (Горбатенко В.П. *Формація суспільно-економічна* // *Юридична енциклопедія* / Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 6. – С. 298). **Сучасне розуміння цивілізації, як різноманіття суспільних зв'язків**, дає можливість пізнати минуле через економіко-трудова, соціально-політичну, культурно-духовну та інші форми діяльності людини, ставить людину в центр вивчення минулого і сучасного як творчу і конкретну особистість, а не як класово-знеособленого індивідуума. Водночас, варто зауважити, що цивілізаційний підхід ближче до типології суспільства, ніж держави.

Проте деякі вчені дещо іншої думки. Вони стверджують, що **не варто цивілізаційний підхід протиставляти формаційному підходу**. Так, доктор юридичних наук, професор М.М. Марченко (Росія), погоджуючись з міркуваннями багатьох російських вчених, вважає, що цивілізаційний підхід до типології держави мав би доповнювати і розвивати формаційний підхід за умови розкриття й інших критеріїв типології держави (Марченко М.М. *Проблемы общей теории государства и права*: В 2 т. – Т. 1. *Государство*. – С. 196–198). А на думку доктора юридичних наук, професора А.А. Морозової обидва підходи взаємно доповнюють один іншого і вони повинні застосовуватися комплексно, що дозволяє найповніше охарактеризувати тип держави з урахуванням не лише соціально-економічних, а й духовно-культурних факторів (*Теория государства и права* / Под.ред.В.К. Бабаева. – С. 64).

Крім формаційного і цивілізаційного підходів типології держав їх класифікація здійснюється й за іншими критеріями. Так, окремі автори навчальних посібників, не сприймаючи марксистсько-ленінську концепцію держави, яка, на їх думку, абсолютизує значення поділу

суспільства за майновими ознаками і надає занадто великого значення класовій боротьбі, **пропонують вважати головними критеріями для визначення історичного типу держав основний вид діяльності населення і походження владних кіл.** На основі таких критеріїв вони говорять про існування **доіндустріального, індустріального та постіндустріального (інформаційного) суспільств** і відповідно до цього визначають стадії розвитку держави і права (Теорія держави і права: Навчальний посібник / М. В. Субботін, О. В. Філонов, Л. М. Князькова, І. Я. Тодоров. – К.: Знання, 2005. – С. 74–79). Такий підхід має право на існування, однак, як на мене, він недостатньо аргументований.

Існують й інші критерії визначення типів держави. **За рівнем захисту прав і свобод людини** держави поділяються на: **1) правові держави** (з режимом конституційної законності) і **2) неправові держави** (з режимом беззаконня або з режимом революційної законності). **За способом набуття влади** держави поділяються на: **1) легітимні держави** (набуття влади визнано законним з боку населення та міжнародного співтовариства) і **2) нелегітимні держави** (держави існують де-факто, але набуття влади здійснено незаконним шляхом).

За ставленням держави до релігії держави поділяються на: **світські** (всі релігійні організації відокремлені від держави, вони не можуть втручатися у справи держави, їм не надано право виконувати політичні або юридичні функції). Конституційно такий статус держави закріплений у Росії, Німеччині, Франції, країнах СНД та ін.; **клерикальні** (та чи інша релігія офіційно має статус державної і займає привілейоване становище порівняно з іншими конфесіями, передбачена тісна співпраця держави і церкви у різних сферах суспільного життя). До таких держав відносять Великобританію, Норвегію, Швецію, Данію та ін.; **теократичні** (державна влада належить церкві, релігійні норми є основним джерелом законодавства, глава держави є одночасно вищим релігійним діячем). Теократичними державами можна вважати Іран, Пакистан, Саудівську Аравію, Марокко та ін.; **атеїстичні** (релігійні організації переслідуються владою, церква позбавлена економічної основи – своєї власності, в громадських місцях забороняються релігійні обряди тощо). Такими державами були СРСР, Албанія та ін. (Теорія держави і права / Под. ред. В. К. Бабаєва. – С. 65–67).

При аналізі формаційного, цивілізаційного та інших підходів деякі вчені стверджують, що при застосуванні цих підходів відсутній власне юридичний підхід, внаслідок чого предметом класифікації

виступає суспільство, а не держава. Тому ними вноситься пропозиція здійснити політико-правову (юридичну) типологію держави. Зокрема, Г. В. Назаренко пропонує в основу критеріїв типології держави покласти особливості державно-правової системи, які характеризують правове становище різних прошарків суспільства і способи державного захисту соціального статусу громадян. Він зазначає: «В соответствии с указанным критерием можно выделить три типа государства: сословное, представительное и цивилизованное», тобто **станове, представницьке і цивілізаційне** (Назаренко Г. В. Общая теория права и государства. – С. 155). Гадаю, що автор має право запропонувати саме такий підхід, хоча він потребує обговорення в колі правознавців.

Таким чином, за роки незалежності України, особливо в останнє її десятиріччя в середовищі науковців та викладачів вищих навчальних закладів відбувається значний прогрес в сучасному осмисленні положень щодо походження держави, визначення причин її виникнення, сутності, ознак і типів. Змінилися підходи до аналізу державно-правових явищ в бік визнання пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, виваженішої оцінки формаційного, цивілізаційного та інших підходів щодо типології держави. Положення теорії держави щодо закономірностей її виникнення, сутності, ознак і типів потребують подальшого поглибленого вивчення.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте основні теорії походження держави та висловіть своє ставлення до них.
2. Назвіть найважливіші чинники (причини) виникнення держави.
3. Дайте визначення держави.
4. Сформулюйте основні ознаки держави, які відрізняють її від організації соціальної (публічної) влади первісного суспільства.
5. Розкрийте сутність положень про сучасну державу.
6. Охарактеризуйте історичні типи держави.
7. Вкажіть на різні підходи щодо типології держави.
8. Назвіть форми державної діяльності та її особливості на сучасному етапі.

Розділ 2.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНОМУ ПРАВОРОЗУМІННІ

§ 1. ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ» ТА ЇХ ОСНОВНИХ ОЗНАК

Будь-яка держава має виконувати низку завдань. На їх вирішення вона спрямовує свої матеріальні ресурси, ідеологічні та політичні зусилля. Держава повинна проводити активну діяльність, тобто виконувати певні функції. **Функції держави – це основні напрями діяльності держави, які визначені її соціальним призначенням і в яких знаходять свій вираз її сутність, завдання і цілі.**

Варто зазначити, що положення про функції держави досліджуються багатьма вченими наукових і освітніх установ, зокрема, вченими Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Національної академії правових наук України, Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, інших вищих навчальних закладів. Заслужують на увагу також розробки авторів навчального посібника «Актуальні проблеми теорії держави і права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави» (С. 116–140). Автори підручників і навчальних посібників глибоко аналізують положення поняття «функція держави», розкривають класифікацію функцій держави, їх зміст, методи і форми здійснення тощо (Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко; Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петрашина; Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова та ін.)

Серед російських вчених варто виділити підручники з теорії держави і права за редакціями М. М. Марченка, В. С. Нерсисянца, А. С. Піголкина, Р. В. Шагієвої, В. К. Бабаєва та ін. Так, М. М. Марченко спеціально досліджує проблеми визначення функції держави та її основних ознак. Він засвідчує, що у вітчизняних та зарубіжних академічних джерелах існують різні варіанти трактування поняття

тя функцій держави. Розкриваючи історію та різне розуміння цього терміну, він концентрує увагу на розкритті основних рис та особливостей функцій держави (Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права: В 2 т. – Т. 1. Государства. – Гл. V, § 1). У підручнику «Теория государства и права» за редакцією А. С. Піголкіна і Ю. А. Дмитрієва широко розкривається еволюція функцій держави, зокрема, зміни функцій держави під впливом її змістовних і формальних характеристик та зовнішнього середовища (Гл. 9, § 9.2)

На основі аналізу наукових напрацювань провідних вітчизняних і російських вчених подаємо такі **основні ознаки функцій держави:**

- становлення і розвиток функцій держави зумовлені **конкретно-історичними умовами** існування даної держави, які визначають її соціальну спрямованість;
- функції держави виникають відповідно до **історичних завдань держави** на певному етапі її розвитку і реалізують ці завдання;
- у функціях держави **знаходить свій вираз і конкретизацію соціальна сутність держави**, в них чітко виявляється те, чий інтереси вона виражає і забезпечує – всього суспільства чи тільки окремих його частин (класів, соціальних груп). Стосовно сучасної української держави, яка перебуває в перехідному періоді, коли *необхідно здійснити якісні реформи в усіх сферах суспільного життя*, роль і значення демократичної, правової держави зростає;
- функції держав різних історичних типів мають **свої історичні особливості**, в них (функціях) знаходять свій прояв **закономірності** розвитку і динаміка соціально-економічних, політичних та духовних перетворень суспільства;
- функції держави мають **своїм об'єктом широке коло схожих суспільних відносин** в таких сферах соціального життя, як політика, економіка, культура, екологія, соціальна сфера та інші; це один із **вирішальних напрямів впливу держави** на суспільні відносини в країні і за її межами;
- функціями держави виступає одне й те саме джерело – держава як організація політичної влади, звідси функції держави **носять політичний характер**;
- функції держави реалізуються за допомогою **певних методів і в притаманних їм формах**, які залежно від змісту функцій і певних етапів розвитку суспільства **можуть змінюватися, а напрями діяльності суспільства залишаються незмін-**

§ 1. Щодо визначення поняття «функції держави» та їх основних ознак

ними (економічна функція за радянських часів здійснювалася командно-адміністративними методами, а нині – методами опосередкованого, м'якого впливу на економіку);

- за своєю природою функції держави мають **об'єктивно-суб'єктивний** характер, оскільки обумовлюються законами взаємодії суспільства та держави, а реалізуються людьми завдяки їх свідомості та волі;
- функції сучасної цивілізованої держави мають **правовий характер**, оскільки будується на правових засадах. Функції держави здійснюються через формування і реалізацію права;
- у функціях сучасної демократичної держави виявляється її **активна роль як особливої політико-територіальної організації**, яка покликана обслуговувати суспільство і його членів у всіх сферах суспільних відносин (Загальна теорія держави і права: Підручник/ За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Розд. 6, § 1; Марченко М.Н. Проблемы общей теории государства и права: В 2 т. – Т. 1. Государство. – Гл. V, § 1).

Зазначимо й таке. Деякі автори не лише дають визначення функцій держави, а висловлюють свої міркування щодо уже існуючих визначень поняття «функції держави» та аналізують наявні тісні зв'язки функцій держави з такими поняттями, як «завдання держави», «соціальне призначення держави», «мета держави». Такий підхід заслуговує лише схвалення. Зокрема, на думку О.В. Зайчука і Н.М. Оніщенко, завдання держави це те, що необхідно зробити, а функції держави – це діяльність, процес вирішення завдання. Вони вважають невірним твердження про те, що завдання слугують першоосновою функцій держави, оскільки вони (функції) обумовлюються політичними та економічними потребами суспільства; засуджують орієнтацію на безумовне підкреслення класової сутності держави, оскільки це призводить лише до однієї характеристики функцій держави; вважають істотним недоліком при визначенні функцій держави неврахування зв'язків функцій держави з її соціальним призначенням. Нині **соціальне призначення сучасної держави** є головним сутнісним чинником у визначенні всього спектра напрямів діяльності держави, тобто її функцій (Теорія держави і права. Академічний курс. – С. 70–71).

М.В. Цвік концентрує увагу на розкритті змісту, об'єкта та ознак функцій держави. На його думку, зміст функцій держави становить багатоманітність однорідних доцільних постійних дій, через які держава

здійснює вплив на конкретні сфери суспільного життя і через які розкривається її соціальне призначення. Під об'єктом функцій він розуміє певну сферу суспільних відносин (економіку, політику, культуру та ін.), на яку спрямовано державний вплив. Він визначає **основні ознаки функцій держави**. Функції держави є основними соціально значущими напрямками внутрішньої і зовнішньої діяльності держави; носять політичний характер; їм притаманний системний характер; вони реалізуються властивими їм методами і в притаманних їм формах залежно від змісту окремих функцій і конкретних завдань; за своєю природою функції держави мають об'єктивно-суб'єктивний характер; характеризуються спадкоємністю; мають правовий характер, особливо для сучасної держави; є засобом (інструментом) вирішення завдань та досягнення цілей, що постійно постають перед суспільством. У функціях держави знаходять вираз і конкретизація її історичної сутності та соціального призначення, проявляються і об'єктивуються притаманні їм особливості та закономірності розвитку, динаміка соціально-економічних, політичних і духовних перетворень у житті суспільства. Функції держави відрізняються від функцій гілок влади та функцій державних органів. Вони є об'ємнішими за обсягами, ніж функції законодавчої, виконавчої та судової влади й органів державної влади (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 89–92). В цілому, як на мене, можна вважати прийнятним і таке визначення функцій держави. **Функції держави – це основні напрями її діяльності, які виражають її сутність і соціальне призначення в галузі управління справами суспільства** (Там само. – С. 89). З деякими відтінками від цього визначення функцій держави подаються аналогічні визначення функцій держави в «Юридичній енциклопедії» (Т. 6. – С. 313) та «Малій енциклопедії теорії держави і права» (С. 283).

§ 2. ФОРМИ І МЕТОДИ ЗДІЙСНЕННЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ

Кожна конкретна функція держави поєднує у собі зміст, форму і метод її здійснення. У реалізації функцій держави **важливу роль відіграють форми і методи їх здійснення**.

Про загальне уявлення щодо них йдеться у підручниках «Теорія держави і права» за редакцією С. Л. Лисенкова (Гл. 6, § 1), «Теорія государ-

ства и права» за редакцією В.К. Бабаєва (Гл. 4, § 5), «Правознавство» за редакцією В.Ф. Опришка і Ф.П. Шульженка (Гл. 1, § 4), навчальних посібників «Актуальні проблеми теорії держави і права» за редакцією Є.О. Гіди (Тема 1, § 1.1.4), «Теорія держави і права» / С.К. Бостан, С.Д. Гусарєв, Н.М. Пархоменко (С. 110–114); Сидоренко М.Й. Теорія держави і права (курс лекцій)»(С. 41–45), чого бракує іншим.

Проте і серед цих вчених існують різні підходи до викладення свого розуміння форм здійснення функцій держави. Одні із них формами здійснення функцій держави вбачають «спеціальні сфери її діяльності», інші не дають визначення форм здійснення функцій держави, а говорять про правові форми здійснення функцій держави і водночас вказують, що до «системи форм здійснення функцій держави» входять організаційні форми, треті виділяють лише правові форми здійснення функцій держави та ін.

Зокрема, М.Й. Сидоренко зазначає: «Форми здійснення функцій держави – це спеціальні сфери її діяльності, за допомогою яких реалізуються державні функції»(С. 41). С.К. Бостан дає таке визначення правових форм здійснення функцій держави: «Правові форми здійснення функцій держави – однорідна за своїми зовнішніми ознаками (характером та юридичними наслідками) діяльність органів держави, спрямована на керівництво суспільством шляхом видання правових актів»(С. 111), і поряд з цим до системи форм здійснення функцій держави відносить також організаційні форми здійснення функцій держави (С. 112). Автори посібника «Теорія держави і права» говорять лише про правові форми здійснення функцій держави (Х.: Прово, 2013. – С. 25–26). Вони вважають, що «Правові форми здійснення функцій держави – це система юридично значущих дій, які реалізуються в установленому законом порядку вповноваженими суб'єктами та спрямовані на реалізацію функцій держави»(С. 27).

Ми схильні до думки, що форми здійснення функції держави варто поділяти на правові (юридичні) та організаційні (неправові). Слід погодитися з тими авторами, які під правовими формами здійснення функцій держави вважають такі види здійснення функцій держави, які тягнуть за собою правові наслідки, а під організаційними формами такі, які не тягнуть за собою правових наслідків. До правових (юридичних) форм здійснення функції держави відносяться правотворча, правозастосовна, правоохоронна, установча, інтерпретаційно-правова тощо. До організаційних (не-

правових) форм здійснення функцій держави відносяться організаційно-регламентуюча, організаційно-господарська та організаційно-ідеологічна форми здійснення функцій держави.

Спочатку розглянемо правові (юридичні) форми здійснення функцій держави. **Правотворча форма здійснення функцій держави** полягає у правовому регулюванні суспільних відносин шляхом розробки, прийняття і видання, а також зміни та скасування компетентними державними органами нормативно-правових актів, спрямованих на зміцнення та охорону правопорядку, законності, визначення змісту та забезпечення прав і свобод громадян. Ці нормативно-правові акти є загальнообов'язковими до виконання. Суб'єктом правотворчості в Україні можуть бути народ України, Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада АРК, міністерство, місцеві органи влади та управління.

Правозастосовна форма здійснення функцій держави – це діяльність державних органів щодо втілення законів і підзаконних нормативно-правових актів у повсякденну суспільну практику шляхом видання правозастосовних актів. Тут суб'єктами правозастосовної діяльності виступають державні органи та посадові особи. Учені Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» особливим різновидом правозастосовної діяльності вважають правосуддя як правову форму діяльності органів судової влади з розгляду і вирішення юридичних справ у формі конституційного, адміністративного, господарського, цивільного та кримінального судочинства, а також судочинства у справах про адміністративні правопорушення.

Установча форма здійснення функцій держави передбачає відповідно до нових умов створення, реорганізацію чи ліквідацію державних організацій і відповідно до цього призначення або звільнення їх посадових осіб.

Правоохоронна форма здійснення функцій держави полягає у забезпеченні безпосереднього реагування на скоєні правопорушення у сфері здійснення державних функцій, встановлення і притягнення до юридичної відповідальності осіб, що їх вчинили. Наслідком такої діяльності є видання актів норм права: постанов слідчих, протестів прокурорів, вироків та рішень судів, мета яких полягає у профілактиці (попередженні) злочинів та інших правопорушень, у сприянні відновлення порушеного права, у реалізації юридичної відповідальності особи за скоєне правопорушення під час здійснення функцій держави.

Інтерпретаційно-правова форма здійснення функцій держави передбачає сукупність дій з офіційного тлумачення правових актів. Зазначимо, що в юридичній літературі цю форму здійснення функцій держави почали виокремлювати останнім часом.

До організаційних (неправових) форм здійснення функцій держави, як уже зазначалось, відносять: організаційно-регламентуючу, організаційно-господарську, організаційно-ідеологічну. Здійснюють організаційну діяльність державні органи в межах, визначених правом.

Організаційно-регламентуюча форма здійснення функцій держави – це оперативна, повсякденна, організаційна робота, спрямована на вирішення конкретних завдань, техніко-організаційне забезпечення функціонування різних ланок державного механізму (добір, розстановка, виховання і визначення ефективності діяльності кадрів, підготовка документів та ін.).

Організаційно-господарська форма здійснення функцій держави – це поточна господарська робота з матеріального забезпечення виконання різних державних функцій. Вона передбачає економічне обґрунтування, контрольню-ревізійну діяльність, бухгалтерський облік, статистику, організацію постачання, збуту тощо.

Організаційно-ідеологічна форма здійснення функцій держави – це повсякденна роз'яснювальна, виховна робота, спрямована на ідеологічне забезпечення виконання тих чи інших функцій держави. Зокрема, роз'яснення змісту нових законів та інших нормативних актів, формування громадської думки тощо.

Здійснюючи свої функції, держава в особі державних органів та їх посадових осіб застосовує **низку методів. Методи реалізації функцій держави** – це способи, прийоми і засоби діяльності відповідних державних органів. Специфіка діяльності державних органів обумовлює і вибір державою відповідних методів. При реалізації своїх функцій держава використовує, як правило, комплекс методів, за допомогою яких здатна домогтися виконання поставлених завдань. Серед них провідними є такі: **метод переконання; метод заохочення; метод примусу; метод договірною регулювання; метод рекомендації тощо.**

Метод переконання передбачає вплив державних органів на суб'єктів права, проведення відповідної ідеологічної роботи, правового виховання населення, здійснення різних профілактичних заходів, спрямованих на реалізацію функцій держави.

Метод заохочення полягає у спонуканні до дії, застосуванні матеріальних і моральних стимулів, пропаганді позитивного досвіду й наданні різних пільг і нагород суб'єктам, які безпосередньо беруть участь або сприяють ефективному здійсненню функцій держави.

Метод примусу застосовується до суб'єктів, які вчинили правопорушення у сфері здійснення державних функцій, шляхом вжиття заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди.

Метод договірною регулювання, який надає суб'єктам права на автономність і самостійність в їх законній діяльності в межах здійснення державних функцій.

Метод рекомендації, який орієнтує суб'єктів права на бажаний або прийнятний з точки зору держави варіанти дій (Актуальные проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Отв. ред. Р.В. Шагиева. – Гл. 4, § 2).

§ 3. КЛАСИФІКАЦІЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ

Здійснення державних функцій – це складний і багатогранний процес впливу держави в особі її органів та їх посадових осіб на певне коло суспільних відносин. З метою удосконалення певних напрямів діяльності держави її функції класифікуються. Під класифікацією функцій держави розуміється їх поділ на окремі види, групи залежно від певних критеріїв.

Класифікація функцій держави на окремі їх види обширно висвітлюється в багатьох навчальних виданнях: підручниках, навчальних посібниках тощо. Серед них варто назвати такі: Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Розд. 6, § 2; Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. – Розд. 6, § 8; Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – Гл. 3, § 6; Теорія держави і права: Навч. посібник / С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко. – С. 101–104; Теорія держави і права: Підручник / За ред. С. Л. Лисенкова. – Гл. 6, § 2; Правознавство: Підручник / За відп. ред. О. В. Дзери. – 10-е вид. Гл. 1, § 15; Правознавство: Підручник / За ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. – Гл. 1, § 4; Правознавство: Навч. посібник / За ред. П. Д. Пилипенка. – Тема 2, § 3 та ін. Проте зазначимо, що підходи в окремих авторів щодо класифікації функцій держави мають певні відмінності, особливо, що стосується сьогодення.

Деякі автори у сучасній демократичній державі виділяють так звану **генеральну функцію**, яка полягає у забезпеченні вирішення загальних справ з метою створення належних умов для життя і діяльності громадян. Ця генеральна функція держави конкретизується у здійсненні інших функцій, які є складниками генеральної функції (Правознавство: Підручник / За ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. – С. 25).

На основі певних ознак (критеріїв) конкретні **функції держави** поділяються на різні види. Вони поділяються на види: за соціальним значенням державної діяльності – на основні та додаткові; за сферами суспільних відносин – на політичні, економічні та гуманітарні; за тривалістю здійснення державних функцій – на постійні та тимчасові; за ступенем соціальної значущості в суспільному житті – на головні та похідні; за тим, в чийх інтересах вони здійснювалися – на загальносоціальні функції та функції захисту групових інтересів; за типом держави (формаційний підхід) – на функції рабовласницької, феодальної, капіталістичної та соціалістичної держави; за змістом владної діяльності – на законодавчі, виконавчі та судові функції; за сферами внутрішньої і зовнішньої діяльності – на внутрішні і зовнішні функції тощо.

1. За соціальним значенням державної діяльності функції бувають основні та додаткові (неосновні). Основні функції держави – це такі напрями діяльності держави, без здійснення яких вона

не може нормально функціонувати. Вони забезпечують вирішення стратегічних завдань, мають комплексний характер, з найбільшою повнотою виявляють сутність держави та її соціальне призначення. Так, для рабовласницької і феодалної держав основними функціями було придушення опору пригноблених класів, для сучасної демократичної держави – функція соціального обслуговування населення. Нині основні функції держави групують за найбільш важливими напрямками державного впливу на суспільні відносини, зокрема функція оборони країни; функція охорони прав і свобод громадян; функція захисту правопорядку, законності тощо.

Додаткові (неосновні) функції держави є складовими елементами основних функцій. Вони не розкривають сутності держави, а являють собою напрями діяльності держави з виконання її завдань у конкретній, більш вузькій сфері суспільних відносин. Здійснення додаткових функцій держави забезпечується відповідною діяльністю окремих ланок державного апарату, а не державою в цілому. Так, наприклад, основною функцією держави є оборона країни, яка здійснюється державою в цілому, а зміцненням збройних сил мають займатися передусім органи виконавчої влади (Теорія держави і права: Підручник / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 103–104).

2. За тривалістю здійснення державних функцій у часі вони поділяються на постійні та тимчасові.

Постійні функції держави – це такі, які здійснюються протягом всього часу існування, функціонування та розвитку держави. Такими є оборона країнами, захист територіальної цілісності країни, охорона правопорядку тощо.

Тимчасові функції держави здійснюються тільки протягом певного періоду існування держави, зокрема, придушення опору пануючих раніше класів у перші роки існування радянської держави, керівництво під час війни військовими операціями, боротьба зі стихійним лихом тощо.

3. На підставі того, в чиїх соціальних інтересах здійснюються функції держави, вони поділяються на загальносоціальні функції та функції захисту групових інтересів.

Загальносоціальні функції держави спрямовані на задоволення інтересів суспільства в цілому, всіх верств населення. Вони довготривалі. У радянський період не допускалася можливість надкласових, тобто загальносоціальних функцій. Хоча в суспільстві можливі

і необхідні не лише боротьба, а й співробітництво і взаємодія різних класів, соціальних груп, окремих прошарків населення, спільні справи й інтереси яких реалізуються державою. Така функція появлялася у країнах Далекого і Близького Сходу з необхідністю організації громадських робіт, наприклад, зі спорудження каналів і гребель для ведення землезрошувального господарства. Сьогодні всезагальне значення має втручання держави в ринкові відносини задля перерозподілу національного багатства, забезпечення достатнього матеріального рівня усіх членів суспільства. В умовах сучасної держави її загально-соціальна функція реалізується, зокрема, в захисті прав і свобод людини і громадянина, в економічній, політичній сферах тощо.

Функції держави зі захисту групових інтересів спрямовані на вираження і задоволення інтересів певних соціальних груп, зокрема правлячих угруповань, панівної еліти, якими держава використовується для обслуговування своїх інтересів. У таких випадках за допомогою використання різноманітних методів (співробітництва, стримування, виховання, прямого придушення підвладних та ін.) державні функції спрямовуються на утримання населення в тих політичних і правових межах, які вигідні правлячій еліті. Щоправда, у зв'язку з появою середнього класу в економічно-розвинутих країнах такі функції поступово відходять на другий план (XX ст., особливо його друга половина) (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 93–94).

4. За сферами суспільних відносин функції держави поділяються на політичні, економічні та гуманітарні. У політичній сфері функції держави забезпечують певний рівень розвитку народовладдя, демократії в суспільстві в процесі здійснення владних повноважень. В економічній сфері функції держави сприяють визначенню соціальної спрямованості економічних відносин. У гуманітарній сфері функції держави мають забезпечувати належні умови існування особи, охорони її прав та свобод, підвищення життєвого рівня (Мала енциклопедія теорії держави і права / За заг. ред. Ю. Л. Бошицького. – С. 284).

5. За ступенем соціальної значущості функцій держави в суспільному житті М. В. Цвіка допускає їх поділ на головні та похідні. До головних належать ті, що мають переважне значення на конкретному етапі розвитку суспільства. В умовах сучасної держави головними функціями держави є, зокрема, функція захисту прав і свобод лю-

дини, економічна та соціальна функції, спрямовані на забезпечення сталого розвитку суспільства, матеріального та духовного добробуту людей тощо.

До **похідних** функцій держави віднесені такі функції, які мають супроводжувальний, допоміжний або обслуговуючий характер. Допоміжну природу до економічної та соціальної функцій має, зокрема, функція оподаткування і фінансового контролю тощо (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – С. 94).

6. Окремі автори функції держави поділяють, виходячи із типу держави. При цьому враховується тип держави – формаційний чи цивілізаційний. Якщо взяти за основу формаційну ознаку, що домінувала в радянській юридичній літературі, то тоді виокремлювалися **функції рабовласницької, феодальної, буржуазної і соціалістичної держави**. Для такого підходу характерним були надмірна абсолютизація класовості та категоричність тверджень, невизнання цивілізаційного підходу до типології держави.

7. За змістом владної діяльності держави функції держави поділяються на законодавчі, виконавчі та судові. Під законодавчими функціями держави розуміється діяльність держави з розробки та прийняття державно-владних рішень, під виконавчими – діяльність органів виконавчої влади по втіленню в життя конкретних державно-правових рішень, під судовими – здійснення правосуддя з метою захисту інтересів громадян та інтересів держави (Мала енциклопедія теорії держави і права. – С. 284).

8. За сферами внутрішньої і зовнішньої діяльності держави її функції поділяються на внутрішні та зовнішні. Такі функції висвітлюються багатьма авторами у підручниках та навчальних посібниках з теорії держави і права та правознавства. При цьому, зауважимо, що підходи до їх викладу у авторів дещо різняться. Одні із них підкреслюють можливість класифікації функцій держави поряд з іншими критеріями і за єдиним загальноглобальним критерієм, незалежно від класової природи, на шість **комплексних функцій** (економічну, політичну, соціальну, ідеологічну, екологічну, охоронну), які повинні здійснювати будь-яка сучасна держава (Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – С. 72–73).

Інші автори, виходячи із того, в чий інтерес здійснюються функції держави, акцентують увагу поряд з іншими функціями на за-

гальносоціальних функціях і функціях захисту групових інтересів, на основі порівняльного аналізу детально розкривають сутність внутрішніх функцій держави (політичної, охорони прав і свобод людини, економічної, соціальної, екологічної, культурної, інформаційної, охоронної) і зовнішніх функцій держави (оборонної, забезпечення миру і підтримки світового порядку, співробітництва сучасних держав, європейської та світової інтеграції) тощо (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Розділ 6, § 2, 3, 4).

Водночас зазначимо й таке. Серед деяких авторів наявні розбіжності у визначенні критеріїв поділу функцій держави на внутрішні і зовнішні. Одні таким критерієм визнають «сфери внутрішньої і зовнішньої діяльності держави» (Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 105), інші – «спрямованість діяльності держави на вирішення внутрішніх чи зовнішніх завдань» (Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 95), треті – сфери (об'єкти) діяльності держави (Скакун О. Ф. Теорія держави і права. – С. 47), четверті – територію здійснення діяльності держави (Мала енциклопедія теорії держави і права. – С. 284) тощо.

У цьому зв'язку варто зазначити, що найбільш слушним критерієм для поділу функцій держави на внутрішні та зовнішні можуть бути, як на мене, сфери внутрішньої та зовнішньої діяльності держави, які забезпечують виконання завдань внутрішньої та зовнішньої політики країни. Щодо поділу функцій держави на внутрішні та зовнішні лише за критерієм, що вони здійснювалися в межах території держави чи поза їх межами, як на мене, є дискусійним. Внутрішня і зовнішня діяльність держави тісно взаємопов'язані і доповнюють одна одну.

§ 4. ВНУТРІШНІ ФУНКЦІЇ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

Внутрішні функції держави – це напрями діяльності держави, що здійснюються в межах її території і в якій знаходить свій вираз її внутрішня політика. Основними внутрішніми функціями сучасної держави є такі: політична, охорона прав і свобод людини і громадянина, економічна, соціальна, оподаткування, екологічна, культурна, правоохоронна тощо.

Політична функція держави спрямована на формування та здійснення внутрішньої політики держави, створення найсприятливіших умов для здійснення народовладдя, розвитку форм та інститутів політичного плюралізму, формування демократичного громадянського суспільства, реалізації національної політики, врегулювання політичних конфліктів тощо.

Охорона прав і свобод людини і громадянина. Ця функція властива лише демократичній державі і поступово розвивається паралельно з процесом зростання її правового, соціального характеру. Принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю, невідчужуваності та непорушності її основних конституційних прав і свобод має визначати зміст, сенс і напрями всієї діяльності законодавчих, виконавчих і судових органів. Діяльність держави повинна забезпечити розширення змісту і характеру гарантій основних прав і свобод людини і громадянина у політичній, економічній, соціальній, правовій та інших сферах.

Економічна функція держави здійснює вплив на сферу економічних відносин шляхом створення сприятливих умов для розвитку виробництва, підтримки і сприяння розвитку всіх форм власності, встановлення правових основ ринку, здійснення контролю за додержанням законності суб'єктами підприємницької діяльності тощо.

Соціальна функція держави з'являється лише на певному етапі розвитку держави, тоді, коли починається формуватися соціальна правова держава. Ця функція держави полягає у створенні сприятливих умов для життя людини, для усунення суперечності між різними соціальними групами населення, для вільного розвитку людини, створення рівних можливостей для усіх громадян у досягненні суспільного добробуту, соціальної захищеності особистості.

Злободенність цієї функції держави особлива. Її здійснення передбачається у двох важливих напрямках. По-перше, у забезпеченні права кожного на свободу праці, зайнятості населення, міграції робочої сили, контролю за умовами праці і відповідності їх вимогам техніки безпеки, соціального забезпечення і страхування. По-друге, у соціальному захисті тих, хто потребує державної підтримки: безробітних, інвалідів, літніх людей, багатодітних сімей, сиріт, дітей в неповних сім'ях, пенсіонерів, студентів тощо (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 98). У зв'язку з проведенням реформ у соціальній сфері українського суспільства ця функція держави нині в Україні набуває особливої актуальності.

Функція держави з оподаткування та фінансового контролю виявляється у запровадженні та забезпеченні функціонування системи оподаткування і контролю за законністю прибутків індивідів та організацій, а також і за використанням податків. Ця функція держави спрямована на формування та поповнення державного і місцевих бюджетів, здійснення контролю за утворенням, розподілом і використанням усіх ресурсів фінансової системи. В Україні фінансовий контроль здійснюється Рахунковою палатою Верховної Ради України, Національним банком, Міністерством фінансів України та ін.

Культурна функція держави полягає у забезпеченні консолідації нації, формування загальної для всієї країни культури при сприянні розвитку культур всіх народів, які проживають на території держави, у заохоченні розвитку освіти та науки, охороні культурної спадщини тощо.

Зауважимо, що до Нового часу з боку держави ця функція не мала системного характеру. Лише епоха Просвітництва, буржуазних революцій, бурхливого промислового розвитку спонукали до усвідомлення важливості цієї функції держави для успішного розвитку суспільства і самої держави. Сучасна держава має спрямовувати свою діяльність на підвищення культурного і освітнього рівня громадян до стандартів цивілізованого суспільства, створення необхідних умов для їх участі у житті суспільства, на забезпечення науково-технічного розвитку суспільства та використання громадянами досягнень культури, науки й освіти.

Екологічна функція держави спрямована на охорону і забезпечення раціонального використання природних ресурсів країни, забезпечення екологічної безпеки суспільства. Ця функція нині набула у світі особливої актуальності у зв'язку зі стрімким розвитком науково-технічного прогресу і його масштабним негативним впливом на довкілля: забруднюються повітря, ґрунти, водні джерела відходами виробництва, радіацією, що є загрозою як для рослинного і тваринного світу, так і здоров'я та життя людини. Звідси основним змістом екологічної функції держави повинні становити державне управління і координація діяльності в галузі охорони довкілля.

Правоохоронна функція держави має здійснювати контроль за неухильним дотриманням конституції і законів країни, встановленням і притягненням до юридичної відповідальності винних у їх порушеннях. Її реалізація передбачає забезпечення режиму законності і правопорядку, додержання і виконання нормативних приписів усіма суб'єктами суспільних відносин, створення належних умов для жит-

тедіяльності як суспільства в цілому, так і кожного громадянина зокрема, функціонування правової та інших систем. У недемократичних державах ця функція проголошувалася, проте реалізовувалася лише частково, непослідовно (приклад СРСР). У правовій державі вона має забезпечити правозаконність і правопорядок, утвердити панування права в усіх сферах життя суспільства.

Інформаційна функція держави пов'язана з особливостями сучасного суспільства, яке, на думку деяких вчених, можна охарактеризувати як інформаційне суспільство. Це обумовлено такими факторами. Нині інформаційні технології набувають все більшого значення. Обсяги інформації постійно зростають, підвищується рівень доступності і мобільності інформації, формується всесвітній інформаційний простір, на основі якого відбувається інтеграція всього людства тощо. У таких умовах інформаційна функція держави має забезпечити функціонування та сталий розвиток інформаційної сфери шляхом визначення інформаційної політики, створення організаційно-правових основ інформаційної сфери, реального гарантування вільного обігу інформації, запобігання різноманітним зловживань у цій сфері, забезпечення інформаційної безпеки тощо (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 100).

§ 5. ЗОВНІШНІ ФУНКЦІЇ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

Зовнішні функції держави – це напрями діяльності держави, які здійснюються за межами її території у взаємовідносинах з іншими державами та міжнародними організаціями і в яких знаходить своє втілення зовнішня політика держави (Теорія держави і права: Підручник / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 105,431). Водночас зазначимо й те, що нині зовнішні функції держави наповнюються новим змістом, новими підходами. Виникло і діє таке утворення як Європейський Союз, розпалися так звані соціалістичний табір і Союз Радянських Соціалістичних Республік, виникла низка незалежних держав та Співдружність Незалежних Держав, значно змінилася міжнародна ситуація у світі, що потребує врахування цих змін у здійсненні зовнішньої політики.

Тому поряд з такими основними зовнішніми функціями держави як: оборона держави, зовнішньоекономічна діяльність, підтримка міжнародного миру та світового правопорядку, дипломатична, куль-

турна (гуманітарна), інформаційна діяльність, набувають все більшого розвитку функції співробітництва сучасних держав та європейської і світової інтеграції тощо.

Оборонна функція держави полягає у захисті економічними, дипломатичними та воєнними засобами суверенітету і території країни. Головним її призначенням є забезпечення воєнної безпеки держави, збройний захист цілісності і недоторканності власної території, охорона державних кордонів, виконання міжнародних зобов'язань, у разі необхідності застосування для розв'язання міжнародних конфліктів і збройних сил.

Зовнішньоекономічна функція держави полягає у встановленні і здійсненні торгово-економічних відносин з іноземними державами та їх об'єднаннями, у розвитку ділового партнерства і співробітництва в економічній сфері з усіма без винятку державами, незалежно від їхнього соціального ладу та рівня розвитку, в інтеграції до світової економіки тощо.

Функція держави з підтримки міжнародного миру та світового правопорядку виявляється в запобіганні виникнення міжнародних і міждержавних конфліктів та участі у їх урегулюванні, а також у боротьбі з міжнародним тероризмом, міжнародними злочинами. В основі цієї функції лежать принципи незастосування сили, мирного вирішення спорів, рівної безпеки держав, подолання актів агресії тощо. Головним напрямками цієї функції нині є діяльність держав за розброєння, нерозповсюдження зброї масового знищення, додержання зобов'язань зі засобами ядерних випробувань, поступову ліквідацію ядерної зброї, боротьба з міжнародним тероризмом. Важлива роль у дотриманні стабільності і порядку в сучасному світі відводиться такій міжнародній організації як Організації Об'єднаних Націй, створеній за ініціативою глав держав-переможців у Другій світовій війні (1945) і таким державам, як США, Велика Британія, Німеччина, Франція, Росія та ін.

Дипломатична функція держави полягає у встановленні і підтримці дипломатичних відносин з іноземними державами. Вона спрямована на практичну реалізацію зовнішньої політики держави, захисту її національних інтересів у сфері міжнародних відносин, а також прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном, на підтримку і зміцнення миру і співробітництва з іншими державами. (Міжнародне право: Підручник / За ред. В. А. Ліпкана. – КНТ, 2009. – С. 261; Антонович М. Міжнародне право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – С. 253 та ін.).

Культурна (гуманітарна) функція держави виявляється у встановленні і розвитку культурних і наукових зв'язків з іншими державами; в участі у збереженні пам'яток світової культури; підтримці розвитку національної культури співвітчизників, що проживають в інших країнах, здійсненні заходів щодо повернення культурних цінностей свого народу, які знаходяться за кордоном тощо.

Інформаційна функція держави здійснюється участю у розвитку світового інформаційного простору з метою забезпечення вільного обміну інформацією між країнами, народами та окремими громадянами, встановлення режиму використання інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими державами та ін.

Деякі вчені (наприклад М. В. Цвік) в окрему функцію держави виділяють **функцію співробітництва сучасних держав** у сферах політичних, економічних, правових, культурних, інформаційних та інших відносин, які мають базуватися на гармонійному поєднанню інтересів кожної із країн. Роль цієї функції зростає у запобіганні і ліквідації наслідків природних і антропогенних катастроф, які виходять за межі однієї держави, у боротьбі з епідеміями; в охороні природних ресурсів і довкілля; у раціональному використанні сировинних енергетичних ресурсів як загальнолюдського надбання; у захисту Світового Океану; в освоєнні космічного простору та збереженні його чистоти тощо.

Останнім часом зростає роль **державної функції європейської та світової інтеграції**. Ця функція важлива для багатьох незалежних країн, які були республіками колишнього СРСР, зокрема і для України. Вони намагаються інтегруватися в європейський та світовий простір. Основу інтеграційних процесів, як зазначає М. В. Цвік, становлять загальновизнані принципи суверенітету держав щодо їх природних ресурсів; свободи вибору інтеграційних зв'язків; рівності, взаємовигідної співпраці, не застосування дискримінаційних заходів тощо (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 102–103).

У цьому контексті необхідно зазначити, що Україна чітко вибрала європейський вектор свого руху, про що свідчить синхронна ратифікація 16 вересня 2014 року Верховною Радою України і Європейським парламентом Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, за що проголосували 355 депутатів українського парламенту і 535 членів Європейського парламенту. Одразу після ратифікації угоди про асоціацію народні депутати проголосували за заяву Верховної

Ради України «Про європейський вибір України». У заяві наголошується, що Україна як європейська держава, яка поділяє спільні цінності демократії та верховенства права, підкреслює свій суверенний вибір на користь майбутнього членства в Європейському Союзі відповідно до статті 49 Договору про Європейський Союз (Голос України. – 2014. – 17 вересня. – С. 1, 3). Значення ратифікації цієї угоди в тому, що вона дає змогу розпочати всебічне реформування країни на основі європейських стандартів і цінностей.

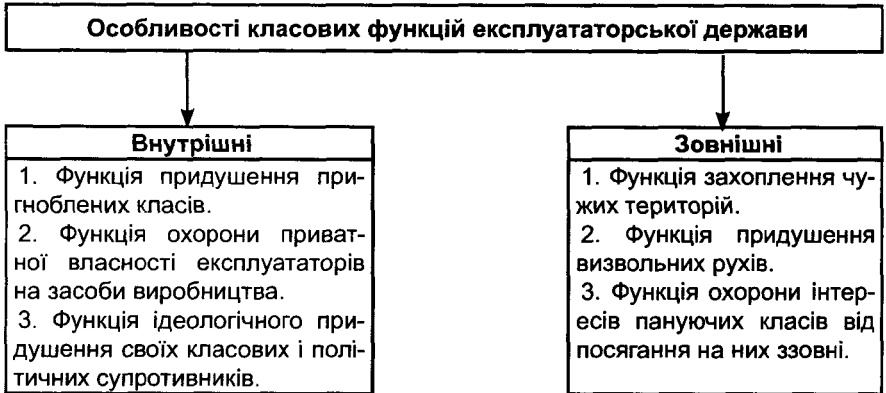
З 1 листопада 2014 року уже набуло чинності часткове застосування Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом. Запроваджено режим, яким передбачено скорочення або скасування мита на товари з України: Рада ЄС продовжила односторонні торгові преференції для України до кінця 2015 року (24.10.2014). Водночас починає застосовуватися низка положень Угоди з розділів про політичний діалог та реформи, політичну асоціацію, співпрацю і конвергенцію в сфері закордонних справ і безпекової політики, економічне та галузеве співробітництво, фінансове співробітництво тощо. Набув чинності також третій протокол угоди про загальні принципи участі України в програмах ЄС, згідно з яким вона може брати участь в усіх поточних і майбутніх програмах ЄС, відкритих для неї.

31 жовтня 2014 року Президент України П. О. Порошенко і лідери Євросоюзу Герман ван Ромпей і Жозе Мануель Баррозу у спільній заяві вітали початок тимчасового застосування важливих частин Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом. Вони наголосили, що це відповідає прагненням українського народу, який засвідчив свою підтримку тісних відносин з Європейським Союзом і під час парламентських виборів 26 жовтня 2014 року. Щодо зони вільної торгівлі між Україною і ЄС, то вона почне діяти з 1 січня 2016 року ([Електронний ресурс. – Режим доступу]: <http://www.unian.ua/politics/1003932-sogodni-pochinae-chastkovo-pratsyuvati-ugoda-pro-asotsiatsiyu-ukrajini-i-es.html>).

Зауважмо, що реалізація положень Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом потребує від державних органів влади і громадянського суспільства України підвищення активності в роботі щодо наближення повною мірою відповідних розділів законодавства України до стандартів ЄС та посилення їх співпраці в цих сферах з країнами Європейського Союзу.

§ 6. ЕВОЛЮЦІЯ ВНУТРІШНІХ ТА ЗОВНІШНІХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ

У державах різних типів і на різних етапах їх розвитку кількість і зміст внутрішніх і зовнішніх функцій змінювалися і змінюються, що підтверджують дослідження вчених. Деякі з них розкривають особливості класовості внутрішніх та зовнішніх функцій експлуататорської держави, показують зростання ролі економічної функції держави в період становлення та розвитку буржуазної держави (друга половина XIX та XX ст.), пануючу роль державного регулювання економічних відносин в СРСР, до якого входила Україна, та ін.

(Скаун О. Ф. Теорія держави і права. – С. 49).

З такою класифікацією внутрішніх та зовнішніх функцій експлуататорської держави можна погодитися. Заслугує схвалення і розкриття змісту, зокрема, економічної функції держави в період становлення і розвитку буржуазної держави. На етапі становлення буржуазної держави її економічна функція була слабо розвиненою. З кінця 50-х років XX ст., як стверджує О. Ф. Скаун, її роль значно зросла як за значущістю, так і за обсягом. Державно-правове регулювання у країнах Західної Європи і Північної Америки було спрямоване на вирішення проблеми зайнятості населення, запобігання економічним кризам. Тут держави вдаються до системи планування, створення спеціальних відомств з прогнозування економічного і соціального розвитку. Застосовуються засоби регулювання і контролю приватного сектора шляхом політики цін, податків, інвестицій, экс-

порту, імпорту, державних замовлень, кредитної політики тощо, хоча поряд з цим держава створює умови для розвитку приватного сектора (Скакун О. Ф. Теорія держави і права. – С. 50).

Нині, в умовах глобальної кризи, роль державного регулювання в економічній сфері зростає. Нобелівський лауреат Дж. Стігліц вбачає джерела глобальної кризи в надзвичайному захопленні процесом дерегулювання, яке підігріло ринковий фундаменталізм (Віче. – 2011. – № 24. – С. 24). Світовий економічний порядок зазнав краху, а ідеї Вашингтонського консенсусу, що базуються на неолібералізмі (ідеї дерегуляції, ринкової саморегуляції, цілковитого невтручання держави в економічне життя) зазнали в сучасних умовах своєї непридатності. Від основних положень цього документу відмовилися всі цивілізовані країни, зокрема країни «вісімки» та «великої двадцятки».

Сьогодні найбільшу активність у реформуванні світової економіки проявляє Франція. Сучасну ситуацію у світі попередній Президент Франції Ніколя Саркозі оцінив досить критично. Він зазначив: панівна думка, що ринок правий завжди, породила світ, де все віддавали фінансовому капіталу і майже нічого трудящим; породила капіталізм, в якому було нормально грати з чужим капіталом, заробляючи гроші без особливих зусиль (Віче. – 2011. – № 24. – С. 25). Н. Саркозі зробив висновок: «Уявлення про капіталізм як усемогутню і нічим не регульовану систему було безглуздя» (Світова фінансова криза та її вплив на країни з ринковими економіками: Матеріали IV Міжвід. наук. конф. 23 листопада 2008 р. / Відп. ред. О. В. Плотніков. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2009. – С. 26).

Водночас він вказав на необхідність «створювати капіталізм з основ», на потребу переглянути діючу модель економічної системи й поступово перейти до регульованого капіталізму, враховуючи, що світові потрібна ринкова соціальна модель. Він стверджував, що без утручання держави в економічну сферу усе розвалилося б. (Віче. – 2011. – № 24. – С. 24–25). Безумовно такі висновки потребують глибокого вивчення науковцями.

Представники «великої двадцятки» на її самітах визнали, як означає доктор економічних наук, професор М. Швайка, що негативні ризики глобалізації можна знищити лише шляхом посилення її регулювання з боку всього міжнародного співтовариства в інтересах усіх її учасників і безповоротного розвитку світової економіки. Про потребу реформування глобальної фінансової системи визнав навіть Папа

Римський Бенедикт XVI (Швайка М. Неолібералізм, що з тріском провалився // Віче. – 2011. – № 24. – С. 24).

Щодо України, то з проголошенням її незалежності зміст як внутрішніх, так і зовнішніх функцій держави докорінно змінився. Необхідно було розбудувати українську державу, створити необхідні умови для формування і функціонування державної влади на засадах демократії, переходу економіки на ринкові засади, встановити і розвивати міжнародні відносини з іноземними країнами як незалежної держави.

В умовах незалежності України постійно трансформується також економічна функція держави від монопольного державного регулювання економіки, що було характерно для СРСР, до «притирання» державного і приватного секторів. Нині в Україні значного розвитку набув приватний сектор. Новим змістом наповнюється соціальна функція держави, основним призначенням якої є забезпечення гідних умов для життя людини. Завдяки досягненням у галузі світового електронного зв'язку широкого розвитку в Україні набуває така функція держави, як інформаційна. Відповідно до принципу верховенства права, задекларованого у Конституції України (ст. 8), наповнюється новим змістом діяльність органів судової гілки влади, правоохоронних і правозахисних органів, спрямованої на дієвий захист прав і свобод людини, її гідності.

На сучасному етапі розвитку нашої держави засади її внутрішньої і зовнішньої політики визначені Конституцією України і Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року № 2411 – VI. У Законі України деталізовано основні принципи внутрішньої і зовнішньої політики. Вони мають базуватися на безумовному додержанні Конституції України, забезпеченні в Україні прав і свобод, проголошених Конституцією України, на загально визначених принципах і нормах міжнародного права, забезпеченні соціальної спрямованості економіки та сталого соціально-економічного розвитку України, зміцненні демократичних засад суспільного і державного життя, забезпеченні верховенства права, економічної і політичної незалежності держави, захисту її національних інтересів, утвердження України як повноправного і авторитетного члена світового співтовариства (ст. 2 Закону).

Закон України окремо конкретизує принципи внутрішньої і зовнішньої політики, визначає засади політики у сфері розбудови державності, розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства, національної безпеки і оборони, в економічній, соціальній і гуманітарній сферах,

в екологічній сфері та сфері техногенної безпеки, а також засади зовнішньої політики України, як позаблокової держави, що здійснює відкрити зовнішню політику і прагне співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур (ст. 3–11 Закону) (Голос України. – 2010. – 20 липня. – С. 4–5; Електронний ресурс: www.niss.gov.au).

Нинішній етап в економіко-соціальній сфері України (початок XXI ст., особливо початок його другого десятиріччя), який за твердженням президента Українського союзу промисловців і підприємців А. К. Кінаха характеризується системною соціально-економічною кризою, потребує, як на мене, не дерегуляції і невтручання держави в економічне життя, а навпаки, наведення ладу в країні та посилення державного контролю за всіма сферами економічного життя. Сьогодні варто було б творчо скористатися досвідом реформування в США за президентства Ф. Д. Рузвельта. Його «новий курс» полягав у відмові від політики невтручання у сфері бізнесу та переході до часткового державного регулювання економіки з метою «більш справедливого розподілу багатства і товарів» (Юридична енциклопедія / За ред. Ю. С. Шемшученка. У 6 т. – Т. 5. – С. 383).

Щоправда, такий підхід має бути виваженим і здійснюватися поступово, з урахуванням конкретно-історичної ситуації, оскільки реалії 30-х років ХХ століття і нинішні реалії дуже різняться. Можна погодитися з міркуваннями доктора економічних наук, професора А. С. Гальчинського, що тоді система «державного регулювання» як інструмент подолання кризи в умовах індустріальної економіки була справді безальтернативною. Нині ситуація інша. Сучасна світова економіка є надшвидко інформаційною. Вона працює в режимі on-line і базується на принципово інших засадах (Гальчинський А. С. Фінансова криза: початок кінця або новий початок // Світова фінансова криза та її вплив на країни з ринковими економіками... – С. 26–28). Тому, як на мене, державне регулювання сучасною економікою слід проводити з урахуванням сучасних світової та української економічних ситуацій.

Виходячи з сучасної суспільно-політичної та економічно-соціальної ситуації, яка склалася в Україні (країна опинилася в економічній, політичній і соціальній кризі), з боку Української держави потрібно здійснити комплекс організаційних, економічних, правових, духовних та інших заходів у різноманітних сферах життєдіяльності суспільства з метою упорядкування суспільних процесів, нормативно-правової бази та запобігання негативним явищам у суспільстві.

У цьому контексті необхідне удосконалення регуляторної політики держави: запровадження механізмів для забезпечення ефективного функціонування економіки і забезпечення її ринкового статусу; участь у процесі вдосконалення регуляторної політики представників бізнес-середовища, громадських об'єднань для оптимізації адміністративно-правового регулювання економічних відносин; визначення на законодавчому рівні механізмів державного регулювання, форм і ступенів державного втручання у господарську діяльність, забезпечення підтримки та умов реалізації таких механізмів і унеможливлення створення адміністративних, економічних та організаційних перешкод для провадження господарської діяльності (Урядовий кур'єр. – 2011. – 15 листопада. – С. 9–76). Такі наміри були попереднього уряду України.

Проте сучасна економічна ситуація в Україні значно ускладнилася. Вона потребує від держави активних дій. На XIII з'їзді Українського союзу промисловців і підприємців (грудень 2011 р.) зазначалося, що бізнес в Україні має почувати себе стабільно, безпечно і захищено, що фінансово-адміністративні заходи та посилення тиску стримують ініціативу, заганняють підприємців у тінь, що в Україні допускаються серйозні економічні дисбаланси, викривленість експортно-імпоротної політики, відсутність дієвих заходів з розвитку вітчизняного виробника.

З'їзд запропонував розробити та реалізувати загальнонаціональну програму «Виробляти в Україні має бути вигідно» та об'єднати навколо цієї ідеї органи державної влади і місцевого самоврядування, ділову громадськість і широкі кола бізнесу. З цього випливає, що державі потрібно відпрацювати всі напрями своєї політики, створити необхідні умови рівноправної конкуренції національного і закордонного виробника, які передбачали б захист внутрішнього ринку, вдосконалення сучасного державного протекціонізму, збалансованості імпоротної та експортної політики, збільшення української присутності на європейських та світових ринках. УСПП запропонував тодішньому уряду України розробити, затвердити та забезпечити виконання комплексних програм імпортозаміщення, визначити перспективні напрями, пов'язані з локалізацією виробництва.

Сучасна економічна ситуація в Україні потребує затвердження концепції розвитку експортного потенціалу, поступового відновлення доступу до кредитних ресурсів, подальшого удосконалення законодавчо-нормативної бази та поступового наповнення виробничого комплексу фінансовими ресурсами, удосконалення системи державного замовлення, продовження конструктивної роботи з практичного втілення спро-

щеної системи оподаткування, старт якої надало ухвалення відповідного закону, вдосконалення судової гілки влади, зменшення тіньового сектору економіки, розширення співпраці влади з громадським суспільством. На з'їзді засуджувалася практика, коли найважливіші рішення щодо функціонування економіки ухвалюються в закритому режимі, без широкого обговорення цілей та завдань у колі експертів, науковців, промисловців і підприємців (Кінах А. Промислова спільнота переконана: виробляти має бути вигідно // *Голос України*. – 2011. – 29 грудня. – С. 6).

Програма уряду України, призначеного 27 лютого 2014 року, передбачала низку заходів з невідкладної стабілізації фінансової ситуації, забезпечення жорсткого контролю з боку суспільства за використанням бюджетних коштів, демонополізації економіки, відновлення довіри з боку інвесторів до України, захисту прав власників та інвесторів, забезпечення енергетичної безпеки і енергозбереження, справедливого правосуддя, реформування правоохоронних органів, формування нової системи влади на принципах верховенства права, відкритості і прозорості діяльності органів державної влади, формування і здійснення виваженої та послідовної державної гуманітарної політики, реформи політичної системи та виборчого законодавства, забезпечення чесних і прозорих президентських виборів 2014 року, захисту державної мови та мов національних меншин, децентралізації управління системою освіти, недопущення скорочення мережі медичних установ, підписання Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом, розвитку всебічних добросусідських стосунків з Російською Федерацією, повернення капіталів, що перебувають та зареєстровані в Республіці Кіпр, офшорних зонах та інших юрисдикціях, які дозволяють незаконно уникати оподаткування в Україні та ін. У програмі зазначаються не лише цілі та завдання Кабінету Міністрів України, а й механізми реалізації цієї програми: прийняття урядом власних актів, розробка і внесення законодавчих ініціатив до Верховної Ради України, забезпечення діяльності виконавчої влади та ін. (*Голос України*. – 2014. – 28 лютого. – С. 2,3; *Урядовий кур'єр*. – 2014. – 28 лютого. – С. 1, 4; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua).

За період, що минув з часу проголошення програми, деякі наміри уряду уже реалізуються: забезпечено проведення президентських (25.05.2014) та парламентських (26.10.2014) виборів, підписано Угоду про асоціацію з Європейським Союзом (політичну частину угоди підписано 21.03.2014, а економічну частину – 27.06.2014). До частини програмних завдань чіткіше визначаються механізми їх реалізації,

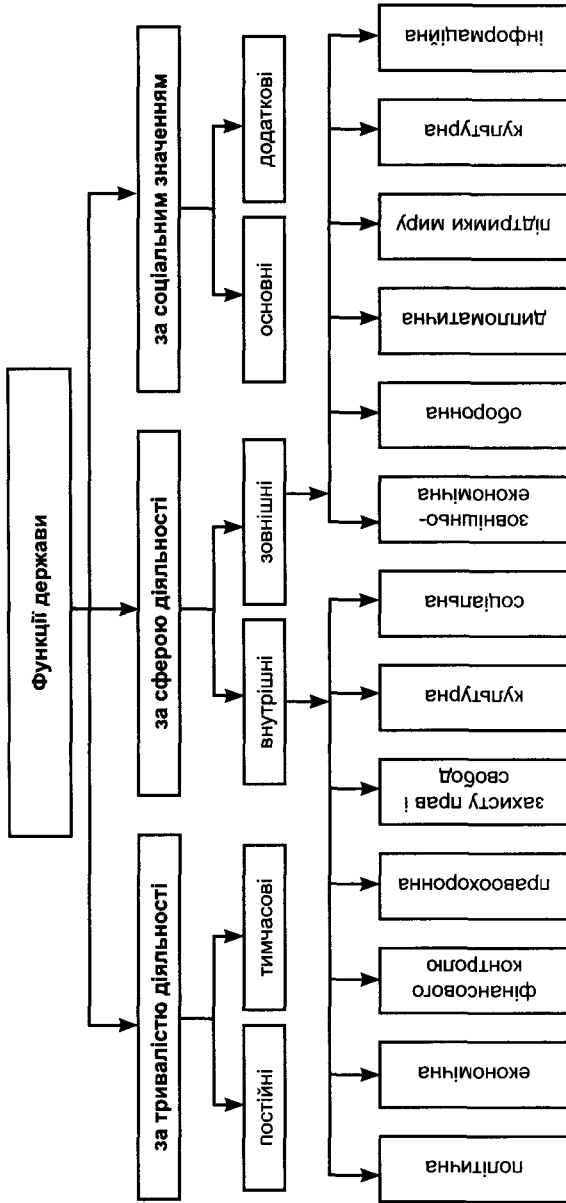
а деякі положення урядової програми у зв'язку зі зміною політичної ситуації спрямовуються на забезпечення суверенітету і територіальної цілісності України, успішного проведення антитерористичної операції на сході країни, здійснюється низка інших заходів. Болючим є питання розвитку східних регіонів країни, оскільки їхня економіка частково зруйнована, а працююча залежна від ринків пострадянського простору. Тому необхідні оперативні дії по відбудові Донбасу та диверсифікації експорту, переорієнтації на внутрішній ринок тощо.

Таким чином, функції держави – це основні напрями діяльності держави, які розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві з урахуванням державної мети. А метою соціальної правової держави, як для нашої країни, є формування громадянського суспільства, створення умов, які забезпечували б права і свободи людини і громадянина. Чинна Конституція України у статті 3 зафіксувала положення про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. (Конституція України // ВВР України. –1996. –№ 30. – ст. 141).

І нині нова українська влада намагається, як на мене, виконувати цей обов'язок держави. Українська держава стала на шлях докорінних перетворень. Метою таких перетворень є утвердження сучасної України як країни високих політичних, економічних і соціальних стандартів. Їхнє досягнення потребує здійснення прискорених змін, проведення якісних реформ, наповнення функцій держави новим змістом. Представлений 25 вересня 2014 року Президентом України план дій «Стратегія 2020» передбачає понад 60 реформ та державних програм, серед яких першочерговими визначено такі: оновлення влади та антикорупційна реформа; судова реформа; реформа правоохоронної системи; реформа системи національної безпеки та оборони; децентралізація та реформа державного управління; дерегуляція та розвиток підприємництва; реформа системи охорони здоров'я; податкова реформа та інші. Реформи мають бути системними і водночас стосуватися всіх як державних, так і суспільних інституцій. Головною метою реформ є досягнення європейських стандартів життя і забезпечення гідного місця України у світі (Голос України. – 2014. – 26 вересня. – С. 1, 3).

Реальна дійсність в сучасній Україні така, що вимагає від органів влади, науковців, практичних фахівців спільних зусиль з вирішення проблеми державного регулювання всіх сфер суспільного життя і передусім соціально-економічної сфери та створення умов для реалізації конкретної особи.

§ 6. Еволюція внутрішніх та зовнішніх функцій держави

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте зміст поняття «функції держави».
2. Охарактеризуйте форми здійснення функцій держави.
3. Назвіть і розкрийте методи здійснення функцій держави.
4. Які види функції держави вам відомі?
5. Охарактеризуйте основні та додаткові, постійні та тимчасові функції держави.
6. Розкрийте зміст внутрішніх функцій держави.
7. Дайте характеристику зовнішніх функцій держави.
8. Порівняйте зміну змісту функцій держави у різні періоди її розвитку.
9. Розкрийте функції Української держави на сучасному етапі.

Розділ 3.

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ МЕХАНІЗМУ ТА АПАРАТУ ДЕРЖАВИ

§ 1. ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ

Для здійснення своїх функцій держава повинна мати різноманітні організації, які в своїй сукупності утворюють державний механізм. Щодо визначення поняття «механізм держави», то зазначу, що у сучасній теорії держави відсутнє єдине розуміння цього поняття. Аналіз розуміння змісту поняття «механізм держави» різними авторами дається в підручнику «Теорія держави і права. Академічний курс» за редакцією О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко (С. 145–146) та навчальних посібниках «Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави» (С. 140–146), «Актуальные проблемы теории государства и права» (Отв. ред. Р. В. Шагиева. – Гл. 4, § 3) та ін. Відсутнє визначення поняття «механізм держави» в «Юридичній енциклопедії». І все ж, як на мене, ґрунтовано розкриваються положення механізму та апарату держави у деяких підручниках (Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – Гл. 6 § 1–5; Скакун О. Ф. Теорія права і держави. – Розд. 8; Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Розд. 8; Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): Навч. посібник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – Гл. 4; Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – Гл. 7, § 1–3; Правознавство / За ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. – Гл. 1, § 5) та ін.

Розкриттю положень механізму держави значну увагу приділили вчені Російської федерації, зокрема, М. М. Марченко (Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права: В 2 т. – Т. 1. Государство. – Гл. VI); автори підручника «Теория государства и пра-

ва» (Под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. – Гл. 10, § 10), автори підручника «Теория государства и права» (Под. ред. М. М. Рассолова. – Гл. 7), автори навчального посібника «Актуальные проблемы теории государства и права» (Отв. ред. Р. В. Шагиева. – Гл. 4, § 3, 4) та ін.

Механізм держави – це система всіх державних організацій, які забезпечують реалізацію її функцій (Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 108). Детальніше визначення механізму держави подає професор С. В. Бобровник у підручнику «Теорія держави і права. Академічний курс» / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 146–147. **Механізм держави – це система нормативно визначених взаємодіючих органів та організацій держави, створених для реалізації її завдань і функцій та наділених спеціальними повноваженнями у відповідній сфері діяльності.**

В іншій редакції подається визначення механізму держави в «Малій енциклопедії теорії держави і права» за редакцією Ю. Л. Бошицького. **Механізм держави – цілісна, ієрархічна система державних органів, сукупність державних підприємств, державних установ та інших державних інститутів, які реалізують завдання та функції держави на основі і в межах права в різних сферах суспільного життя, наділені спеціальними повноваженнями у відповідній сфері діяльності** (Мала енциклопедія теорії держави і права / За ред. Ю. Л. Бошицького. – С. 155).

Щоправда, окремі зарубіжні автори і сьогодні дещо звужено розуміють механізм держави. Вони його зводять лише до апарату держави. Зокрема, А. М. Лушніков в елементарному курсі «Теория государства и права» ототожнює механізм держави з апаратом держави, хоча, як на мене, це за змістом різні поняття. Так, тому б він подає під назвою «Аппарат (механизм) государства». Далі він зазначає: «Механизм государства – это система государственных органов, осуществляющих государственную власть (государственный аппарат). В этом смысле механизм и аппарат государства тождественны. В дальнейшем понятия аппарата и механизма государства будут использоваться как синонимы» (Лушников А. М. Теория государства и права: элементарный курс. – М.: Эксмо, 2009. – С. 52).

Аналогічні міркування висловлюють автори підручника «Теория государства и права» (Под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. – Гл. 10, § 10.1). Під механізмом держави вони розуміють систему державних органів, покликаних здійснювати державну владу, завдання

§ 1. Поняття та елементи механізму держави

і функції держави. Поняття «державний механізм», на їх думку, вживається в двох значеннях: широкому і вузькому. У широкому значенні поняття державного апарату як сукупності всіх державних органів співпадає з поняттям механізм держави. У вузькому значенні під державним апаратом прийнято розуміти апарат державного управління, тобто як сукупність виконавчо-розпорядчих, управлінських органів держави. Саме в цьому вузькому значенні, стверджують автори, використовується поняття «державний апарат» в науці адміністративного права. А в теорії держави і права поняття державного апарату вживається в своєму широкому значенні, тобто адекватне поняттю механізму держави (Теория государства и права: Учебник/ Под ред. А. С. Пи-олкина, Ю. А. Дмитриева. – 2-е изд. – М.: Юрайт, 2010. – С. 181).

З огляду на це варто зазначити ґрунтовність підходу до викладу зрозуміння понять «механізм держави» і «апарат держави» доктором юридичних наук, професором О. В. Петришиним у підручнику «Загальна теорія держави і права». Він показує, що ці поняття обумовлюються змістом функцій, які покладає суспільство на державу, та обсягом компетенцій державних органів. На ранніх етапах функціонування ринкової системи виробництва домінувала ліберальна концепція держави «нічного охоронця». Вона передбачала максимальні обмеження втручання держави в суспільне життя й особливо у сферу економіки. Тоді діяльність держави обмежувалася охороною приватної власності і забезпеченням безпеки. За таких умов поняття «механізм держави» був тотожним поняттю «державного апарату» як механізму здійснення політичної влади, що складався із сукупності державних органів, наділених державно-владними повноваженнями.

За умови тлумачення державних функцій як функцій соціально спрямованої держави, що визнається сучасним рівнем знань, функції держави розширюються її втручанням в суспільне життя, зокрема, для вирішення питань макроекономіки, розвитку галузей виробництва, життєво необхідних для існування суспільства, соціального захисту громадян, а не лише охорони власності та безпеки. Сучасна держава підтримує розвиток освіти, медицини, культурно-освітніх установ, захист соціально уразливих верств населення (інвалідів, пенсіонерів), материнства та дитинства тощо. У такому випадку між поняттями «механізм держави» і «державний апарат» прийнято бачити відмінності. «Механізм держави» поняття більш ширше, ніж поняття «державний апарат». Державний апарат є складовою частиною меха-

нізму держави (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 122–124).

Ми схильні до сприйняття визначення поняття «механізм держави» як сукупності всіх державних організацій. І тоді механізм держави складається з таких елементів, як органи держави, державні підприємства, державні установи та організації.

Орган держави – це особа чи структурована група осіб, які виступають від імені держави й наділені владно-державними повноваженнями, в тому числі застосовувати засоби державного примусу і здійснювати державно-організаторські, розпорядчі, судові та інші функції (Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 114,434). П. М. Рабінович дає таке визначення цього поняття: **орган держави** – структурно організований елемент державного механізму, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для здійснення завдань, пов’язаних з реалізацією тієї або іншої функції держави. (Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 4. – С. 286). Існують ще й інші визначення поняття «орган держави». Аналіз наукової літератури щодо розуміння категорії «орган держави» та його визначення подається у підручниках та навчальних посібниках, зокрема, в підручнику «Теорія держави і права. Академічний курс» за редакцією О. В. Зайчука і Н. М. Оніщенко (С. 159), навчальному посібнику «Актуальні проблеми теорії держави і права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави» (С. 156–158) та ін. Автори зазначають право фахівців на особливості розуміння ними цієї категорії та її визначення.

Органи держави мають **загальні та специфічні ознаки**. До **загальних ознак** відносять такі: всі органи держави покликані виконувати передбачені законом функції; мають державно-владні повноваження; діють у встановленому порядку; взаємопов’язані відношенням

субординації; усі разом створюють одну цілісну систему – державний апарат тощо.

До **специфічних ознак** органів держави відносять: а) формування органів держави безпосередньо народом шляхом виборів або державними органами, що сформовані народом; б) надання державним органам повноважень державно-владного характеру чого позбавлені інші державні організації (підприємства, установи) і недержавні організації; в) здійснення державними органами своїх функцій від імені держави; г) виконання кожним державним органом чітко визначених і встановлених законодавством повноважень, видів і форм діяльності; д) наявність у кожного державного органу юридично закріпленої структури, територіального масштабу діяльності, спеціального нормативного акта, який визначає його місце і роль в державному апараті (закони, положення).

Державно-владні повноваження органів держави своє практичне відображення знаходять у виданні ними від імені держави юридично обов'язкових нормативно-правових актів; у здійсненні органами держави нагляду за точним і неухильним виконанням вимог цих нормативно-правових актів; у здійсненні й захисті цих вимог від порушень шляхом застосування засобів виховання, переконання, стимулювання, а також в необхідних випадках – державного примусу.

Визначивши основні ознаки органу держави, професор С. В. Бобровник, зокрема, у підручнику «Теорія держави і права. Академічний курс» подає таке його визначення. **Під органом держави вона розуміє «колективну чи індивідуальну структурну ланку апарату держави, що має нормативно закріплені владні повноваження, приймає загальнообов'язкові рішення, забезпечуючи їх виконання, у тому числі примусовими засобами»** (С. 160).

Залежно від критеріїв органи держави поділяються на певні види. У підручнику «Теорія держави і права» за редакцією С. Л. Лисенкова (Гл. 7, § 3) та навчальному посібнику «Актуальні проблеми теорії держави і права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави» (С. 159–164) вони подаються за такими видами:

- **За місцем у системі державного апарату (за соціальною природою)** – на первинні (створюються шляхом прямих виборів громадян – Верховна Рада України, Президент України) і похідні (вторинні) (створюються первинними – Кабінет Міністрів України, судові органи).

- **За характером і змістом державно-владної діяльності** (за функціональним призначенням) – на: а) органи законодавчої влади; б) органи виконавчої влади; в) органи судової влади.
- **За способом утворення** – на виборні (парламент, президент) і призначувані (уряд), успадковані (монарх).
- **За часом функціонування** – на постійні (створюються на визначений час – Верховна Рада України, міністерства) і тимчасові (створюються на певний строк – комісії Верховної Ради України).
- **За територією, на яку поширюються їхні повноваження** – на загальнодержавні (вищі або центральні: повноваження поширюються на всю територію держави – Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України) і місцеві (локальні): повноваження поширюються на певну частину території держави (область, район, населений пункт) – місцеві державні адміністрації, місцеві суди.
- **За способом прийняття рішень** – на колегіальні (парламент, уряд) і одноособові (президент).
- **За обсягом повноважень** – на загальної компетенції (парламент, уряд), спеціальної компетенції (міністерства, відомства).

Державний орган свої функції і покладені на нього завдання виконує відповідно до наділених компетенцій. **Компетенція державного органу – це окреслений законодавством певний обсяг його повноважень, обов’язків та прав.** Компетенція державного органу залежить від характеру його функцій та завдань, його місця в системі державного апарату. Вона встановлюється Конституцією або відповідним нормативно-правовим актом держави.

Складовою частиною державного механізму є державні підприємства. Державні підприємства – це організації, що діють на основі державної власності і під керівництвом державних органів (апарату держави) практично здійснюють функції держави у сфері виробничої діяльності, безпосередньо пов’язаної зі створенням матеріальних цінностей. Вони являють собою організовані державні трудові колективи робітників і службовців на чолі з призначеним і діючим на основі єдиноначальності відповідальним керівником. Головна мета діяльності державного підприємства – створення матеріальних цінностей, здійснення інших економічних функцій держави.

Правовий статус державного підприємства визначається Господарським кодексом України. У ньому розкриваються поняття дер-

§ 1. Поняття та елементи механізму держави

жавного унітарного підприємства (ст. 73), державного комерційного підприємства (ст. 74), казенного підприємства (ст. 76). **Державне унітарне підприємство** утворюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери його управління. Майно державного унітарного підприємства перебуває у державній власності і закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання чи праві оперативного управління. Орган державної влади, до сфери управління якого входить підприємство, є представником власника і виконує його функції у межах, визначених Господарським кодексом України та іншими законодавчими актами. Органом управління державного унітарного підприємства є керівник підприємства, який призначається органом, до сфери управління якого входить підприємство, і є підзвітним цьому органу. Державні унітарні підприємства діють як державні комерційні та казенні підприємства (стаття 73 ГК) (Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – ст. 144); Електронний ресурс: <http://zakon.rada.gov.ua>

Господарський кодекс України визначає **правовий статус державного комерційного підприємства**. Воно є суб'єктом підприємницької діяльності і діє на основі статуту на принципах: вільного вибору видів підприємницької діяльності; самостійного формування програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону; вільного найму працівників; комерційного розрахунку та власного комерційного ризику; вільного розпорядження прибутком, що залишається після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом; самостійного здійснення зовнішньоекономічної діяльності, використання належної йому частки валютної виручки на свій розсуд (ст. 44 ГК). Державне комерційне підприємство несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним йому на праві господарського відання майном згідно з Господарським кодексом України та іншими законами, прийнятими відповідно до Господарського кодексу України (п. 1 ст. 74 ГК).

Казенні підприємства створюються у галузях народного господарства, в яких: 1) законом дозволено здійснення господарської діяль-

ності лише державним підприємствам; 2) основним (понад п'ятдесят відсотків) споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава; 3) за умовами господарювання неможлива вільна конкуренція товаровиробників чи споживачів; 4) переважаючим (понад п'ятдесят відсотків) є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним; 5) приватизацію майнових комплексів державних підприємств заборонено законом (п. 1 ст. 76 ГК)

Казенні підприємства створюються рішенням Кабінету Міністрів України, у яких визначаються обсяги і характер основної діяльності підприємств, органи їх управління тощо. Реорганізація та ліквідація казенного підприємства відбуваються відповідно до вимог Господарського кодексу України за рішенням органу, до компетенції якого воно належить.

Державні установи – це державні організації, на які покладаються завдання з реалізації функцій держави у сфері нематеріального виробництва, які здійснюють функції держави зі створення нематеріальних цінностей. Для державних установ типовою є невиробнича діяльність у сфері охорони здоров'я, навчально-виховної, духовно-освітньої роботи, наукових досліджень, проектування тощо. Сюди відносяться державні установи фінансів, культури, освіти, науки, охорони здоров'я, виховання тощо.

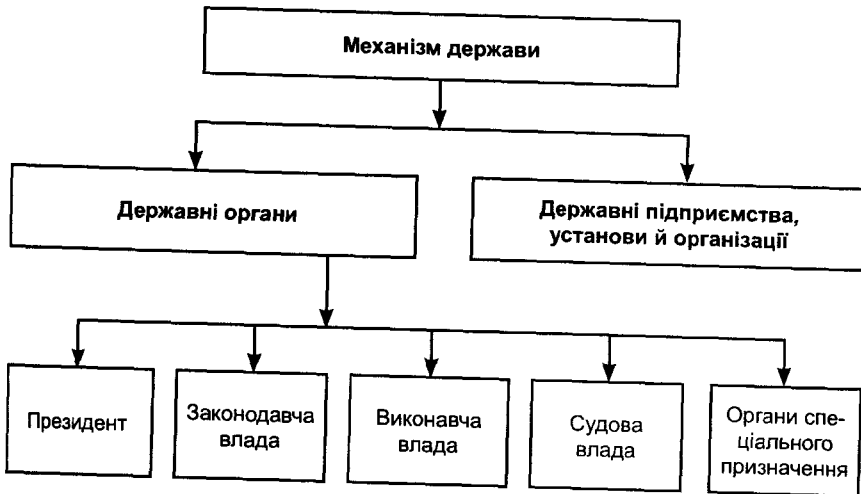
Державні підприємства та установи не є носіями державної влади. Тому їх не можна ототожнювати з державними органами. Адміністрації підприємства і установ здійснюють управлінські функції виключно у сфері своєї діяльності, в рамках даного підприємства чи установи. Вони виступають від імені лише підприємств чи установ, а не від імені держави як здійснюють це державні органи. Водночас не можна їх протиставляти органам держави. Їх діяльність взаємопов'язана. Державні органи у процесі здійснення державного керівництва практично забезпечують реалізацію функцій держави саме завдяки діяльності підприємств і установ.

Поряд з цим варто згадаємо, що за радянських часів окремі науковці саме підприємство вважали державним органом. Щоправда, і тоді більшість вчених не поділяли такого погляду, а треті вчені органом держави визнавали не підприємство (установу) в цілому, а його адміністрацію. З цим твердженням також не можна погодитись, оскільки адміністрація підприємства (установи), як уже зазначалося, є органом

§ 1. Поняття та елементи механізму держави

для самого підприємства (установи) і здійснює управлінські функції в межах самого підприємства чи установи (Актуальні проблеми теорії держави і права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави. – С. 155–156) та ін.

Слід зауважити і таке. Окремі дослідники (зокрема, О. В. Петришин) гадають логічним завершенням питання про механізм держави включення до нього і положень про збройні сили. Ці вчені сприймають збройні сили як специфічний інститут держави і не вважають їх (збройні сили) власне органами державної влади і не включають їх безпосередньо до державного апарату. Проте вони гадають, що збройні сили варто віднести до державних організацій, оскільки без них неможливе повноцінне здійснення функцій держави, особливо що стосується захисту суверенітету і територіальної цілісності держави, її недоторканності. Відповідно до Конституції України ця найважливіша функція держави покладається на Збройні Сили України (ч.2 ст. 17) (Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 125).

§ 2. ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ

Окремо варто зупинитися на розкритті поняття «державний апарат», оскільки в сучасній юридичній літературі відсутнє його єдине розуміння. Державний апарат – це система органів держави як державних організацій, які наділені правом застосування державного примусу і які контролюють і координують діяльність державних підприємств і державних установ. (Теорія держави і права: Підручник / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 111). Наявні й інші визначення цього поняття. Доктор юридичних наук В. Б. Авер'янов запропонував таке його визначення. **Державний апарат – сукупність органів, за допомогою яких практично здійснюється державна влада.** (Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 2. – С. 121).

Державний апарат в Україні побудований і функціонує за принципом поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Водночас всі органи державної влади, їх посадові особи, зокрема і ті, які не належать до жодної із гілок влади (Президент України, органи прокуратури), зобов'язані діяти на підставі й у межах наданих їм повноважень та відповідно до Конституції України (ст. ст. 6, 19, 85, 113, 116, 121, 123 та ін. Конституції України). На думку професора С. В. Бобровник, **апарат держави – це конституційно передбачена система державно-владних структур, наділених визначеними повноваженнями представницького, управлінського та судового характеру** (Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 70). М. М. Марченко визначає державний апарат як систему органів, що здійснюють державну владу (Общая теория государства и права. Академический курс: В 2 т. – Т. 1. Теория государства. – М.: Зерцало, 1998. – С. 158).

Наявне й дещо інше розуміння поняття державного апарату і його зв'язку з поняттям механізму держави. Його висловив, зокрема, А. С. Васильєв. Він говорить про державний апарат у широкому і вузькому значенні цього поняття. Автор зазначає, що «у широкому значенні державний апарат ототожнюється з поняттям механізму держави як сукупність усіх державних органів (на мою думку, таке трактування є сумнівним), за допомогою діяльності яких здійснюються

§ 2. Державний апарат як складова частина механізму держави

функції держави. У вузькому значенні поняття державного апарату відрізняється від поняття механізму держави і визначається як сукупність виконавчо-розпорядчих, управлінських (адміністративних) державних органів, що виконують повсякденно роботу стосовно управління державою». У цьому значенні, зазначає він, державний апарат є складником механізму держави, куди, крім нього входять: органи законодавчої влади, правоохоронні і судові органи, збройні сили, а також державні установи і державні підприємства (Теорія права і держави: Підручник / А. С. Васильєв, І. В. Борщевський, В. В. Іванов та ін. – Х.: Одіссей, 2007. – С. 146).

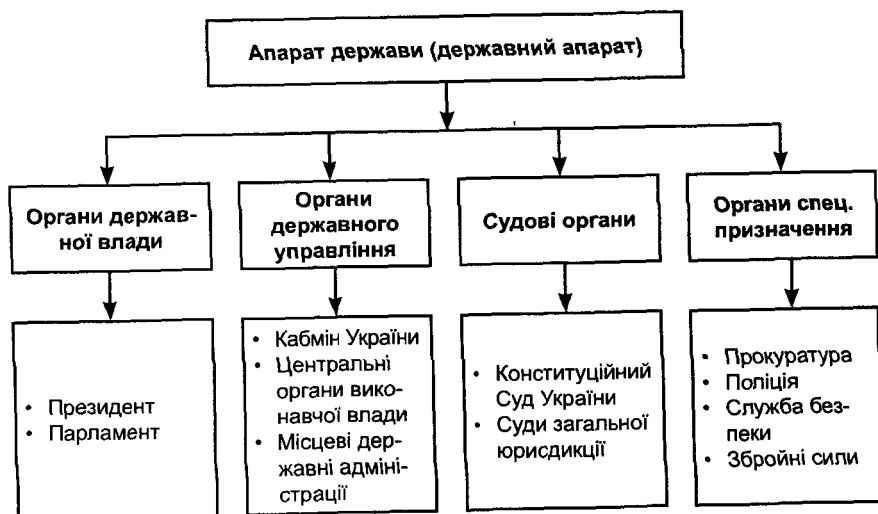
Отже, виходить, що під поняттям «державний апарат» у вузькому значенні цього поняття А. С. Васильєв розуміє сукупність виконавчих органів. У певній мірі таке ж розуміння апарату держави в С. В. Бобровник, яка в «Малій енциклопедії теорії держави і права» зазначає: «Апарат держави – відносно самостійна система органів виконавчої влади, що забезпечують реалізацію управлінських функцій держави». Автор конкретизує систему органів виконавчої на вищі, центральні, місцеві, їх функції, які реалізують виконавчо-розпорядчі повноваження, приймають підзаконні нормативно-правові акти. Водночас автор зазначає, що в структуру апарату держави входять система органів державної влади, система органів державного управління, судових органів (С. 22).

Останнє твердження не узгоджується з попереднім, оскільки раніше автор визначала апарат держави як систему органів виконавчої влади, а поняття «система органів державної влади» за змістом ширше, ніж поняття «система органів виконавчої влади». Таким чином, при застосуванні понять, що зазначені вище, існує певна неузгодженість.

Твердження А. С. Васильєва і С. В. Бобровник, за якими апарат держави (державний апарат) розуміється як сукупність лише органів виконавчої влади, є, як на мене, дискусійним. У цьому зв'язку ще раз зазначимо про інше розуміння поняття «державний апарат» в О. В. Петришина – автора підручника «Загальна теорія держави і права» за редакцією М. В. Цвіка і О. В. Петришина. Він розглядає державний апарат складовою частиною механізму держави. І державний апарат повинен виконувати основні функції держави з практичного здійснення державної влади та управління суспільством, різними сферами його життєдіяльності. Ним подається таке його визначення. **Державний апарат – це сукупність державних органів,**

їх ланок і підрозділів, уповноважених безпосередньо здійснювати державну владу та управління, які спираються у своїй діяльності на можливість застосування примусу (Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 126).

Таким чином, з аналізу літератури випливає, що більшість авторів під поняттям апарат держави (державний апарат) розуміють систему усіх державних органів, які здійснюють завдання та виконують певні функції держави. З таким визначенням державного апарату погоджується й автор цього посібника.

(Погорілко В. Ф., Шпиталенко Г. А. Правознавство: Підручник. – К.: Каравела, 2011. – С. 38).

Державний апарат (апарат держави) характеризується **низкою ознак**, які відрізняють його від інших державних організацій. Ними є такі:

- 1) відповідно до конституційного принципу поділу влади органи держави поділяються на законодавчі, виконавчі та судові;
- 2) органи держави утворюють чітко структуровану систему. Її елементи взаємодіють між собою з метою забезпечення ефективної реалізації функцій держави;
- 3) форми діяльності державного апарату в цілому і кожного з його елементів детально регламентуються положеннями нормативно-правових актів;

- 4) кожен орган держави наділений певною компетенцією: повноваженнями, предметом відання, юридичною відповідальністю, що визначається в нормах права;
- 5) державний апарат є основним інститутом держави, представником державної влади у відносинах з населенням;
- 6) державний орган є первинним елементом державного апарату;
- 7) державний апарат як система формується і функціонує на основі єдиних принципів організації та діяльності;
- 8) державний апарат здійснює свою діяльність завдяки професійно підготовленим кадрам – державним службовцям;
- 9) у своїй діяльності державний апарат спирається на можливість застосовувати примус тощо.

У сучасній демократичній, правовій державі **організація і функціонування державного апарату має будуватися на основі певних принципів. Під принципами організації і діяльності державного апарату розуміють законодавчо визначені засади і вимоги щодо його організації і функціонування з метою найбільш оптимального і ефективного виконання функцій та завдань держави.** До основних принципів організації та діяльності державного апарату належать такі, як: народовладдя, суверенності державної влади; законності; гуманізму; соціальної справедливості; захисту прав і свободи людини і громадян; організації і здійснення державної влади відповідно до принципу її поділу на законодавчу, виконавчу та судову гілки; забезпечення пріоритету в механізмі реалізації влади методів переконання та виховання; професіоналізму і компетентності; стабільності кадрів; прозорості, підконтрольності, відповідальності, ефективності; рівного права громадян до державної служби; дотримання прав інститутів громадянського суспільства – органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій тощо.

Виходячи із необхідності побудувати в Україні правову державу, О. В. Петришин (автор підручника «Загальна теорія держави і права» за редакцією М. В. Цвіка, О. В. Петришина) детальніше зупиняється на розкритті принципу поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки влади. Він вважає, що цей принцип є однією з основоположних засад організації і діяльності державного апарату в умовах становлення в Україні демократичного правління і правової державності. З цією думкою варто погодитися.

Він глибоко, як на мене, на прикладі Конституцій США і України обґрунтовує співвідношення між поняттями «єдина державна влада» та «окремі самостійні влади». У Конституції США 1787 р. не міститься єдиного поняття державної влади, а вказується лише на окремі гілки влади – законодавчу, виконавчу і судову. У Конституції України 1996 р. йдеться про державну владу і про окремі гілки влади – законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6). Проте, виходячи з теорії народного суверенітету, згідно якого народ визнається джерелом державної влади (ст. 5 Конституція України), можна стверджувати про єдність цієї державної влади, яка має можливість її поділу на окремі гілки (законодавчу, виконавчу і судову), а окремих трьох самостійних влад не існує.

Водночас поділ державної влади не можна зводити до звичайного розподілу праці стосовно управління суспільством державним апаратом, до ототожнення з поділом функцій і повноважень державних органів. Поділ державної влади нерозривно пов'язаний з демократичним правлінням і має відбивати глибинні демократичні засади, які вимагають від державної організації обмежень у здійсненні державної влади задля врахування інтересів громадянського суспільства, його громадян (Загальна теорія держави і права / За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – С. 130–132).

З огляду на важливість демократичного правління зазначимо, що до розпаду СРСР в радянській політико-юридичній теорії і практиці вважалися найважливішими інші принципи організації і діяльності державного апарату. До них належали: принцип партійного керівництва; підкорення апарату політиці; широкої участі мас в управлінні справами суспільства і держави, в діяльності державного апарату; демократичного централізму, гласності, соціалістичної законності, інтернаціоналізму і соціалістичного федералізму (для соціалістичних федеративних держав); рівноправності національностей, наукового планування, координації, обліку та контролю діяльності апарату тощо (Марченко М.Н. Проблемы общей теории государства и права: В 2 т. – Т. 1. Государство. – С. 282). Після розпаду СРСР і докорінних змін, що відбулися у державному механізмі України, як незалежної країни, багато із цих принципів повністю себе вичерпали. Замість них появилися зовсім інші принципи, які відповідають сучасним інтересам і потребам розвитку України і про які йшла мова вище.

Діяльність державного апарату здійснюється за допомогою праці **державних службовців**. Організація і принципи роботи державних службовців у нашій країні визначаються Законом України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. (ВВРУ. –1993. – № 52. – ст. 490). Що-

§ 2. Державний апарат як складова частина механізму держави

правда, Верховна Рада України прийняла 17 листопада 2011 року новий Закон України «Про державну службу»(ВВР. – 2012. – № 26. – ст. 273), який відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про державну службу”» від 19 грудня 2013 року № 714-VII набирає чинності з 1 січня 2015 року (Урядовий кур’єр. – 2013. –31 грудня. – С. 9). А нині діє закон, прийнятий у 1993 році із змінами та доповненнями.

Державна служба – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів (ст. 1). Згідно з положенням чинного Закону України під посадою розуміється визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень. Визначаються також посадові особи. Ними вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладається здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій (ст. 2) (ВВРУ. –1993. – № 52. – ст. 490).

Робота державної служби має ґрунтуватися на таких основних принципах, як: служіння народу України; гуманізму і соціальної справедливості; демократизму і законності; пріоритету прав людини і громадянина; професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі; персональної відповідальності за виконання службових обов’язків і дисципліни; дотримання прав підприємства, установ і організацій, об’єднань громадян; дотримання прав та законних інтересів органів місцевого самоврядування тощо (ст. 3 закону).

ґрунтовно аналізує принципи діяльності апарату держави, як на мене, професор С.В. Бобровник. Крім вищезазначених принципів автор розкриває ще й такі, як оптимальність організації та функціонування держапарату, ефективність його діяльності, дотримання конституційності, політичної лояльності, єдності та поділу влади (Теорія держави і права. Академічний курс/ За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – С. 155–159).

Законодавство України визначає, хто має право на державну службу. Таке право мають громадяни України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної приналежності, які одержали необхідну для цього освіту, професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний вибір, або за іншою процедурою, передбаченою Кабінетом Міністрів України (ст. 4 закону).

Водночас законодавством України встановлені певні обмеження щодо осіб, які не можуть бути обраними або призначеними на посаду в державному органі та його апараті. Це особи, які визнані у встановленому порядку недієздатними; мають судимість, що є несумісною із зайняттям посади; у разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані або підлегли особам, які є їхніми близькими родичами чи свояками; в інших випадках, встановлених законами України (ст. 12 закону).

Закон України «Про державну службу» (1993р.) визначив орган управління державною службою в державних органах та їх апараті. Ним було **Головне управління державної служби при Кабінеті Міністрів України** (ст. 7 закону). А згідно із змінами, внесеними Законом України від 7 жовтня 2010 року органом управління державною службою в державних органах та їх апараті мав стати спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань реалізації державної політики у сфері державної служби (ч. 1 ст. 7 закону із внесеними змінами).

На нього покладалися функції: прогнозувати і планувати потребу державних органів та їх апарату в кадрах; розробляти і вносити на розгляд Кабінету Міністрів України проекти нормативних актів з питань державної служби в державних органах та їх апараті; забезпечувати разом з іншими державними органами реалізацію загальних напрямів політики у сфері державної служби в державних органах та їх апараті; розробляти, координувати і контролювати здійснення заходів щодо підвищення ефективності державної служби в державних органах та їх апараті; здійснювати методичне керівництво проведенням конкурсного відбору державних службовців у державних органах та їх апараті; організувати навчання і професійну підготовку державних службовців державних органів та їх апарату; організувати, координувати та забезпечувати умови для розвитку наукових досліджень з питань державної служби тощо (ст. 7 закону: ВВРУ. – 1993 – № 52. – ст. 490).

Проте з метою вдосконалення управління державною службою та відповідно до Конституції України на право тодішнього Президента України утворювати, реорганізувати і ліквідувати міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (п.15 ст. 106 Конституції в редакції 1996 року) у липні 2011 року Президент України видав Указ, відповідно до якого Головне управління державної служби України було реорганізовано і замість нього утворено **Національне агентство України з питань державної служби** як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом (Питання управління державною

§ 2. Державний апарат як складова частина механізму держави

службою України: Указ Президента України від 18 липня 2011 року // Урядовий кур'єр. – 2011. – 23 липня. – С. – 19; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/769/2011>).

У Положенні про Національне агентство України з питань державної служби (Нацдержслужби України), затвердженому цим указом, були визначені основні його завдання і відповідно до них основні напрями і функції його роботи. Головними завданнями Нацдержслужби України було передбачено: забезпечення формування та реалізація єдиної державної політики у сфері державної служби; участь у формуванні державної політики у сфері служби в органах місцевого самоврядування; здійснення функціонального управління державною службою; розроблення заходів щодо підвищення ефективності державної служби, координація та здійснення контролю за їх виконанням; методичне забезпечення діяльності кадрових служб з питань проходження державної служби; організація та координація заходів щодо проведення наукових досліджень з питань державної служби в органах місцевого самоврядування; організація функціонального обстеження органів виконавчої влади та підготовка пропозицій щодо підвищення ефективності державного управління; здійснення контролю за додержанням визначених законодавством про державну службу умов реалізації громадянами права на державну службу; організація підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування; розроблення типових професійно-кваліфікаційних характеристик посад державних службовців тощо (Урядовий кур'єр. – 2011. – 23 липня. – С. 19; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/769/2011>).

Нині відповідно до Конституції України в редакції 2014 року (п.91,92 ст. 116) правовий статус Національного агентства України з питань державної служби (Нацдержслужби) зазнав певних змін. Залишаючись центральним органом державної влади, діяльність Нацдержслужби спрямовується і координується Кабінетом Міністра України. Він своєю постановою від 1 жовтня 2014 року № 500 затвердив «Положення про Національне агентство України з питань державної служби», у якому чіткіше, як на мене, визначено його завдання та функції. Основними завданнями цього агентства визначено такі: забезпечення формування і реалізація державної політики у сфері державної служби; участь у формуванні державної політики у сфе-

рі служби в органах місцевого самоврядування; здійснення функціонального управління державною службою.

Відповідно до завдань, покладених на Нацдержслужбу, Кабінет Міністрів України визначив і напрями її роботи, які деталізовані у «Положенні про Національне агентство України з питань державної служби». **З огляду на нову ситуацію, що склалася в Україні після Євромайдану 2013–2014 років, та сучасне європейське інтеграційне спрямування політики України визначено нові функції Нацдержслужби, а попередні набули нового забарвлення. Основні із них такі:** Нацдержслужба узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України на розгляд Кабінету Міністрів України; забезпечує нормативно-правове регулювання у сфері державної служби та служби в органах місцевого самоврядування; здійснює організаційно-методичне забезпечення проведення функціонального обстеження органів виконавчої влади, аналіз та узагальнення його результатів, вносить на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції щодо підвищення ефективності діяльності таких органів, у тому числі щодо оптимізації їх повноважень та функцій; здійснює разом із заінтересованими органами заходи щодо стимулювання державних службовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування; проводить аналіз складу службовців, за результатами якого готує пропозиції щодо підвищення ефективності роботи з кадрами; здійснює методичне та консультативне забезпечення діяльності кадрових служб органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з питань служби в таких органах; узагальнює аналітичну інформацію, що надійшла від органів державної влади про дотримання державними службовцями вимог Законів України «Про державну службу» і «Про заходи запобігання і протидії корупції» у частині подання відомостей про майно, доходи, витрати, зобов'язання фінансового характеру, та подає її Кабінетові Міністрів України; вивчає та узагальнює пропозиції щодо потреб у підвищенні кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування з питань запобігання і протидії корупції, здійснює заходи, пов'язані з підвищенням кваліфікації, укладає державні контракти з відповідними вищими навчальними закладами та закладами післядипломної освіти і контролює їх виконання та якість навчання в них; вивчає, узагальнює питання щодо потреб у підготов-

§ 2. Державний апарат як складова частина механізму держави

ці магістрів за спеціальностями галузі знань «Державне управління», формує державне замовлення та контролює його виконання; сприяє направленню на навчання за кордон державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування; здійснює міжнародне співробітництво, забезпечує виконання зобов'язань, узятих за міжнародними договорами України, з питань, що належать до її компетенції; вивчає європейський досвід у сфері державної служби, розробляє пропозиції щодо впровадження у діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування кращої міжнародної практики; готує пропозиції та розробляє заходи щодо підвищення ефективності державного управління та державної служби, у тому числі щодо інституційного забезпечення їх адаптації до стандартів ЄС; організовує відповідно до законодавства проведення наукових досліджень і прикладних розробок з питань державної служби та служби в органах місцевого самоврядування; здійснює розгляд звернень громадян з питань, пов'язаних з діяльністю Нацдержслужби, її територіальних органів, а також підприємств, установ і організацій, що належать до сфери її управління та інші (Голос України. – 2014. – 15 жовтня. – С. 11–12; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/500–2014-%D0%BF>).

У своїй діяльності Нацдержслужба України має керуватися положенням Конституції України і забезпечити виконання Законів України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про засади запобігання і протидії корупції», інших законів держави, актів Президента України, Кабінету Міністрів України та інших нормативно-правових актів, про що акцентується увага в Постанові Кабінету Міністрів України, зокрема в Положенні про Національне агентство України з питань державної служби (Урядовий кур'єр. – 2014. – 15 жовтня. – С. 11–12; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/500–2014-%D0%BF>)).

На завершення зазначимо, що у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року визначені засади політики у сфері розбудови державності, що безпосередньо стосується елементів механізму Української держави. У статті 3 Закону України, зокрема зазначається, що основними засадами цієї політики є:

- розвиток демократії шляхом удосконалення механізму державного управління, здійснення парламентського контролю;
- вдосконалення системи проведення виборів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування;

- модернізація системи державної служби з урахуванням європейського досвіду на принципах професійності та політичної нейтралізації;
- посилення відкритості та прозорості процесів підготовки і прийняття державних рішень та здійснення будь-яких дій, пов'язаних із формуванням і використанням бюджетних коштів, кадровими призначеннями на керівні посади в центральних органах виконавчої влади, судах, правоохоронних органах;
- забезпечення справедливого і доступного судочинства;
- забезпечення дотримання міжнародних стандартів незалежності судів;
- посилення протидії корупції та тіньовій економічній діяльності, забезпечення безумовного дотримання принципів законності насамперед вищими посадовими особами держави, політиками, суддями, керівниками правоохоронних органів і силових структур;
- боротьба зі злочинністю шляхом поліпшення координації роботи правоохоронних органів, оптимізації їх структури, належного забезпечення їх діяльності (Голос України. – 2010. – 20 липня. – С. 4; ВВР. –2010. –№ 42. –527).

Втілення у життя цих засад по розбудові української державності є безпосереднім обов'язком усіх органів державної влади, державних підприємств та державних установ й організацій.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняття «механізм держави».
2. Визначте структуру механізму держави.
3. Що таке орган держави?
4. Чим різняться державні підприємства і державні установи?
5. Назвіть загальні та специфічні ознаки органу держави.
6. Розкрийте види органів держави.
7. Що таке апарат держави?
8. Яке співвідношення категорій «механізм держави» і «апарат держави»?
9. На яких основних принципах має будуватися організація і функціонування державного апарату?
10. Розкрийте зміст поняття «державна служба».

Розділ 4.

АНАЛІЗ ВИСВІТЛЕННЯ СУТНОСТІ «ФОРМА ДЕРЖАВИ» В СУЧАСНІЙ ЮРИДИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

§ 1. ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ ФОРМИ ДЕРЖАВИ

Упоняття «форма держави» вчені стародавнього і нового часу вкладали неоднаковий зміст. У сучасній теорії держави поняття «форма держави» є одним з найважливіших і ємних понять. Щодо його змісту і нині існують різні думки. Грунтовно їх аналізують, на нашу думку, автори підручників та навчальних посібників з теорії держави і права та правознавства (Актуальні проблеми теорії держави і права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави. – Розд. 5; Скакун О. Ф. Теорія права і держави. – 3-є вид. – Розд. 7; Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – Гл. 5; Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – Гл. 5; Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Розд. 7; Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – Гл. 3; Теорія государства и права / Под ред. В. К. Бабаева. – Гл. 5; Теория государства и права / Под ред. М. Н. Марченко. – Гл. VIII; Актуальные проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Отв. ред. Р. В. Шагиева. – Гл. 5; Правознавство / За відп. ред. О. В. Дзери. – Гл. I, § 11, 12, 13, 14; Правознавство / За ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. – Гл. I, § 6; Погорілко В. Ф., Шпиталенко Г. А. Пра-вознавство. – Гл. II, § 2, 3, 4 та ін.).

Ми схильні до думки, що поняття «форма держави» включає в себе сукупність певного кола загальних ознак і взаємозв'язків, що характеризують державу як суспільне явище, як особливу політичну організацію. Ці ознаки об'єднуються в такі групи:

Ознаки, що розкривають порядок організації і взаємодії вищих органів державної влади. У своїй сукупності вони становлять форму державного правління.

Ознаки, що характеризують територіальний устрій держави та відповідну організацію державних органів, передусім співвідношення держави як цілого з її складовими частинами. Прийнято вважати, що така сукупність ознак розкриває форму державного устрою.

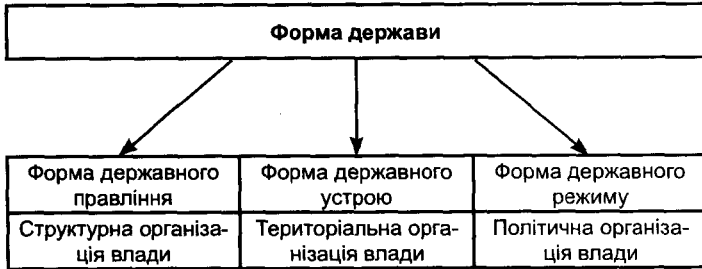
Ознаки, що розкривають форми і методи здійснення державної влади, рівень участі громадян в управлінні справами держави і суспільства. Ця сукупність ознак характеризує державний (державно-правовий) режим (Актуальные проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Отв. ред. Р. В. Шагиева. – Гл. 5, § 1).

Виходячи з цього, автори згаданих вище підручників і навчальних посібників дійшли висновку, що форма держави характеризує державу з погляду існуючих у ній форми правління, державного устрою та державного режиму. **Форма держави – це сукупність існуючих у ній форми правління, державного устрою та державного (державно-правового) режиму.**

Усі ці елементи мають правову основу. Вони закріплені в конституції, законах і підзаконних актах. Водночас слід зауважити, що поняття «форма держави» відображає єдність, взаємозумовленість об'єднаних в ній цих елементів, в результаті чого виникає нова якість, яка не властива окремо ні формі державного правління, ні формі державного устрою, ні державному режимові. (Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 77–79, 440).

Поряд з цим існують ще й інші визначення цього поняття. Доктор юридичних наук Н. М. Пархоменко вважає, що **форма держави – це порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади в країні, які виражають її сутність** (Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 125). Доктор юридичних наук О. Ф. Скакун форму держави визначає як систему форм інституційної, територіальної і політичної організації та здійснення державної влади в країні (Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. – 3-є вид. – С. 144). Таким чином, **форма держави складається з трьох елементів: форми державного правління, державного устрою та державного (державно-правового) режиму.**

§ 2. Форма державного правління

(Див.: Пархоменко Н. М. Форма держави // Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 126).

Слід зазначити, що елементи форми держави органічно взаємопов'язані і характеризують з різних сторін єдине явище, в рамках якого справляють взаємний вплив один на одного. Через характеристику таких елементів, як форми державного правління, державного устрою і державно-правового режиму, форма держави відображає істотні ознаки держави як організації конкретного суспільства на певному історичному етапі його розвитку. Специфіка форми держави залежить від низки чинників конкретно-історичного розвитку суспільства: політичних, економічних, ідеологічно-культурних, соціально-національних, міжнародних тощо. Вони значною мірою і визначають конкретну форму держави.

§ 2. ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Форма державного правління – це інституціональна характеристика організації влади, це спосіб організації державної влади, зокрема – це порядок утворення, структура і взаємодія вищих державних органів. Розрізняють дві основні форми державного правління: монархія і республіка.

Монархія – це форма державного правління, за якого вища державна влада зосереджена (повністю або частково, реально або формально) в руках однієї особи – монарха, і, як правило, передається у спадщину серед представників правлячої династії (Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 106).

Монархії притаманні такі юридичні ознаки:

- 1) безстроковість влади монарха (імператор, цар, король одержує і здійснює свої повноваження довічно);

- 2) одержання монархом влади у спадок за правом крові, хоча у реальності можливе передання влади монарха і не лише в порядку спадковості;
- 3) монарх представляє владу не за дорученням (наприклад парламенту), а за власним правом (вважається, що влада дана йому Богом і він виступає від імені всієї держави як при вирішенні внутрішніх, так і зовнішніх відносин);
- 4) монарх не може притягатися до юридичної відповідальності за свою діяльність та її результати: одержавши владу від Бога, він підзвітний і відповідальний лише перед ним.

Монархії прийнято поділяти на такі дві групи: **а) необмежені, б) обмежені. Необмежені монархії** – це монархії, за яких влада монарха ніким і нічим не обмежена (у країні не існує ні державних органів чи інших організацій, ні законів, які могли б змінити чи відмінити волю монарха).

Необмежені монархії мають свої різновиди: а) деспотична монархія, б) абсолютна монархія. Деспотична монархія характеризується тим, що влада монарха обожнюється і він сам визнається божеством. Такий різновид монархії був поширений у рабовласницьких державах, зокрема в Єгипті, Вавилоні, Ассирії, Давньому Римі часів імперії.

Абсолютна монархія – це монархія, за якої визнається необмежена влада монарха, що обумовлюється його належністю до правлячої династії, котра, як вважається, вищу владу в державі отримала від божества. Цей вид монархії зберігається у «чистому вигляді» лише в окремих країнах, зокрема, султанат Омана. В деяких монархічних країнах прийняті конституції і створені парламенти (Бахрейн, Катар, Кувейт), однак, по суті, тут монархії залишаються бути абсолютними, оскільки конституції прийняті без участі виборців чи парламентів. У Саудівській Аравії, наприклад, конституція дарована монархом, вся влада виходить від монарха, а парламент має лише консультативний характер, його члени призначаються монархом.

Обмежена монархія – це монархія, за якої влада монарха обмежується приписами законів і повноваженнями певних державних органів (Бельгія, Великобританія, Іспанія).

Різновидами обмеженої монархії є: а) дуалістична монархія, б) парламентська (конституційна) монархія. Дуалістична монархія – це обмежена монархія, за якої монарх здійснює лише виконавчу владу, а законодавча влада належить парламенту. Проте він формує

уряд, який відповідальний перед ним, а не перед парламентом. Такий різновид монархії існував у Німеччині, Туреччині, Таїланді, Ефіопії, Лівії та інших країнах. Сьогодні у «чистому» виді таких монархій вже немає. Хоча деякі положення законодавства нагадують дуалістичну монархію (Бутан, Бруней, Тонга). Останні дуалістичні монархії скасовані в Непалі (1980р.), Йорданії (1991р.), проте пережитки дуалістичної монархії ще збереглися в деяких країнах, зокрема Марокко, Бруней, Тонга, Бутан та інших.

Парламентська (конституційна) монархія – це обмежена монархія, за якої влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади, за яким формально зберігається статус глави держави з виключно представницькими повноваженнями. У країнах з парламентською монархією законодавчу владу здійснює парламент, який обирається її громадянами, а виконавча влада належить уряду, який формується парламентом і підзвітний лише йому. Переважна більшість сучасних монархій є монархіями парламентськими (понад 35). Як приклад можна навести Іспанію, Швецію, Японію, умовно Великобританію, де існування парламентських монархів обумовлено національними традиціями та живучістю певних символів (Детальніше див.: Теорія государства и права: Учебник / Под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. – С. 235–238 та ін).

Другою формою державного правління є республіка. **Республіка** – це форма державного правління, за якої всі вищі державні органи обираються населенням або формуються загальнонаціональним представницьким органом влади. Зміст цієї форми державного правління змістовно розкривається доктором юридичних наук Н. М. Пархоменко у книгах «Теорія держави і права. Академічний курс» (Гл. 5, § 2) та «Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції)» (Гл. 3, § 2) за редакціями О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко.

Для республіки характерними є такі **юридичні ознаки**:

- 1) належність вищої влади народу, за дорученням якого владні повноваження здійснюють органи держави та їх посадові особи;
- 2) виборність і колегіальність законодавчих органів влади;
- 3) виборність і юридична відповідальність глави держави;
- 4) обмеженість терміну повноважень усіх органів державної влади;
- 5) можливість будь-якого суб'єкта виступати від імені держави тільки за дорученням виборців або парламенту;

- б) можливість дострокового припинення повноважень представників державної влади тощо.

В історії держав світу виникали різні види республік: антична, середньовічна (феодальна), буржуазна, соціалістична. Демократичною була республіка в Афінійській державі (V–IV ст. до н. е.). Аристократичною республікою була Спарта (V–IV ст. до н. е.). В епоху феодалізму республіканська форма була в містах-республіках в Італії – Флоренція, Генуя, Венеція; на Русі – Новгород, Псков; в Україні – козацька республіка (Запорозька Січ у XVII столітті). За часів становлення капіталізму виникли парламентські і президентські республіки. З перемогою так званих соціалістичних революцій створювалися соціалістичні республіки.

На сучасному етапі розвитку держав залежно від обсягу державно-владних повноважень президента і парламенту республіки поділяються на такі три види: 1) парламентські, 2) президентські, 3) змішані (парламентсько-президентські чи президентсько-парламентські).

Парламентська республіка – це республіка, в якій здійснюється принцип верховенства парламенту, що обирається громадянами країни і який формує повністю відповідальний перед ним уряд та інші органи державної влади. У таких республіках парламент розглядається як єдиний і повноважний представник і виразник волі народу. Звідси всі інші державні органи мають бути йому підзвітні й підконтрольні (Детальніше див. Юридична енциклопедія. / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). У 6 т. – Т. 4. – С. 438–439).

Сьогодні серед держав республіканської форми правління парламентські республіки становлять не більше однієї п'ятнадцятої частини (6,7%). Найбільшими серед них є Індія, ФРН, Італія, Австрія, Словаччина та інші. Ця форма правління має як переваги, так і вади. Переваги в тому, що склад і політика уряду відображають співвідношення політичних сил у парламенті як органі народного представництва. Її вади в тому, що за відсутності сталої більшості в парламенті у будь-якої партії чи коаліції декількох партій уряд втрачає стабільність. Наприклад, за післявоєнні роки в Італії змінилося 60 складів урядів, кожний з яких управляв в середньому менше року (Актуальные проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Отв. ред. Р. В. Шагиева. – С. 156).

Президентська республіка – республіка, в якій повноваження глави держави, а в деяких випадках і голови уряду, належать президентові, який обирається громадянами країни шляхом прямих чи не-

прямих виборів і який формує уряд, що йому підзвітний і не несе повної відповідальності перед парламентом.

У президентських республіках діють, як видно, два державні органи – президент і парламент, – які обираються громадянами і є представниками народу на відміну від парламентської республіки, де громадянами всієї країни обирається лише парламент і лише він є представником народу. Особливістю президентської республіки є те, що вона відрізняється стабільністю, оскільки парламент не має права відправляти уряд у відставку. Водночас президент країни не може розпустити парламент. Таким чином створено систему стримувань і противаг. Прикладом президентської республіки є США, Мексика, Бразилія та інші. Щоправда, в них наявні певні відмінності (Пархоменко Н. М. *Форми держави // Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): Навч. посібник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 52).*

Варто зауважити, що наявність в країні президента ще не свідчить про її належність до президентської республіки. Це відбувається у тих випадках, коли президент країни обирається не громадянами, а парламентом. І тоді президент підзвітний парламенту. У таких країнах (ФРН, Італія, Індія) формою правління є парламентська республіка. Статус президента у парламентських республіках багато в чому аналогічний, як стверджують деякі вчені, статусу монарха в конституційній монархії.

Змішана (парламентсько-президентська або президентсько-парламентська) республіка – це республіка, якій притаманні певні ознаки як парламентської, так і президентської республіки. За такої форми правління парламент набуває певних повноважень з контролю за діяльністю обраного народом президента стосовно формування уряду і здійснення ним виконавчої влади, а за певних умов парламент набуває і права усунути президента з посади. Однак за президентом зберігаються широкі повноваження по формуванню і керівництву діяльністю уряду. У деяких країнах фактично керівником уряду є президент (Франція, Білорусь, Росія, Вірменія та інші). У Франції, зокрема, під головуванням президента проводяться так звані офіційні засідання уряду. (Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 111; Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 85–86). Змішані форми республіки мають як позитивні, так і негативні моменти: вони забезпечують в певній мірі стабільність

уряду, проте часто порушують розподіл влади, систему стримувань і противаг.

Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами (ст. 5 Конституції України).

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України (ст. 6 Конституції). Основний Закон держави зобов'язує органи державної влади та їх посадові особи діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Конституції).

Відповідно до компетенцій Президента України та Верховної Ради України, закріплених Конституцією України в редакціях 1996, 2006 і 2014 років, можна визначити Україну як змішану республіку. Щоправда, відповідно до компетенцій Президента України і Верховної Ради України, закріплених Конституцією України в редакції 1996 року, Україна вважалася президентсько-парламентською республікою, а після прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України» 8 грудня 2004 року та набуття сповна його чинності 25 травня 2006 року вона стала парламентсько-президентською республікою. Про зміну форми державного правління свідчило те, що відповідно до цього закону **були розширені повноваження Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України у вирішенні кадрових питань і звужені повноваження Президента України.**

Згідно конституційних змін до повноважень парламенту України належало формування за результатами виборів коаліції депутатських фракцій (парламентської більшості), яка мала вносити пропозиції щодо кандидатур Прем'єр-міністра України і членів Кабінету Міністрів України (ч. 6, 8 ст. 83 Конституції України в редакції 2006 р.), призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України,

Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України (п. 12 ст. 85); призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України (п.12¹ ст. 85 Конституції України в редакції 2006 р.). Надання таких повноважень Верховній Раді України безумовно обмежило повноваження Президента України у вирішенні кадрових питань.

Проте рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010р. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004р. № 2222 у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття був визнаний неконституційним і втратив чинність (Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 5. – С. 36–46; Офіційний вісник України: Спеціальний випуск. – 2010. – № 72/1. – С. 7–14.) А відповідно до цього стала діяти Конституція України в редакції 1996 року без внесених змін, згідно якої було відновлено попередні повноваження Президента України.

За Конституцією України в редакції 1996 р. втратили чинність положення про формування у Верховній Раді України коаліції депутатських фракцій та її повноваження, а також повноваження парламенту щодо формування уряду та ін. Водночас було відновлено повноваження Президента України у вирішенні кадрових питань.

Нині відповідно до Закону України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 року № 742-V11 в нашій країні чинною є Конституція України 1996 року в редакції зі змінами, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222–IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-V1, від 19 вересня 2013 року № 586-V11, тобто нині чинною є Конституція України в редакції 2014 року. Згідно цієї редакції розширено повноваження Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України та обмежено повноваження Президента України в межах, як це передбачено Законом України від 8 грудня 2004 року, про що йшла мова вище.

27 лютого 2014 року Верховна Рада України сформувала коаліцію «Європейський вибір». До її складу увійшли фракції «Батьківщина», «Удар», «Свобода», депутатські групи «Економічний розвиток» та «Суверенна європейська Україна», а також позафракційні народні депутати України. Загалом під час створення парламентської більшос-

Розділ 4. Аналіз висвітлення сутності «формадержави» в сучасній юридичній...

ті під коаліційною угодою поставили свої підписи 250 народних депутатів (Голос України. –2014. –28 лютого. – С. 1). Відповідно до нової редакції Конституції України Верховною Радою України був призначений новим Прем'єр-міністром України А. П. Яценюк та новий склад Кабінету Міністрів України (п.12 ст. 85 Конституції в редакції 2014р.). Україна стала парламентсько-президентською республікою. 26 жовтня 2014 року відбулися позачергові вибори до Верховної Ради України. Із новостворених депутатських фракцій сформована парламентська коаліція. Верховна Рада України за поданням Президента України призначила Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України і Міністра закордонних справ України, а за поданням Прем'єр-міністра України – інших членів Кабінету Міністрів України.

Президент України за Конституцією України був і є главою держави, виступав і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102). Президент України обирався і обирається громадянами України на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років (ч.1 ст. 103). 25 травня 2014 року відбулися позачергові вибори Президента України. Главою держави обрано П. О. Порошенка. Він є прихильником парламентсько-президентської форми державного правління.

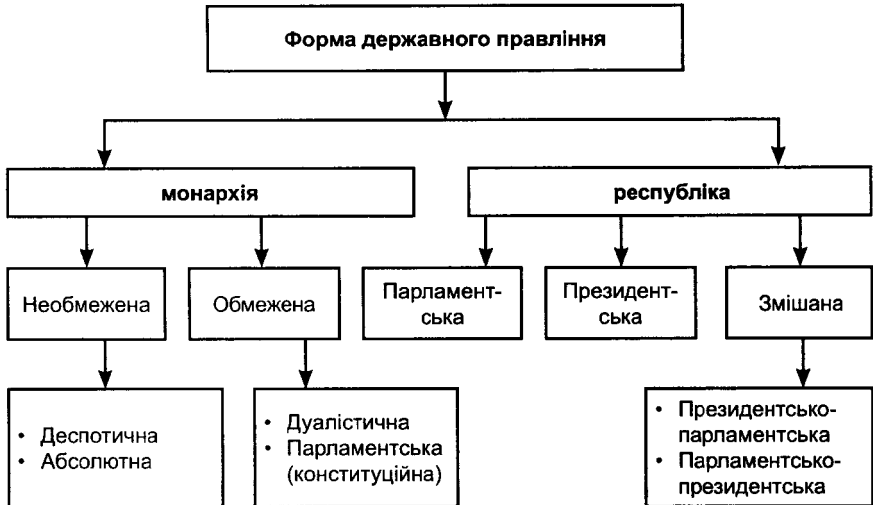
Перед новообраним Президентом України постали дуже складні проблеми: країна перебуває в кризовому становищі. Невідкладними завданнями є врегулювання ситуації в Донбасі та проведення в країні реформ. У цих напрямках і здійснюється низка заходів. У зв'язку з поширенням проявів тероризму на території України главою держави прийнято Указ «Про часткову мобілізацію» (21.07.2014), який затверджений парламентом України (Голос України. –2014. –24 липня. – С. 3). Для забезпечення впровадження єдиної, узгодженої державної політики реформ в Україні, налагодження ефективного механізму взаємодії державних органів та інститутів громадянського суспільства в процесі здійснення реформ, із залученням до співпраці з цих питань міжнародної спільноти, впровадження системного підходу до стратегічного планування, узгодження позицій та моніторингу реалізації реформ щодо забезпечення сталого розвитку України як передумови зростання добробуту її населення та захисту прав і свобод людини і громадянина Президент України утворив такі консультативні, дорад-

чі та допоміжні органи: **Національну раду реформ** як спеціальний консультативно-дорадчий орган при Президентові України з питань стратегічного планування, узгодження позицій щодо впровадження в Україні єдиної державної політики реформ та їх реалізації; **Дорадчу раду реформ** як консультативно-дорадчий орган при Президентові України, основним завдання якого є внесення пропозицій щодо здійснення в Україні реформ на основі кращого міжнародного досвіду та сприяння їх впровадження; **Виконавчий комітет реформ** як допоміжний орган при Президентові України, основним завданням якого є підготовка пропозицій щодо стратегічного планування реформ, їх узгодженого впровадження та моніторинг реалізації реформ (Про забезпечення впровадження єдиної державної політики реформ в Україні: Указ Президента України від 23 липня 2014 року № 614/2014// Урядовий кур'єр. –2014. –25 липня. – С. 13).

Під час установчих зборів Національної ради реформ (07.08.2014) Президент України підкреслив, що цю раду «створено для того, щоб планувати і здійснювати зміни для громадськості, разом із громадськістю та під контролем громадськості». Основними характеристиками реформ, на його думку, мають стати три «П» – простота, прозорість і привабливість. Для впровадження реформ необхідно створити тимчасові позавідомчі агенції. Реформи будуть стосуватися судової і правоохоронної систем, державної служби, охорони здоров'я та ін. Стратегічними напрямками реформ, за словами глави держави, будуть залучення інвестицій, демонополізація і дерегуляція. Інтегральним документом, каркасом реформ нині можна вважати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом. А всі проекти реформ мають бути об'єднані в «Стратегію 2020», яка дозволить поставити на порядок денний питання про перспективу членства України в ЄС (Голос України. –2014. –9 серпня. – С. 3).

За Конституцією України **Кабінет Міністрів був і є вищим органом у системі органів виконавчої влади** (ст. 113). Нині він відповідає перед Президентом України і Верховною Радою України, оскільки вона формує і призначає його склад. Кабінет Міністрів України підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України (ст. 113.) До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віцепрем'єр-міністр, віцепрем'єр-міністри, міністри. Прем'єр-міністр керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконан-

ня Програми діяльності уряду, схваленої Верховною Радою України (ст. 114). Нині організацію, повноваження і порядок діяльності уряду України визначає Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року (Голос України. –2014. –1 березня. – С. 6–9).

§ 3. ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

Другим важливим складовим елементом форми держави є форма державного устрою. **Форма державного устрою** – це внутрішня будова держави, територіальна організація державної влади, спосіб (порядок) розподілу території держави на адміністративно-територіальні одиниці, їх взаємозв'язок між собою та державою в цілому, міра централізації і децентралізації державної влади. **Державний устрій виявляється у двох формах:** проста і складна (Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 112).

До простої форми державного устрою відносять унітарну (єдину) державу. **Унітарна держава** – це єдина централізована держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак державності і не володіють суверенними правами. Основними юридичними ознаками унітарної держави є такі:

§ 3. Форма державного устрою

- 1) до складу унітарної держави не входять державні утворення, наділені ознаками державності, суверенності;
- 2) діє єдина система державних органів: вищими органами державної влади є парламент, глава держави, судові органи тощо, яким підпорядковуються або підконтрольні місцеві органи;
- 3) чинною є єдина конституція і єдина система законодавства;
- 4) діє єдина податкова система;
- 5) існує єдине громадянство та державна символіка;
- 6) у міжнародних відносинах унітарна держава виступає єдиним цілим;
- 7) цілісність та недоторканість території у межах державного кордону;
- 8) управління єдиними збройними силами і правоохоронними органами здійснюється центральними органами державної влади тощо.

Унітарними державами є Італія, Польща, Білорусь та багато інших країн. Відповідно до Конституції Україна належить до унітарних держав (ст. 2).

Проте серед вітчизняних вчених щодо визначення форми державного устрою України наявні певні відмінності. При цьому автори посилаються на конституційні положення. Стаття 2 Конституції України проголошує Україну унітарною державою і водночас X розділом цієї Конституції регламентується статус Автономної Республіки Крим. Виходячи з цього, **одні вчені твердять, що в Конституції України з даного питання допущено неузгодженість.** Є підстави «говорити про певну невідповідність між конституційним визначенням України як унітарної держави і фактичним закріпленням в її Конституції ряду суттєвих ознак України як федерації, заснованої на автономії». (Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 90). Зокрема, X розділом Конституції України закріплено положення про наявність Конституції та системи нормативно-правових актів Автономної Республіки Крим (ст. 135), а також формування та функціонування системи її державних органів на чолі з Верховною Радою та Радою міністрів (ст. 136), що, на думку авторів цього підручника, не відповідає таким основним ознакам унітарної держави, як: 1) наявність у державі єдиної конституції та єдиної системи законодавства; 2) функціонування єдиної системи державних органів.

Водночас **інші вчені стверджують унітарність України як держави.** Вони виходять з того, що унітарні держави поділяються

на централізовані і децентралізовані. Унітарні централізовані держави – це держави, адміністративно-територіальні одиниці яких мають рівний правовий статус: голови місцевих органів влади призначаються центральними органами державної влади. До них відносяться Пакистан, Фінляндія, Данія, Польща тощо.

Унітарні децентралізовані держави – це держави, адміністративно-територіальні одиниці яких наділені певними пільгами із самоврядування в певній адміністративно-територіальній одиниці: місцеві органи самоврядування обираються населенням, мають значні права у вирішенні проблем місцевого економічного, соціального та іншого характеру тощо. У таких державах можуть створюватися автономії, які наділяються відповідною самостійністю у сфері правотворчої та адміністративної діяльності в межах своєї компетенції згідно з повноваженнями, що визначені конституцією країни. До унітарних децентралізованих держав автори віднесли Францію та Україну (Пахоменко Н. М. Форма держави // Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 133–134).

Україна була, є і буде унітарною децентралізованою державою. Її територіальний устрій за чинною Конституцією ґрунтується на засадах єдності і цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади (ст. 132), тобто державного управління з місцевим самоврядуванням. Підтвердженням цього є низка ознак, які зафіксовані в Основному Законі України:

1. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою (ч.3 ст. 2).
2. В Україні існує єдине громадянство (ст. 4) і єдина символіка (ч.1 ст. 20).
3. Органи державної влади в Україні єдині: Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади (ст. 75); Президент України – глава держави і виступає від її імені, представляє Україну у міжнародних відносинах (ст. 102, п.3 ч.1 ст. 106); Кабінет Міністрів України – вищий орган у системі органів виконавчої влади.
4. В Україні єдина судова система. Судочинство в державі здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України (ч. 3 ст. 124, ч. 2 ст. 125).

5. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (ч.2 ст. 8).
6. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус (ст. 133). Щоправда, нині Крим є окупованою територією, яка з часом буде звільнена від окупації.

Отже, особливістю України, як унітарної держави, було, є і буде існування в її складі Автономної Республіки Крим (АРК) як невід'ємної складової частини. Межі повноважень АРК визначені Конституцією України (ст. 134). АРК мала і буде мати Конституцію, яка приймалася і буде прийматися Верховною Радою АРК, затверджувалася і буде затверджуватися Верховною Радою України. Нормативно-правові акти Верховної Ради АРК та рішення Ради Міністрів АРК не можуть суперечити Конституції і законам України. Вони мають прийматися відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання (ст. 135). Представницьким органом АРК була і буде Верховна Рада АРК, яка у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, дію яких може зупинити Президент України. Урядом АРК була і буде Рада міністрів АРК, голова якої призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою АРК за погодженням із Президентом України. Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради АРК і Ради міністрів АРК визначаються Конституцією України та законами України. Правосуддя в АРК здійснювалося і буде здійснюватися судами, що належать до єдиної системи судів України (ст. 136).

Згадаємо, що порушивши конституційні положення, Верховна Рада Автономної Республіки Крим 6 березня 2014 року прийняла рішення про проведення 16 березня 2014 року загальнокримського референдуму, а 11 березня 2014 року – постанову «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» та проголошення Криму незалежною й суверенною державою з республіканською формою правління і входження АРК та міста Севастополя до складу Російської Федерації у якості її суб'єкта. Дія цього рішення виконуючим обов'язки Президента України Турчиновим О. В. відповідно до Конституції України 14 березня 2014 року була зупинена. Водночас і парламент України констатував, що зазначені рі-

шення Верховної Ради АРК суперечать Конституції України. Однак Верховна Рада АРК ігнорувала його заяви. У зв'язку з цим Виконуючий обов'язки Президента України, Голова Верховної Ради України та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини звернулися до Конституційного Суду України з поданням щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму», якою передбачалося входження до складу Російської Федерації Криму як її суб'єкта. Конституційний Суд України визнав Постанову Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» від 6 березня 2014 року № 1702–6/14 такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною) (рішення від 14 березня 2014 року № 2–рп/2014). Виходячи із наявності висновку Конституційного Суду України про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України, Верховна Рада України відповідно до загальноукраїнського законодавства (до пункту 28 частини першої статті 85 Конституції України, абзацу п'ятого частини першої статті 22 Конституції Автономної Республіки Крим, частини шостої статті 4 Закону України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим») 15 березня 2014 року достроково припинила повноваження Верховної Ради Автономної Республіки Крим (Голос України. – 2014. – 15 березня. – С. 1).

Щоправда 16 березня 2014 року так званий всекримський референдум (незаконний і нелегітимний) відбувся. 17 березня 2014 року самопроголошена Верховна Рада АРК ухвалила постанову «Про незалежність Криму». За неї проголосувало 85 депутатів. За цією постановою Крим проголошено «незалежною суверенною державою – Республікою Крим». Місту Севастополю надається особливий статус. Верховна Рада АРК звернулася до Росії прийняти Крим до свого складу як нового суб'єкта Російської Федерації. 18 березня 2014 року Державна Дума Росії 443 депутатами проголосувала за прийняття Криму та Севастополя до складу Російської Федерації. Вона ратифікувала договір, який підписав Президент Росії В. В. Путін.

Враховуючи сучасне становище Криму, переконаний, що Крим буде повернуто Україні, адже за це виступають громадяни України, які готові боронити своє майбутнє, українські військові мужньо стоять на захисті країни, її території, у боротьбі за суверенність України надається допомога західними державами і Сполученими Штатами

Америци тощо. Є надія, що державне керівництво Росії і України за сприяння США і західних держав зуміють знайти правильний вихід із даної ситуації в інтересах українського народу.

Як уже зазначалося поряд із простими формами державного устрою існують і складні. До складних форм державного устрою відносяться: федерація, конфедерація, імперія та ін. **Федерація** – це складна держава, до якої входить кілька територіальних утворень (суб'єктів федерації), що мають суверенітет або певні ознаки державності. **Розрізняють декілька видів федерації, серед яких:** а) союзна федерація; б) федерацію, засновану на автономії.

Союзна федерація – це федерація, яка заснована на договорі і суб'єктами якої є суверенні держави, що зберігають за собою значний обсяг повноважень, аж до права виходу зі складу федерації. Основними юридичними ознаками соювної федерації є:

- 1) вона утворюється на основі договору (союзу) між суверенними державами, тобто добровільного волевиявлення декількох суверенних держав, які у договорі визначають повноваження, що передаються загальнофедеральним органам і які залишаються виключно у компетенції суб'єктів федерації;
- 2) територія федерації складається з територій її суб'єктів (провінцій – Канада, штатів – США, земель – Австрія, еміратів – ОАЕ та ін.);
- 3) наявність конституції федерації в цілому і конституції у кожного з її суб'єктів, систем законодавства як усієї федерації, так і її суб'єктів (ФРН, США та ін.);
- 4) наявність двопалатного парламенту, одна з палат якого представляє інтереси суб'єктів федерації;
- 5) наявність громадянства як усієї федерації, так і її суб'єктів;
- 6) право виступати у міжнародних відносинах як федерації, так і кожного її суб'єкта;
- 7) збереження за суб'єктами федерації широких повноважень аж до права виходу з її складу.

В історії суспільного розвитку союжною (договірною) федерацією був СРСР. Через етап договірної федерації пройшли, зокрема США, ФРН. Союзні федерації нестійкі. Про це свідчить світовий досвід: вони або розвалюються, або їх суб'єкти стають незалежними державами (СРСР, Югославія), або активно розвиваються в напрямі набрання ознак унітарної держави. Нині союзні федерації практично не існують.

Федерація, заснована на автономії – це федерація, суб'єктами якої є державні утворення, що не мають суверенітету, але мають певні ознаки державності у вигляді повноважень вирішувати питання місцевого значення. Такій федерації властиві певні **юридичні ознаки**:

1. Автономні утворення функціонують лише за рішенням вищих органів держави на прохання населення певної частини території держави. Така автономія створюється в межах кордонів суверенної держави для вирішення національних, культурних та релігійних питань. Вона не має ознак, притаманних суб'єктам союзної федерації.
2. Суб'єкти такої федерації одержують право вирішувати питання лише місцевого значення.
3. Суб'єкти такої федерації не мають права виходу з її складу та вступу у дипломатичні відносини з іншими державами тощо. Прикладом такої федерації може бути Російська Федерація (Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): Навчальний посібник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 56–59).

Крім зазначених вище видів федерації: союзної (договірної) та федерації, заснованої на автономії, – на практиці існують ще й інші види федерації. Зокрема, доктор юридичних наук Н. М. Пархоменко за іншими критеріями поділяє федерації на такі види. За принципом їх побудови вона виділяє **національні** (федерації побудовані з урахуванням національного складу – Бельгія), **територіальні** (федерації побудовані за територіальною ознакою – Малазія, Нігерія), **національно-територіальні** (федерації, що поєднують національні і територіальні ознаки – Канада) федерації. А відповідно до характеру та обсягів повноважень суб'єктів федерації поділяються на **симетричні** – федерації, де всі суб'єкти мають рівний правовий статус, і **асиметричні** – федерації, де правовий статус суб'єктів федерації неоднаковий (Детальніше див.: Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 136–138).

Конфедерація – це союз суверенних держав, що створили для досягнення конкретних загальних для них цілей один або кілька спільних органів (наприклад, військовий), проте зберігають в інших питаннях цілковиту самостійність. Виникнення конфедерації обумовлено тим, що перед певними державами виникла одна й та сама проблема економічного, воєнного чи іншого характеру, вирішення якої вимагає

спільних зусиль. Зокрема, з метою ліквідації своєї колоніальної залежності штати Північної Америки як окремої держави, об'єднали свої військові сили, створивши конфедерацію. Пізніше вона переросла у федерацію, назва якій Сполучені Штати Америки (США).

Конфедерації властиві такі ознаки:

1. Вона є об'єднанням суверенних держав, заснованого на підставі договору.
2. Для всієї конфедерації відсутні єдина територія та державний кордон.
3. Для всієї конфедерації відсутні загальні конституції, громадянство, законодавство, судова та фінансова системи.
4. Носить тимчасовий характер союзу (об'єднання).
5. Наявність безумовного права виходу із складу конфедерації.
6. Необов'язковість для членів конфедерації рішень конфедеративних органів.

Конфедерація – це нестійке утворення. Вона є свого роду перехідною формою від співіснування незалежних держав до їх федерації, через яку пройшли Швейцарія (1291–1798 рр.); Нідерланди (1579–1795 рр.); Сполучені Штати Америки (1781–1787 рр.); Німеччина (1815–1866 рр.).

Щоправда, варто зазначити про інший підхід до висвітлення рис конфедерації у С.В. Бобровник і О.Г. Варич. Автори зосереджують увагу не на тому, що підкреслює суверенітет держав-учасниць конфедерації, а на тому, про що держави домовляються діяти спільними зусиллями. Автори перераховують такі риси, характерні для конфедерації:

- законодавчі органи складаються з рівної кількості рівноправних представників держав-учасниць;
- закон набирає обов'язкового характеру після затвердження кожною державою;
- рішення виконавчих органів мають колегіальний характер;
- фінансові ресурси формуються за рахунок внесків держав-учасниць;
- збройні сили формально перебувають під спільним командуванням, хоча кожна держава залишається власником своєї армії;
- зовнішня політика координується спільними зусиллями, що не виключає можливості самостійних дій держав-учасниць (Мала енциклопедія теорії держави і права / За ред. Ю. Л. Бошицького. – С. 133).

Варто підкреслити **відмінність між конфедерацією і державами, які об'єднуються на основі міжнародно-правового договору.** Міжнародні договори на відміну від конфедеративної угоди укладаються й ратифікуються парламентами або главами держав (президентами, монархами). Положення міжнародних договорів є юридично обов'язковими для виконання державами-учасницями.

Імперія – це велика багатонаціональна держава, створена шляхом насильницького (рідше добровільного) приєднання раніше суверенних держав або їх частин. Населення імперії зазнавало дискримінації, передусім політичної. Система державних органів була централізована. Представниками імперської влади на місцях були губернатори, намісники, генерал-губернатори. Вони наділялися практично необмеженою владою і мали протидіяти будь-яким виявам сепаратизму, прагненню до автономії чи суверенітету. За умови створення органів місцевого самоврядування, вони могли розв'язувати лише малозначущі питання (Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 2 / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). – С. 666).

Чіткіше інших вчених **особливі риси імперії** згрупувала Н. М. Пархоменко. Ними вона вважає такі: імперія утворюється в результаті експансії; її складовими є адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак суверенітету і не є рівними за правовим статусом; імперія має двохступеневу систему органів державної влади – влада метрополії і колонії; центральним органом влади є імператор (глава держави), а місцевими органами – намісники, губернатори тощо, які призначаються імператором; правова система ґрунтується на принципах права метрополії; населення не панівних націй імперії часто піддавалося правовій дискримінації, для його представників були відсутні або істотно обмежувалися найважливіші політичні права і свободи тощо (Теорія держави і права / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 139).

До відомих імперій відносяться Римська імперія (Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 5. – С. 321); Османська імперія (Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 4. – С. 339–340); Російська імперія (Юридична енциклопедія: В. 6 т. – Т. 5. – С. 371).

Як наслідок визвольної боротьби пригноблених народів імперії зазнали краху. Намагаючись зберегти імперські зв'язки, передусім економічні, уряди окремих імперій зробили спробу провести певну модернізацію відносин між метрополією та колоніями. Саме така

нетрадиційна зміна правових відносин відбулася з Британською імперією, яка була перетворена на **Британську співдружність націй**. До неї входить понад 50 держав, які раніше були колоніями Великобританії. (Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 92; Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 139; Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.): В 6 т. – Т. 5. – С. 558).

Історії відомі і такі специфічні форми державного устрою, як **унія та протекторат**, що мали значне поширення в минулому. **Унія** – це **об'єднання декількох монархічних держав, очолюваних єдиним монархом**. Існує відмінність між унією і конфедерацією. До конфедерації входять як республіки, так і монархії, до унії – лише монархії. Це, по-перше. По-друге, конфедерація засновується договором між державами, а унія виникає в силу належності одному монархові права на престол у двох і більше державах. Члени унії зберігають свою державність. Водночас монарх стає володарем суверенних прав у декількох державах.

Унії поділяються на два види: особисту (персональну), реальну (органічну). Особиста унія встановлюється між державами, в яких умови і порядок престолонаслідування різні. За особистої унії кожна держава зберігає свої органи влади та управління і продовжує залишатися самостійним суб'єктом міжнародного права. Особиста унія існувала між Англією та Ганновером (1714–1838 рр.), Нідерландами та Люксембургом (1815–1890 рр.) тощо.

Реальна унія передбачає встановлення законодавством держав єдиного порядку престолонаслідування. Вона передбачає наявність єдиних найважливіших органів державної влади. Об'єднані в реальну унію держави виступають як єдиний суб'єкт міжнародного права. Реальними уніями були Шведсько-Норвезька (1815–1905 рр.), Австро-Угорська (1867–1918 рр.) та ін. Вважається, що у формі реальної унії було укладено і Люблінську унію 1569 р. між Польщею та Литвою (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). У 6 т. – Т. 6. – С. 215; Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 92–93). Проте зазначимо, що визначення унії в «Малій енциклопедії теорії держави і права» відсутнє (С. 280).

Протекторат буває у формі протекторату держав і міжнародного протекторату. Протекторат держав – це засноване на підставі спеціального міжнародного договору нерівноправне об'єднання дер-

жав, в якому підопічна сторона передає державі-протектору права на здійснення частини своїх суверенних прав на умовах збереження власної державності та одержання політичної, воєнної, фінансової допомоги, а також інших послуг (Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 93–94, 438).

Протекторат держав передбачає участь у ньому двох сторін: держави-протектора і підопічної держави. Це своєрідна юридична форма підкорення однієї держави іншій, це свідомо нерівноправний союз держав. Причини встановлення протекторату держав можуть бути різні. По-перше, насильницькі дії однієї держави щодо слабшої. Панівна держава примушує підкорену до укладення нерівноправної угоди, зберігши державність останньої. По-друге, протекторат встановлюється над країною, яка внутрішньо нестабільна, економічно відстала і не має необхідних ресурсів для повноцінного здійснення притаманних державі функцій. По-третє, протекторат встановлюється як проміжний стан країни, існує у період між її звільненням від колоніальної залежності та одержання повної незалежності. Нині протекторат вважається неправомірним явищем, оскільки суперечить принципам міжнародного права (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко. В 6 т. – Т. 5. – С. 171–172).

Міжнародний протекторат (опіка) – це встановлення світовою співдружністю, міжнародними організаціями опіки над територіями, що не мають своєї державності, в яких населення політично не організовано. Такий протекторат має схожість з протекторатом держав, бо здійснення міжнародної опіки територій доручається конкретним державам. Зокрема, Східне Самоа перебуває під опікою ООН, проте управління цією територією доручене США (Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 94; Теорія государства и права: Учебник / Под ред. М. М. Расолова. – Гл. 5, § 4, 5; Теорія государства и права: Учебник / Под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. – Гл. 12, § 12.2 та ін.).

Варто наголосити на появі таких нових об'єднань держав, як **співдружність, співтовариство, союзи**, які, на думку авторів підручника «Загальна теорія держави і права» за редакцією М. В. Цвіка і О. В. Петришина, можуть потенційно мати, як і конфедерації, перехідний характер до створення федерації. Нині такими об'єднаннями вважаються Європейський Союз (ЄС), Співдружність Незалежних Держав (СНД), Союз Білорусії і Росії, Британська Співдружність та ін.

Для таких міжнародних об'єднань властиві певні ознаки:

§ 3. Форма державного устрою

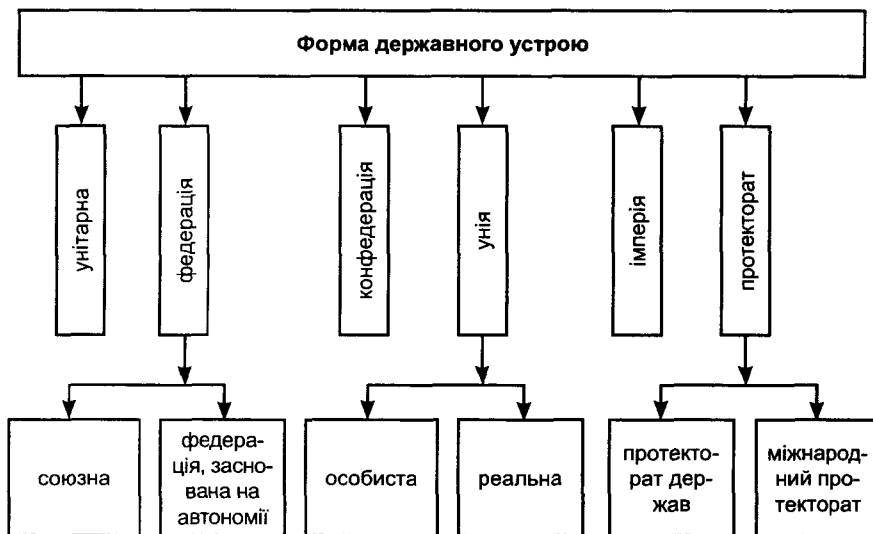
- об'єднання не є суверенними, а суверенними залишаються держави, які входять до об'єднань і передають об'єднанню лише окремі суверенні права;
- відсутнє єдине законодавство, хоча деякі аспекти суспільного життя можуть регулюватися окремими актами за умови, якщо вони затверджені законодавчими органами держав-членів;
- формування наддержавних органів для координації діяльності держав-членів об'єднання;
- автономність внутрішніх правової, судової, політичної та інших систем кожного члена такого об'єднання;
- у разі майбутньої відсутності спільних інтересів членів-держав у таких об'єднаннях наявна можливість вільного виходу з них тощо.

Основою для утворення таких об'єднань можуть бути економічні, політичні, ідеологічні, правові, культурні, релігійні та інші чинники. У своїй більшості такі об'єднання здійснюють не функції управління, а координують дії держав-членів об'єднання. За рівнем політико-правової єдності в цих об'єднаннях їх не можна визнавати як конфедерації і тим більше федерації, оскільки рішення наднаціональних органів мають лише рекомендаційний характер і потребують ратифікації національних парламентів (Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 118–120).

Характеристика таких міжнародних об'єднань значно ширше подається в «Юридичній енциклопедії». Про Співдружність Незалежних Держав (СНД) і Співдружність націй, очолюваною Великобританією, йдеться в статтях Ю. І. Нипорка, опублікованих в «Юридичній енциклопедії» (Т. 5. – С. 587–589). Оскільки Україна прагне стати членом Європейського Союзу, зупинимось на його характеристиці. **Європейський Союз (ЄС)** – це міжнародне політико-економічне об'єднання європейських держав, яке сформувалося на основі Європейського економічного співтовариства, Європейського об'єднання вугілля і сталі та Європейського товариства по атомній енергії. Його правовою основою став Договір про Європейський Союз (лютий 1992 р.), який підписали 12 держав-членів Європейського співтовариства. Цей договір доповнений низкою протоколів і заяв з різних аспектів діяльності ЄС. 14 червня 1994 р. між Україною і ЄС підписано Угоду про партнерство і співтовариство. Нині до ЄС входить 28 країн.

ЄС створений з метою сприяння збалансованому і стабільному економічному прогресові шляхом утворення європейського про-

сторю без внутрішніх кордонів; посилення економічної і соціальної взаємодії, утворення власної ідентичності у міжнародній сфері (спільна зовнішня політика і політика у галузі безпеки), розвитку співробітництва у сфері юстиції і внутрішніх справ. ЄС намагається проводити свою діяльність на принципах поважання національної ідентичності держав-членів з демократичними системами правління, поважання прав людини у поєднанні з конституційним правом держав-членів. Основним органом ЄС є **Європейська комісія**, а інституціями ЄС – **Європейський парламент**, **Європейський суд аудиторів** (з компетенцією суду 1-ї інстанції) тощо (Шемшученко Ю.С. Європейський Союз // Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 2. – С. 402–403).

§ 4. ДЕРЖАВНИЙ РЕЖИМ

Важливою складовою частиною форми держави, як уже зазначалося, є державний (державно-правовий) режим. **Державний (державно-правовий) режим** – це сукупність форм і методів здійснення державної влади, обсяг та рівень реальності прав і свобод громадян та рівень їх участі в управлінні справами держави і суспільства. (Теорія держави і права / За ред. С.Л. Лисенкова. – С. 94,

430; Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 664).

У контексті форми держави нині продовжується дискусія щодо понять «державний режим» і «політичний режим». Як на мене, ці поняття не слід ототожнювати. Поняття «політичний режим» ширше за змістом. Воно включає можливість і форми діяльності всіх елементів політичної системи: державних органів, політичних партій, рухів, інших об'єднань громадян. Визначення поняття «державний режим» в «Малій енциклопедії теорії держави і права» чомусь відсутнє. Натомість поняття «політичний режим» наявне. Доктор юридичних наук, професор Н. М. Оніщенко його подає так. **Політичний режим** – сукупність (система) засобів і способів, форм і методів здійснення політичної (включаючи державну) владу в суспільстві, що характеризують її функціональний зміст (С. 202). Гадаю, що таке визначення поняття «політичний режим» прийнятне.

Державні (державно-правові) режими поділяються на демократичний і антидемократичний. **Демократичний державний (державно-правовий) режим** – це стан суспільних відносин, за якого державна влада здійснюється з використанням демократичних форм та методів на основі широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні і здійсненні державної політики, утворенні та діяльності органів держави, на неухильному забезпеченні реалізації основних прав людини і громадянина.

Різновидом відзначається визначення поняття «демократичний режим» і в «Малій енциклопедії теорії держави і права». **Демократичний режим** – політичний режим, за якого державна (політична) влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, із забезпечення легальних можливостей вільного волевиявлення і врахування інтересів усіх груп населення через демократичні інститути (вибори, референдуми, засоби масової інформації), діяльність різноманітних партій і громадських організацій, які представляють ці інтереси і впливають на вироблення та здійснення політики держави. А. П. Чернега стверджує, що такий режим характерний для правової держави (С. 59).

Деякі вчені виокремлюють такі види демократичного державно-правового режиму, як **режим парламентської демократії, демократично-ліберальний, національно-демократичний, консервативно-демократичний, радикально-демократичний та ін.** (Теорія державності і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 95, 429; Теорія дер-

жави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 141–142, 663); Мала енциклопедія теорії держави і права / За ред. Ю. Л. Бошицького. – С. 59 та ін.). Щоправда, одні автори в цих словосполученнях на перше місце ставлять слово «демократично»-, а потім «консервативний», «радикальний», «ліберальний» (демократично-консервативний, демократично-радикальний, демократично-ліберальний), інші автори, навпаки, на перше місце ставлять слова «консервативно»-, «радикально»-, «ліберально» -, «національно»-, а потім «демократичний» (консервативно-демократичний, радикально-демократичний, ліберально-демократичний, національно-демократичний), хоча за змістом і його викладом вони тотожні.

Демократично-ліберальний режим ґрунтується на гуманістичних принципах здійснення державної влади, визначенні свободи особи, її діяльності, забезпеченні рівності всіх перед законом. Такого режиму, як на мене, намагається дотримуватися Президент України П. О. Порошенко.

Демократично-консервативний передбачає застосування переважно таких принципів державного управління, що сформувалися історично, закріпилися у свідомості суспільства, є характерними саме для тієї держави, що не бажає перейти до нових форм і методів державного управління.

Демократично-радикальному режимі властиве постійне введення нових форм реалізації державної влади, здійснення рішучих дій для підвищення ефективності державного управління тощо (Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 141–142; Мала енциклопедія теорії держави і права / За ред. Ю. Л. Бошицького. – С. 59).

Антидемократичний державний (державно-правовий) режим – це система суспільних відносин, за яких суттєво утруднюється або фактично унеможливується здійснення демократичних прав і свобод громадян, які реально не впливають на формування і діяльність державних органів, оскільки реальна влада зосереджується в руках неконтрольованої народом групи осіб чи в руках однієї особи і здійснюється недемократичними методами.

Розрізняють такі **різновиди антидемократичних державно-правових режимів**, як: авторитарний, тоталітарний, вождизм, військоводиктаторський, фашистський, расистський та інші (Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 95, 428; Теорія держави і права.

Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 142–143, 662).

У науковій літературі застосовуються поняття, які стосуються недемократичних державних режимів. Таким чином висвітлюються форми і методи здійснення державної влади в країні. Використання цих понять сприяє повнішому уявленню про конкретну країну. До таких понять відносяться: **тиранія, деспотія, теократія, охлократія, тоталітаризм, авторитаризм, диктатура** тощо.

Тиранія – це форма державної влади, яка встановлюється і здійснюється шляхом відкритого насильства. При такій владі будь-яка незгода і спроба протесту проти дій владних структур жорстоко карається (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 6. – С. 66).

Деспотія – особлива форма абсолютної монархії. Особа монарха обожнювалася. При такій владі відкидалась необхідність дотримання монархом законів і моральних норм. Деспотія була характерна для стародавніх Ассирії, Єгипту, Вавилону, Ірану, Китаю, феодалного Багдадського халіфату (VIII–IX ст.), Османської імперії та ін. (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 2. – С. 166).

Теократія – боговладдя, форма державного правління, за якої зосереджено державну владу в руках духовенства або особисто глави церкви. У сучасному світі теократичні режими існують у фундаменталістських мусульманських державах, зокрема в Пакистані, Ірані та ін. У Ватикані вся повнота світської й духовної (церковної) влади належить папі Римському (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 6. – С. 34–35).

Охлократія – влада неорганізованого натовпу або політичних сил, які намагаються використати його для досягнення своїх цілей. В сучасних умовах охлократія виявляється переважно у демагогії, популізмі, політичному авантюризмі, правовому нігілізмі, примітивізації суспільних проблем представниками влади, правлячої еліти, нездатності державних лідерів ефективно використовувати демократичні форми та методи розбудови держави та управління суспільством (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 4. – С. 380).

Тоталітаризм – повне панування держави, політичної влади над суспільством і особистістю, підпорядкування їм усіх сторін життєдіяльності суспільства, придушення прав і свобод людини і громадяни-

на. Розрізняють два основні різновиди тоталітаризму: праворадикалістський (фашистська Італія, нацистська Німеччина, франкістська Іспанія); лівоекстремістський (сталінський режим в СРСР).

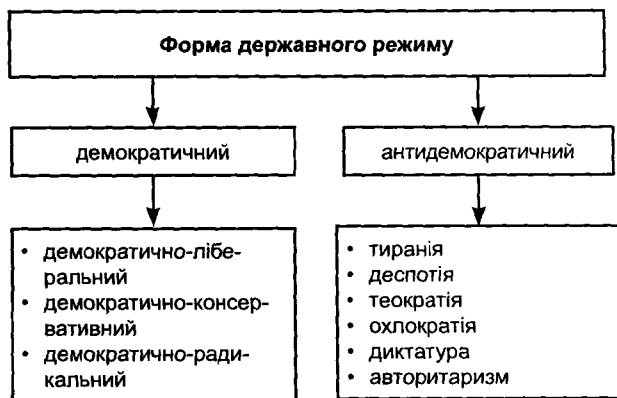
Для тоталітаризму характерні: повний (тотальний) контроль за життям суспільства та особистості; однопартійна система і заборона діяльності опозиції; мілітаризація суспільного життя; централізація і бюрократизація влади; порушення прав і свобод особистості; контроль за засобами масової інформації; брутальне насадження войовничої антигуманної ідеології; закритість суспільства; одержавлення усіх легальних громадських організацій тощо (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. –6. – С. 111).

Авторитаризм – зосередження монопольної чи значної влади в руках однієї особи або одного державного органу, що тягне за собою пониження ролі й значення інших передусім колегіальних представницьких інститутів влади (парламентів). Авторитаризму як методу управління притаманні: рекрутування політичної еліти шляхом кооптації, призначення згори; скасування або значне обмеження політичних прав і свобод громадян; обмеження діяльності політичних партій та інших суспільних угруповань; невизнання народу головним джерелом і сувереном влади; строга регламентація дій державних інститутів; зведення до мінімуму можливостей опозиції; ймовірне застосування політичних репресій; нехтування демократичним принципом поділу влади. Опорою авторитарних режимів виступають силові структури влади: армія, каральні органи. Основний метод керівництва – безпеляційно-командний (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 1. – С. 30; Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Птришина. – С. 117 та ін.).

Диктатура – нічим необмежена політична, економічна та ідеологічна влада в державі або певному регіоні однієї або кількох осіб, класу, соціальних груп, які у своїх діях спираються на безпосереднє застосування апарату насильства (армію, поліцію, карні установи), а також на відповідний політичний режим. При такій владі: відсутній її поділ та концентрація в руках «сильної особи»; здійснюється наступ на демократичні права і свободи людини й суспільства; придушується діяльність демократичних об'єднань, асоціацій та соціальних груп; законодавчо закріплюються правові основи нового соціального порядку, покликаного передусім забезпечувати інтереси правлячих сил тощо.

Ім'я лідера (диктатора) або назва втілюваної ним, кількома особами (дуумвірат, тріумвірат) чи правлячою групою (клан, олігархія, партократія) соціально-політичної ідеї, як правило, характеризують сутність певного різновиду диктаторського правління (цезаризм, абсолютизм, конституційна монархія, бонапартизм, тоталітаризм та ін.) (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 2. – С. 176).

У сучасному світі в більшості країн функціонують різні види демократичного державно-правового режиму. Різні модифікації антидемократичних державно-правових режимів зберігаються лише в небагатьох країнах переважно Близького Сходу й Африки. Україна знаходиться в перехідному періоді. У нашій країні відбуваються процеси становлення і розвитку демократичного державно-правового режиму. Його основи знайшли закріплення в Конституції України. Зокрема, в статті 1 Основного Закону країни Україна проголошується демократичною державою. Отже, вона заснована на здійсненні реального народовладдя (Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ – ст. 5), на повазі до прав і свобод людини і громадянина (Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності і правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними – ст. 21), на активній участі громадян у формуванні державного апарату та здійсненні контролю за його діяльністю (Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії – ст. 69 та ін.) (Конституція України).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняття «форма держави».
2. Охарактеризуйте форму державного правління.
3. Що таке монархія?
4. Назвіть групи (різновиди) монархії та розкрийте їх зміст.
5. Що таке республіка?
6. Охарактеризуйте види республіки.
7. Розкрийте зміну видів державного правління в Україні на сучасному етапі.
8. Що таке державний устрій та які його види існують?
9. Охарактеризуйте унітарну державу та федеративну державу, їх види.
10. Чим відрізняється унітарна держава від федерації?
11. Розкрийте форму державного устрою сучасної України.
12. Що таке конфедерація, імперія, унія, протекторат?
13. Порівняйте федерацію та конфедерацію.
14. Дайте визначення поняття «державний режим».
15. Проаналізуйте різновиди державного режиму.
16. Який державний режим у сучасній Україні? Чому Ви так вважаєте?

Розділ 5.

СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

§ 1. ПОНЯТТЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

За радянських часів поняття «громадянського суспільства» як в наукових дослідженнях, так і в навчальному процесі не використовувалося. Соціалістична реальність, що базувалася на жорсткій ієрархії, різко розходила з теорією громадянського суспільства. Нині, коли здійснюються демократичні перетворення, перехід до ринкових відносин, положення концепції громадянського суспільства в незалежній Україні набувають широкого розвитку.

Проблеми громадянського суспільства досліджуються вченими Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Національної академії правових наук України, Інституту законодавства Верховної Ради України, Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», Національного університету «Одеська юридична академія» та деяких інших вищих навчальних закладів. З друку вийшли монографії, підручники, навчальні посібники, збірники наукових праць, в яких питання громадянського суспільства знайшли свою розробку. Слід відзначити одну із перших ґрунтовних монографій «Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення» (1997) підготовлену вченими Інституту держави і права ім. В.М. Корецького, та об'ємну за обсягом і глибоко наукову монографію «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку» за загальною редакцією Ф.М. Рудича, підготовлену вченими Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (2006).

В останні роки продуктивно працювали колективи авторів монографій «Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії» (2007) та «Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні» (2011) за редакцією І. О. Кресіної (Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України). Ці праці відзначаються глибиною дослідження проблеми, уточненням теоретико-методологічних підходів до аналізу співвідношення і взаємодії держави і громадянського суспільства, розкриттям особливостей становлення та розвитку громадянського суспільства в різні епохи і в різних країнах, аналізом діяльності таких основних інститутів громадянського суспільства, як політичних партій, місцевого самоврядування, недержавних організацій тощо.

У зв'язку з потребою залучення громадян до участі у розробці й прийнятті державних рішень та суспільного контролю за їх виконанням під час реалізації широкомасштабних реформ в Україні важливого значення набуває вихід книги «Діалог суспільства і влади: європейські правові стандарти і досвід» за загальною редакцією В. М. Литвина (2011). Збірник документів став результатом співпраці вчених Інституту законодавства Верховної Ради України та Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України. У книзі аналізуються правові засади розвитку громадянського суспільства у Європейському Союзі, критичне осмислення яких допоможе адаптувати їх до українських реалій; систематизується новітній європейський досвід правового регулювання відносин влади та громадян; розкриваються оптимальні політико-правові механізми процесу взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства тощо. Рада Європи та ЄС до пріоритетних сфер взаємодії громадських організацій та влади відносять дотримання прав і свобод людини; боротьбу з бідністю; охорону здоров'я; освіту; фундаментальні та прикладні науково-дослідницькі розробки; культуру і відпочинок; захист навколишнього середовища; забезпечення та захист прав національних меншин; розвиток професійних організацій, об'єднань і спілок тощо (Діалог суспільства і влади: європейські правові стандарти та досвід / В. М. Литвин (За заг. ред.). – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 480с.).

Проблеми громадянського суспільства стали предметом дослідження Ю. А. Левенця, С. О. Кириченка й авторів деяких підручників і навчальних посібників з теорії держави і права, правознавства та політології, зокрема, «Теорія держави і права. Академічний курс»: Підручник /

За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Гл. 4, § 11; «Загальна теорія держави і права»: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2011. – Розділ 4; Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. – 3-є вид. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – Розд. 4; Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави: Навчальний посібник. – 2-ге вид. / С. М. Тимченко, С. К. Бостан, Н. М. Пархоменко та ін. – К.: КНТ, 2008. – Розд. 6, § 6.1; «Теория государства и права» / Под ред. М. Н. Марченка. – М.: Зерцало, 2009. – Гл. 16; «Теория государства и права»: Учебник / Под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. – Гл. 16; «Правознавство»: Підручник / За ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Гл. 3 та ін.

Питання громадянського суспільства досліджуються також у підручниках і навчальних посібниках з політології: Політологія. Академічний курс: Підручник / Л. М. Герасіна, В. С. Журавський, В. Я. Зимогляд та ін; М. І. Панов та ін. (редкол.). – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Ін Юре, 2006; Політологія: Підручник / В. А. Антоненко, В. Д. Бабкін, О. В. Бабкіна та ін.; О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко (ред.). – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2008; Політологія: Підручник / Ф. М. Кирилук, М. І. Обушний, М. І. Хилько та ін.; Ф. М. Кирилук (ред.). – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Здоров'я, 2004; Політологія: Підручник / М. М. Вегеш, Ю. О. Остапець, В. Л. Бондар та ін.; М. М. Вегеш (ред.). – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008; Політологія: Підручник / Цвих В. Ф. та ін.; За ред. В. Ф. Цвиха, О. В. Батрименка; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2011 та ін.

Перед тим як висвітлити концепцію «громадянського суспільства» спочатку розглянемо визначення поняття «суспільство». У теоріях філософії та соціології суспільство найчастіше визначається так: **суспільство** – це сукупність людських індивідів, об'єднаних для задоволення «соціальних інститутів» (Аристотель), контролю над своїми діями (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо), суспільний договір чи певна спрямованість (буржуазна філософія XVII – початок XIX ст.) Суспільство – це суб'єкт соціальної дії. У широкому розумінні суспільство – це сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії і об'єднання (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання тощо) індивідів та їх груп, в яких знаходить своє виявлення всебічна і багаторівнева взаємозалежність людей (Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В. І. Воло-

вик. – К.: Центр духовн. культури, 1998. – С. 620–621). О. Ф. Скакун підкреслює, що суспільство – це соціальна система, система взаємодії людей, що пов'язані між собою інтересами у сфері виробництва, обміну, споживання життєвих благ і встановлюють межі поведінки в спільних інтересах за допомогою соціальних норм (Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. – К.: Правова єдність, 2011. – С. 82). Суспільство як суб'єкт соціальної дії передбачає існування інших елементів соціального життя. Такими елементами є держава та її інститути, з якими суспільство перебуває у взаємодії.

Держава і суспільство існують відносно незалежно одне від одного. Держава не може ототожнюватися з суспільством. Держава і суспільство – це різні категорії. Суспільство породжує державу або свою державну організацію. Однак держава за своєю сутністю є необхідністю існування і розвитку суспільства в цілому і громадянського суспільства зокрема. Для глибшого осмислення студентами співвідношення між державою і суспільством Г. О. Федоренко розкриває його у формі таблиці (Див.: Федоренко Г. О. Теорія держави і права: Навч. – метод. посібник. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 105).

Громадянське суспільство з'являється на певному етапі розвитку людського суспільства. Серед вчених немає єдиної точки зору щодо визначення поняття «громадянське суспільство». Однак більшість з них дотримуються думки, що на відміну від держави громадянське суспільство не структуроване по вертикалі, не передає імпульсів, які керують зверху до низу, проте створює мережу інтересів, які об'єднують всіх громадян у певну спільність, забезпечують стабільність політичної системи.

В окремих підручниках ґрунтовно розкривається еволюція змісту поняття «громадянське суспільство», різне розуміння його деякими вченими, сучасне розуміння його змісту і структури. (Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – Гл. 4, § 11; Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Розділ 27, § 1; Правознавство / За відп. ред. О. В. Дзери. – 10-е вид. – Гл. 1, § 18, 19; Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. – Розд. 4; Теория государства и права / Под ред. В. К. Бабаева. – Т. 7, § 1 та ін.).

Розкриттю визначення поняття «громадянське суспільство» з точки зору юридичної науки присвятив статтю Ю. С. Шемшученко (Шемшученко Ю. С. Громадянське суспільство // Юридична енциклопедія:

В. 6 т. – Т. 1. – С. 646–647). Він прослідковує цю проблему від зародження ідеї громадянського суспільства в античній Греції та Риму через Середньовіччя, Новий і Новітній періоди історії людства до сучасного розуміння концепції громадянського суспільства.

Грунтовний аналіз праць попередників щодо визначення поняття та принципів (ознак) громадянського суспільства здійснив С. М. Тимченко у навчальному посібнику «Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави» (2008). Автор у хронологічній послідовності розкриває різні погляди на громадянське суспільство вчених України, починаючи з робочої групи Конституційної комісії (1993) та інших вчених, зокрема, А. Мацюка, О. Богініча, П. Рабіновича, В. Селіванова, В. Бабкіна, В. Копейчикова, О. Пушкіна, А. Колодія, Ю. Тодики, О. Скакун, О. Скрипнюка, В. Тація та ін. Він показує, що автори праць аналіз принципів (ознак) громадянського суспільства подають у різному наборі (кількісному і якісному), тобто вони висвітлюють своє бачення різних аспектів громадянського суспільства. Такі погляди, на його думку, зумовлені певною неоднозначністю вихідних теоретико-методологічних засад, концептуальних підходів, на яких ґрунтуються ці дефініції (С. 242–252).

Свої погляди щодо розуміння поняття «громадянське суспільство» висловили багато вчених як в минулому, так і на сучасному етапі. Так, за Г. Гегелем громадянське суспільство – це продукт історичного розвитку, єдність осіб, що його складають, категорія переважно господарського характеру, яка базується на суспільних потребах, а держава – категорія морально-ідеологічного змісту. Таке суспільство поєднує у собі ринкову економіку, суспільні класи, корпорації й інститути, а також цивільні права, що регулюють відносини його складових. Водночас Г. Гегель вважав, що численні інститути громадянського суспільства схильні до серйозних конфліктів, оскільки одні приватні інтереси неодмінно стикаються з іншими. Тому для узгодження інтересів індивідів, які об'єднуються в суспільство, необхідна держава як організація загального зв'язку кожного з кожним та для політичного нагляду. На його думку, держава – це моральне начало, хода Бога світом (Гегель Г. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – С. 277–280).

Про громадянське суспільство говорили і марксистки. За марксистською теорією суспільство – це історично розвиваюча сукупність відносин між людьми, яка створюється в процесі їх спільної діяльнос-

ті. К. Маркс писав, що суспільство – це продукт взаємодіяння людей (Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. – 27. – С. 387), сама людина в її суспільних відносинах (Т. 46, ч.2. – С. 202). Для К. Маркса і Ф. Енгельса громадянське суспільство – це форма, в якій здійснюється економічний розвиток. Громадянське суспільство вони обмежували сферою виробництва, праці, обміну. К. Маркс виключив з свого аналізу такі важливі складові громадянського суспільства як добровільні асоціації, засоби масової інформації, професійні профспілки, політичні партії та ін. У марксистській теорії держава відображала загальний інтерес, а громадянське суспільство – включно приватний. Приватний інтерес за природою є егоїстичним і протилежним загальному. Детального аналізу особливостей відносин між державою і громадянським суспільством К. Маркс не здійснив.

Однак пріоритет у взаєминах громадянського суспільства і держави марксистки віддавали громадянському суспільству. Вважаючи вадю буржуазного суспільства і буржуазної держави приватний інтерес, вони виступали за колективний інтерес. Внести зміни в характер громадянського суспільства і буржуазної держави можна було, на їх думку, шляхом соціальної революції і появи нової держави диктатури пролетаріату. У новому суспільстві, яке складатиметься з неантагоністичних класів, людина зможе знайти себе передусім як суспільна особа (Юридична енциклопедія / Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 1. – С. 647; Загальна теорія держави і права / За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – С. 467–468).

І. Кант вважав, що громадянське суспільство – це царство цілей або етична держава, де поведінка будь-якої людини визначається насамперед вищим моральним законом – категоричним імперативом, який приписує: стався до інших, до людства і до самого себе не як до засобу, а як до цілі. З такого положення випливає ідея свободи людини та її рівності у правах з іншими людьми (Юридична енциклопедія / Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 1. – С. 646; Т. 3. – С. 34).

Термін «громадянське суспільство» запровадили представники природної школи права у XVIIIст. (зокрема Т. Гоббс, Дж. Локк та ін.). У цей час відбуваються буржуазні революції в Європі (в Нідерландах 1580р., Англії 1642р., Франції 1789р.), реформаційні процеси, виникає інститут громадянства. Так, **Ш. Монтеск'є** розмежував закони на державні, які регулюють політичні права і свободи грома-

дян, і громадянські (недержавні), які регулюють відносини власності між добровільними об'єднаннями громадян тощо.

Реформаційні процеси посприяли поступовому відокремленню держави від суспільства, зменшенню її впливу на суспільне життя. З цього часу суспільство і держава по суті стали функціонувати самостійно. У цьому зв'язку важливо підкреслити, що на перших стадіях становлення і розвитку держави, держава збігається з суспільством (наприклад Афіни). Пізніше держава у формі Римської імперії, східних деспотій, централізованих середньовічних монархій переважувала над суспільством, стримувала його розвиток.

Формування і розвиток громадянського суспільства триває декілька століть. У XVII–XIX ст. держава уже створює умови для розвитку громадянського суспільства. Вона не втручалась в економічне життя суспільства, а лише регулювала економічні відносини, встановлювала і збирала податки, мала монополію на формування системи права і законодавства. Щоправда, у періоди великих економічних криз (депресії) держава змушена була втручатися і за допомогою адміністративних методів виводити економіку з кризових явищ.

Водночас зауважимо, що громадянське суспільство обов'язково взаємодіє з державою. Усі компоненти суспільства і держави тісно взаємопов'язані системою права і законодавства, економічними, політичними, моральними і релігійними інтересами тощо. Нині залежність громадянського суспільства від держави зростає у зв'язку із соціальною політикою держави, глобальними проблемами екології, політичної системи, програмуванням економіки, створенням економічних і політичних блоків і союзів, охороною різних форм власності, матеріальних та культурних цінностей суспільства тощо.

У сучасній юридичній літературі викладається дещо нетотожне розуміння, а значить і різне визначення громадянського суспільства. У підручнику «Правознавство» за редакцією В.В. Копейчикова, А.М. Колодія (2004) читаємо: «Громадянське суспільство – це спільність вільних, незалежних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником, користуватися економічною свободою та надійним соціальним захистом, іншими правами та свободами, брати активну участь у політичному житті та в інших сферах життєдіяльності людини і громадянина» (С. 80).

У навчальному посібнику за загальною редакцією П.Д. Пилипенка «Правознавство» (2010) зазначається: «Громадянське сус-

пільство – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, котрі характеризуються високим рівнем суспільної свідомості, політичної культури, які перебувають за межами регулювання державою, але охороняються та гарантуються нею». (Львів: Новий світ-2000, 2010. – С. 27).

Підручник «Правознавство» за загальною редакцією В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка дає таке визначення громадянського суспільства: «Громадянське суспільство – це суспільство вільних індивідів і рівних можливостей. Кожен є власником і володіє необхідними матеріальними засобами і благами, які б забезпечували його нормальне існування». (К.: КНЕУ, 2003. – С. 18).

Юридична енциклопедія, зокрема, Ю. С. Шемшученко зазначає: «Громадянське суспільство – це суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв'язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права. Побудова громадянського суспільства є метою суспільного розвитку, засобом всебічного забезпечення інтересів, прав та свобод людини і громадянина» (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 1. – С. 646).

Автор «Малої енциклопедії теорії держави і права» О. І. Чаплик у визначенні громадянського суспільства включає такий зміст. Громадянське суспільство – сукупність вільних рівноправних суб'єктів певної держави, які взаємодіють між собою з метою реалізації власних потреб та інтересів у різних сферах життєдіяльності суспільства та гарантуються державою (С. 51). Гадаю, що таке визначення потребує певного уточнення. У визначенні допускається, як на мене, нечіткість, оскільки конкретно не зазначається, які саме «вільні рівноправні суб'єкти певної держави» становлять її сукупність: чи це окремі індивіди, чи громадські об'єднання тощо.

Визначення громадянського суспільства подається також у підручнику «Теорія держави і права. Академічний курс» / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко (2008). Тут Т. І. Тарахонич розглядає громадянське суспільство як історичний тип розвитку людського суспільства, дає його конкретну якісну характеристику, як суспільства, у якому пріоритетне значення мають інтереси людини. Автор підкреслює: **громадянське суспільство – не сукупність ізольованих індивідів, а комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних,**

сімейних, культурних та інших) і потреб членів суспільства. Це – сфера самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій та організацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання та довічної регламентації діяльності громадян і організацій з боку державної влади (С. 119).

На концептуальних засадах визначення сутності поняття громадянського суспільства акцентують увагу Л. П. Гарчева і Д. В. Мазур. Вони показують, що сутність поняття «громадянське суспільство» залежить від того, кого вважати первинним суб'єктом такого суспільства: всіх людей, людську спільноту, організацію людей, систему суспільних відносин, усіх учасників суспільних відносин, лише громадян даної країни, громадян, які є носіями прав і свобод тощо. Вони стверджують про наявність двох основних підходів до визначення суб'єктного складу громадянського суспільства. За першим підходом суб'єктами громадянського суспільства вважаються усі члени суспільства, за другим – лише громадяни відповідної держави. На основі аналізу праць попередників і власних міркувань автори приходять до висновку, що основою громадянського суспільства є свідомі громадяни (не просто громадяни, а свідомі громадяни). На їх думку, громадянське суспільство – «це сукупність свідомих громадян та їх об'єднань, які мають певну властивість – “громадянськість”, тобто захищають власні права і свободи, цінності суспільства і держави, а також є чутливими до соціальних проблем, що діють поза безпосереднім втручанням держави, призначеної створювати умови для їх вільного розвитку» (Гарчева Л. П., Мазур Д. В. *Методологічні основи визначення сутності поняття громадянського суспільства // Методологічні проблеми історико-правових досліджень: Матеріали XXIII Міжнародної історико-правової конференції 24–26 вересня 2010 р., м. Алушта / Ред. колегія: І. Б. Усенко (гол.), А. Ю. Іванова (відп. секр.), Л. П. Гарчева та ін. – К.: Сімф.: Доля, 2011. – С. 122–128).*

Аналогічний підхід до визначення сутності поняття громадянського суспільства у С. М. Тимченка, який суб'єктом такого суспільства вважає свідомих громадян-власників та їх об'єднань, які в межах правової системи, поза втручанням держави, самоорганізовано реалізують приватні і суспільні інтереси (С. М. Тимченко. *Сучасна держава – держава громадського суспільства // Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави. – С. 256).*

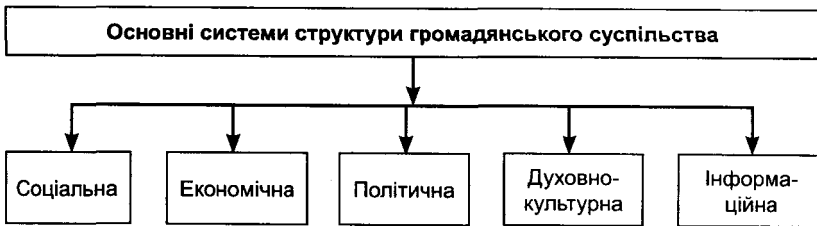
Отже, аналіз літератури свідчить про наявність різних підходів до визначення поняття громадського суспільства. Вважаємо прийнятним підхід до розуміння сутності поняття громадського суспільства як сукупності вільних, рівноправних і свідомих громадян та їх об'єднань, діяльність яких здійснюється в правових межах і спрямована на забезпечення прав і свобод людини і громадянина, на обмеження неприпустимого втручання держави в життя людини та суспільства.

Громадянське суспільство відображає суспільні відносини, взаємозв'язок всіх сфер суспільного життя. Через систему різних асоціацій та об'єднань воно виступає своєрідним регулятором свободи людини, сферою соціальної взаємодії. Громадянське суспільство уявляється не тільки асоціацією вільних і рівноправних громадян, які взаємодіють між собою виключно на ґрунті власних інтересів, правових норм та спільно погоджених або вироблених регуляторів. Воно уявляється також суспільством з реальним забезпеченням державою рівних можливостей вільно і безпечно розпоряджатися своїми силами, здібностями, майном в рамках права, спираючись на власну правосвідомість (Скакун О. Ф. Теорія права і держави. – 3-є вид. – С. 83 та ін.).

Про наявність в науковій літературі різних підходів до визначення громадянського суспільства засвідчує й О. В. Петришин. Він обґрунтовує такий стан міждисциплінарним характером цього явища (громадянське суспільство досліджується не лише юридичною наукою, а й філософією, політологією, соціологією та ін.), множинністю підходів науковців до визначення головних рис цього поняття (громадянське суспільство визначається: як сукупність рівноправних індивідів; як сукупність недержавних об'єднань; як сукупність різноманітних суспільних відносин між індивідуумами та об'єднаннями). Наявні й різні підходи до визначення кола інститутів, які входять до складу громадянського суспільства. О. В. Петришин вважає, що юридична наука має концентрувати увагу на питаннях взаємозв'язку громадянського суспільства з державою і правом, питаннях правового впливу на відносини громадянського суспільства, питаннях формування і діяльності його інституційної системи (Загальна теорія держави та права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 470).

§ 2. СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Громадянське суспільство як багатокомпонентне соціальне утворення має свою складну структуру. Структура громадянського суспільства – це внутрішня його будова, що відтворює багатогранність та взаємодію складових суспільства, забезпечує його цілісність та динамізм розвитку (Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 120). Структуру громадянського суспільства, на думку більшості вчених, становлять п'ять основних систем, які відповідають певним сферам його життєдіяльності: соціальній, економічній, політичній, духовно-культурній, інформаційній.

Соціальну систему становить сукупність об'єктивно сформованих людських спільнот і взаємовідносин між ними; відносин сім'ї; відносин, що розкривають соціальну сутність людини (клуби, об'єднання); відносин, що виникають між соціальними спільнотами (групами, націями, расами) тощо.

Економічну систему становить сукупність економічних відносин та їх інститутів з приводу реалізації людьми права власності, виробництва, обміну, розподілу та споживання сукупного суспільного продукту тощо. Визначальну роль тут відіграють відносини власності.

Політичну систему становлять політичні відносини; сукупність таких цілісних саморегулюючих елементів, як держава, політичні партії, суспільно-політичні рухи та відносини, що між ними виникають; політична свідомість, політична культура тощо. Вся їх діяльність спрямовується на утвердження демократії.

Духовно-культурну систему становлять відносини між людьми, їх об'єднаннями, державою і суспільством щодо духовно-культурних благ;

відносини, що пов'язані з освітою, наукою, культурою, релігією тощо. В основі таких відносин мають бути загальногуманістичні традиції.

Інформаційну систему становить сукупність відносин, що складаються через особисте спілкування людей та через незалежні масові засоби інформації. Демократичне функціонування засобів масової інформації має забезпечити потреби громадянського суспільства (Теория государства и права: Учебник / Под. ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1997. – С. 94–97; Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави: Навчальний посібник. – С. 256–258 та ін.).

Такий же підхід щодо визначення структури громадянського суспільства властивий Т.І. Тарахонич у підручнику «Теорія держави і права. Академічний курс» за редакцією О.В. Зайчука і Н.М. Оніщенко, Ф.П. Шульженку у підручнику «Правознавство» за редакцією В.Ф. Опришка і Ф.П. Шульженка та авторам деяких інших підручників. Зокрема, авторка підручника «Теорія держави і права. Академічний курс», посилаючись на працю «Теория государства и права» за редакцією В.М. Корельського і В.Д. Перевалова (1998), повністю викладає структуру громадянського суспільства у вигляді вищезазначених п'яти систем: соціальної, економічної, політичної, духовно-культурної та інформаційної (С. 120–121).

Доктор політичних наук, професор Ф.П. Шульженко у підручнику «Правознавство» структурними елементами громадянського суспільства вважає соціальну, економічну та політичну системи. Щоправда, серед складових демократичної політичної системи громадянського суспільства на перший план він ставить духовні, а не матеріальні елементи. Зокрема, такі духовні елементи як політичну свідомість, політичні норми, політичну культуру, політичні відносини, а серед матеріальних елементів – державу, політичні партії, громадсько-політичні організації та рухи, об'єднання, політичну особу тощо (С. 20).

До таких структурних елементів громадянського суспільства ставляться певні вимоги. Соціальна система має відповідати чіткій структурі. Економічна система повинна діяти за принципами самоорганізації, саморегулювання, самоуправління. Політична система має виступати в формі механізму узгодження інтересів різних верств суспільства і водночас виражати загальний національний інтерес тощо.

Інший (юридичний) підхід до визначення структури громадянського суспільства у доктора юридичних наук, професора, академіка

НАПрН України О. В. Петришина. Він зосереджує увагу не на всіх сторонах громадянського суспільства, а на питаннях взаємозв'язку громадянського суспільства з державою і правом, тобто виходячи з юридичної науки, а не філософії, політології, соціології чи інших. На його думку, громадянське суспільство складається з найрізноманітніших об'єднань громадян, причому недержавних об'єднань, утворених приватними особами або їх організаціями. За його твердженням, до структури громадянського суспільства належать: громадські організації (спортивні, культурні, національні та ін.), релігійні організації, благодійні організації, професійні спілки, комерційні організації (підприємства, господарські товариства, банки та ін.), політичні партії (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 470–471, 473).

Залежно від мети створення всі об'єднання класифікуються на а) **прибуткові** (їх мета – заробити кошти, одержати прибуток від комерційної діяльності; це підприємства, банки, страхові компанії, кооперативи та ін.; б) **неприбуткові** – (їх мета – досягнення інших суспільних цілей; це громадські організації, профспілки, благодійні та релігійні організації, політичні партії тощо). **Неприбуткові** об'єднання поділяються на **політичні** організації (їх метою є участь у політичній діяльності, одержання та реалізація державної влади) і **неполітичні** (вони політичної мети перед собою не ставлять). Засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації відповідно до Конституції мають визначатися виключно законами (п. 11 ст. 92 Конституції). І такі закони в Україні парламентом прийняті: Закони України «Про політичні партії в Україні» (ВВР. – 2001. – № 23. – ст. 118), «Про господарські товариства» (ВВР. – 1991. – № 49. – ст. 682), «Про об'єднання громадян» (ВВР. – 1992. – № 34. – ст. 504), «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (ВВР. – 1999. – № 45. – ст. 397), «Про свободу совісті та релігійні організації» (ВВР. – 1991. – № 25. – ст. 283) тощо. Відповідно до них і діють об'єднання громадян та громадські організації. Щоправда, 22 березня 2012 року Верховною Радою України прийнято новий Закон України «Про громадські об'єднання», який введено в дію з 1 січня 2013 року і з цього часу втратив чинність Закон України «Про об'єднання громадян». Згідно нового закону права та обов'язки, встановлені законами України для громадських організацій, поширюються на всі громадські об'єднання (Голос України. – 2012. – 18 квіт-

ня. – С. 18–21; Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 473–476).

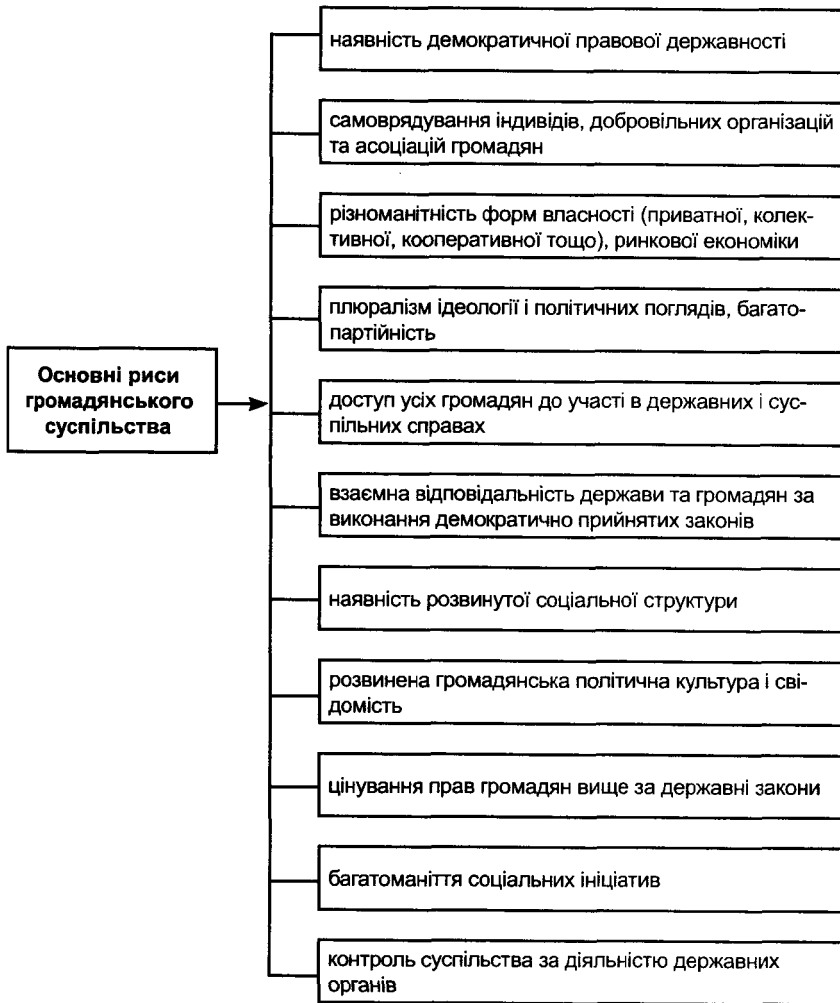
§ 3. ОСНОВНІ ОЗНАКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Серед вчених-правознавців існують деякі відмінності у розумінні **основних ознак громадянського суспільства**. Одні з них називають їх основними рисами, інші – основними ознаками, треті – особливостями, четверті – принципами (ознаками) тощо. За підручником «Правознавство» за редакцією В. В. Копейчикова, А. М. Колодія (2004) **ознаками громадянського суспільства є**: а) приватна власність, вільна праця, підприємництво; б) існування вільних політичних партій, громадських організацій, трудових колективів та інших об'єднань громадян на добровільній основі; в) багатоманітність виховання, освіти, науки, культури; г) наявність незалежної системи засобів масової інформації; д) вільний розвиток сім'ї як первинної основи співжиття людей; е) переважне регулювання поведінки людини з допомогою етичних норм і здійснення людиною своїх потреб та інтересів у решті сфер приватного та суспільного життя на засадах свободи, незалежності й недоторканності (С. 80).

Автори навчального посібника «Правознавство» за загальною редакцією П. Д. Пилипенка (2010), акцентуючи увагу на відмінності громадянського суспільства від суспільства, зупиняються на його **основних рисах**. Автори слушно зазначають, що громадянське суспільство відрізняється від суспільства тим, що залучає громадян до колективних дій в суспільній сфері для вираження своїх інтересів, ідей, обміну інформацією і досягнення спільної мети, висування вимог до держави і закликів до відповідальності офіційних осіб. Воно виступає, на їх думку, посередником між приватною сферою життя людей та державою, об'єднує величезне розмаїття формальних і неформальних відносин.

Автори посібника визначають такі **основні риси громадянського суспільства**:

§ 3. Основні ознаки громадянського суспільства

(Правознавство: Навч. посібник / За заг. ред. П. Д. Пилипенка. Львів: «Новий Світ – 2000», 2010 – С. 27).

Сприймаючи визначення громадянського суспільства, яке дається в політологічній літературі (громадянське суспільство – сукупність існуючих у суспільстві відносин сімейних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються в суспільстві поза рамками втручання держави, директивного регулюван-

ня і регламентації (Короткий політологічний словник. – 1991. – С. 25) та враховуючи міркування інших вчених, В.О. Котюк у підручнику «Правознавство» (За відп. ред. О.В. Дзери. –10-е вид., 2008. – С. 42) визначає низку ідей і принципів, які, на його думку, лежать в основі будь-якого громадянського суспільства, незалежно від специфіки тієї чи іншої країни. До них автор відносить такі: 1) економічна свобода, багатоманітність форм власності, ринкові відносини; 2) безумовне визнання і захист природних прав людини і громадянина; 3) легітимність і демократичний характер влади; 4) рівність усіх перед законом і правосуддям, надійна юридична захищеність особи; 5) правова держава, заснована на принципі поділу влади і взаємодії її гілок; 6) політичний та ідеологічний плюралізм, наявність легальної опозиції; 7) свобода слова і друку, незалежність засобів масової інформації; 8) невтручання держави у приватне життя громадян, їх взаємні обов'язки та відповідальність; 9) класовий мир, партнерство і національна злагода; 10) ефективна соціальна політика, яка забезпечує гідний рівень життя людей.

Узагальнює особливості, притаманні громадянському суспільству, Т.І. Тарахонич – автор підручника «Теорія держави і права. Академічний курс» за редакцією О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Вона визначає такі його основні особливості.

Громадянське суспільство – це сукупність вільних індивідів, що знаходить вияв в економічному, соціальному та політичному аспектах. Економічний аспект полягає в тому, що кожний індивід має право: а) бути власником засобів, необхідних для його нормального існування, б) на свободу вибору форм власності, в) на вільний вибір роду занять, професії та користування її результатами. Соціальний аспект виявляється в належності індивіда до певної спільності (сім'ї, клану, класу) або його автономна самостійність з метою забезпечення своїх потреб. Політичний аспект полягає у свободі індивіда, його можливості бути членом партії, брати участь у виборах.

Громадянське суспільство розглядається як відкрите соціальне утворення, яке зумовлюється відсутністю жорсткої регламентації з боку держави щодо забезпечення гласності, свободи слова, критики; правом вільного в'їзду та виїзду; обміном інформаційними, науковими та освітянськими технологіями з іншими державами тощо.

Громадянське суспільство характеризується як система, яка має свої механізми розвитку та управління. Вони вияв-

ляються в тому, що громадяни реалізують свої потреби та забезпечують цілеспрямований розвиток суспільства без втручання державних структур, що громадянська ініціатива, громадянський обов'язок дає можливість для розвитку всіх структур громадянського суспільства.

Громадянське суспільство бачиться як правове демократичне суспільство. Для нього характерним є визнання та матеріалізація ідей верховенства права, яке поділяється на публічне та приватне право; єдність права і закону; розмежування та правове забезпечення діяльності різних гілок влади; розвиток і вдосконалення суспільства разом з розвитком і вдосконаленням правової держави тощо (Теорія держави і права: Академічний курс. – С. 122–123).

Ще інший підхід до визначення ознак громадянського суспільства в доктора юридичних наук, професора О.В. Петришина. Він уявляє **громадянське суспільство як сукупність сформованих на добровільних засадах громадських об'єднань (інституцій), які діють на основі самоврядування і за посередництвом яких індивіди реалізують належні їм невід'ємні права і свободи** (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – С. 470–471). Виходячи з такого розуміння громадянського суспільства, автор визначає його ознаки.

1. **Громадянське суспільство є однією з характеристик суспільства та відображає певну стадію його розвитку.** Громадянське суспільство, як результат якісних суспільних змін почало формуватися під час буржуазних революцій XVII–XVIII ст.ст., а в XX ст. стало невід'ємним для деяких країн Західної Європи, США, Канади, Австралії та ін. Відсутні громадянські суспільства у теократичних мусульманських та комуністичних країнах.
2. **Громадським може стати лише суспільство, в якому особа визнається вищою соціальною цінністю, а її права і свободи – рівними та невід'ємними.** Базовими загальнолюдськими цінностями, як відомо, є життя, здоров'я, честь, гідність, свобода, права людини і громадянина, а не інші – політичні, релігійні, ідеологічні тощо. Права на життя, здоров'я, гідність, свободу, вільний розвиток особистості та інші зафіксовані в Конституції України (ст. 21,22,23,27,28 та ін.). Потрібно лише, щоб ці права стали реальністю.

3. **Громадянське суспільство, його інститути обумовлені безпосередніми життєвими потребами та інтересами людей.** Ці потреби, на думку О. В. Петришина, можна поділити на такі групи: фізичні, економічні, соціальні, політичні потреби.
 - а) **фізичні потреби** мають забезпечити існування людини як біологічної істоти – потрібні чисте повітря, їжа, вода, житло, одяг;
 - б) **економічні потреби** мають забезпечити одержання благ, що відсутні – потреби в праці, власності, обміні економічними благами тощо;
 - в) **соціальні потреби** мають забезпечити соціокультурний розвиток людини – потреби в інформації, спілкуванні, духовному та культурному розвитку тощо;
 - г) **політичні потреби** мають забезпечити реалізацію політичних поглядів та ідей у загальносоціальну практику – потреби у певних політичних змінах і реформах, захисті своїх прав і свобод, владі і управлінні суспільними процесами тощо.
4. **Громадське суспільство є сферою реалізації потреб та інтересів, утілених у правах і свободах людини, поза безпосереднього впливу з боку держави.** У цьому аспекті громадянське суспільство протиставляється державі як її апарату, котрий завжди є відносно відокремлений від суспільства і не може втручатися у відносини громадянського суспільства. Держава покликана лише брати участь у встановленні загальних правових меж функціонування громадянського суспільства, здійснювати відносно нього функцію контролю за додержанням норм права. Втручання держави в усі сфери життя суспільства не допускається.
5. **Громадське суспільство виступає соціальним підґрунтям формування правової держави.** Воно є чинником формування правової держави, а реформування держави та набуття нею ознак правової – наслідком соціальних змін.
6. **Громадянське суспільство та його інститути функціонують на основі принципів самоорганізації і самоврядування,** тобто громадяни, виходячи із власних потреб й інтересів, самостійно і добровільно визначають необхідність об'єднання в певну організацію, встановлюють мету, способи та напрями

її діяльності, здійснюють керівництво її справами, приймають рішення про її розпуск.

7. **Громадянське суспільство як соціальне явище складається із інститутів – громадських недержавних об'єднань, а не окремих громадян.** Чому саме об'єднань, а не окремих громадян? Тому, що в сучасних країнах змінилася соціальна структура. Потреби окремої людини, якщо вони збігаються з потребами інших осіб, можуть реалізуватися, лише об'єднавшись в певні організації, які самостійно розв'язують проблеми їх членів. Організації, створені державою, входять до структури державного механізму, а не до структур громадянського суспільства.
8. **Діяльність громадянського суспільства регулюються за допомогою різноманітних соціальних, передусім правових, норм.** Регулювання суспільних відносин різноманітних об'єднань може здійснюватися залежно від їх специфіки за допомогою звичаєвих, релігійних або моральних норм. Проте норми права визначають загальні межі діяльності таких об'єднань. Водночас такі об'єднання створюють корпоративні норми для регулювання їх внутрішніх відносин, які фіксуються в їх статутах, положеннях тощо (Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 471–473).

Зазначимо й те, що законодавство може встановлювати і встановлює певні вимоги до змісту і форми корпоративних норм. Зокрема, такі вимоги зафіксовані в Законах України «Про політичні партії в Україні», «Про господарські товариства», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про громадські об'єднання» та ін. Наголосимо, корпоративні норми не повинні суперечити чинним правовим нормам.

Спробу класифікувати принципи (ознаки) громадянського суспільства зробив С. М. Тимченко у навчальному посібнику «Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави» (2008). За основний критерій їх визначення він взяв системи відносин, які існують у будь-якому суспільстві, а вихідною теоретико-методологічною засадою – основні права людини і громадянина. У кожному суспільстві наявні економічні, соціальні, політичні, ідеологічні (духовні) та правові системи відносин. Загальновизнаною класифікацією прав людини, на його думку, є їхній розподіл

саме за сферою суспільних відносин на: фізичні, особистісні, культурні (гуманітарні), економічні, політичні. Відповідно до такого підходу він і розкриває економічні, соціальні, політичні, ідеологічні та правові принципи (ознаки) громадянського суспільства (С. 252–256).

Таким чином, порівняльний огляд літератури свідчить про те, що формування уявлення щодо сутності громадянського суспільства, його структури та ознак у різних авторів має свої відмінності, свої підходи до їх викладення і потребує подальшого наукового аналізу і зусиль вчених з чіткого визначення сутності та особливостей громадянського суспільства.

Виходячи із правових позицій, ми схильні сприйняти підхід до визначення громадянського суспільства, запропонований доктором юридичних наук, професором О. В. Петришиним. За таким підходом громадянське суспільство бачиться як сукупність сформованих на добровільних засадах громадських об'єднань, які діють на засадах самоврядування і за посередництвом яких індивіди реалізують належні їм права і свободи (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 470–471).

§ 4. ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА РІВНІ ФОРМУВАННЯ В НЬОМУ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Чіткої відповіді на питання щодо етапів становлення громадянського суспільства нині немає. Одні вчені виділяють етапи становлення громадянського суспільства, інші – етапи історії становлення та розвитку ідеї громадянського суспільства, треті – розкривають історію поглядів різних вчених про громадянське суспільство від античності до сьогодення, не розділяючи їх розвиток на певні етапи.

Про умовний поділ процесу формування громадянського суспільства на етапи та розмаїття поглядів щодо цього зазначається у підручнику «Теорія держави і права» за редакцією О. В. Зайчука і Н. М. Оніщенко. Тут стверджується, що в основу такого поділу покладено співвідношення громадянського суспільства і держави та визначення місця громадянського суспільства у загальній структурі людського суспільства. Автори підручника виділяють серед інших основні три

напрями щодо такого підходу. **Перший напрям** розглядає громадянське суспільство як найбільш якісний етап розвитку людського суспільства і держава є складовою частиною громадянського суспільства. **Другий напрям** розглядає громадянське суспільство як механізм, що зв'язує особу, її інтереси, потреби і державу як політичну організацію суспільства. **Третій напрям** розглядає громадянське суспільство і державу як окремі елементи суспільної структури. Ці елементи можуть розглядатися, по-перше, як рівноправні партнери, по-друге, чи як нейтральні один до одного, по-третє, чи як антагоністичні структури (С. 115).

Аналіз юридичної літератури свідчить, що деякі вчені становлення громадянського суспільства, як уже зазначалося, ділять на певні етапи. Зокрема, доктор юридичних наук, професор М. М. Марченко в історії людства виділяє **три основні етапи становлення громадянського суспільства**. **Перший етап (XVI–XVIIст.)** – це період зародження передумов розвитку буржуазного суспільства, усунення юридичної нерівності, обмеження політичної влади правом. **Другий етап (XVII–XIXст.)** – це період формування громадянського суспільства у найбільш розвинутих буржуазних країнах на засадах загальної юридичної рівності, вільного підприємництва і приватної ініціативи. Завдяки встановленню формальної рівності з'являється громадянин як самостійний суб'єкт, який усвідомлює себе членом суспільства. Тепер він має певні права і свободи і водночас несе певну відповідальність перед суспільством. Політична влада обмежується правовим механізмом за допомогою закону. Здійснюється процес становлення представницької демократії, яка наділена компетенцією приймати закони і затверджувати податки. **Третій етап (XIX–XXст.)** – це період розвитку постіндустріального суспільства з автоматизованим виробничим циклом, фабричною організацією праці, загальнонаціональним ринком. Тут відбувається остаточне відокремлення влади від управління громадськими справами зі збереженням традиційного демократичного устрою і принципу політичного плюралізму. Рівноправність людей позбавляється формального статусу, оскільки забезпечує себе реальними гарантіями і механізмами дотримання своїх основних принципів (Теория государства и права: Учебник / Под ред. М. Н. Марченко. – Изд. 4-е. – М.: Зерцало, 2009. – Гл. XVI та ін.).

Окремі вчені говорять не про етапи становлення громадянського суспільства, а про етапи історії становлення і розвитку ідеї громадян-

ського суспільства. Так, О.І. Чаплук вважає можливим охарактеризувати історію становлення і розвитку ідеї громадянського суспільства «через призму таких етапів». Перший етап пов'язаний із зародженням ідеї становлення громадянського суспільства в поглядах філософів, науковців, державних діячів, теоретичну основу яких складала ідеї рівності всіх людей, всіх форм власності та справедливої судової системи (кінець XVI – початок XVII ст.). Другий етап характеризується виокремленням характерних рис громадянського суспільства та їх практичним втіленням (середина XVII – XVIII ст.). Третій етап характерний остаточним формуванням концепції громадянського суспільства, в основі якого покладені ідеї забезпечення та гарантування громадянських прав і свобод в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах (Мала енциклопедія теорії держави і права / За зал. ред. Ю. Л. Бошицького. – С. 51).

Більшість вчених правознавців, політологів, істориків становлення і розвиток ідеї громадянського суспільства подають історично без поділу на етапи. Зокрема, такий виклад положень про громадянське суспільство у правознавців Ю. С. Шемшученка (Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 1. – С. 646–647), С.М. Кожевникова (Теория государства и права: Учебник / Под ред. В.К. Бабаева. – С. 152–155), Т.І. Тарахонич «Теорія держави і права» за редакцією О.В. Зайчука і Н.М. Оніщенко (С. 115–119), О.В. Петришина (Загальна теорія держави і права / За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – С. 465–470) та ін.

Аналогічний підхід до висвітлення становлення і розвитку ідеї громадянського суспільства у підручниках і навчальних посібниках з курсу політології. Процес розвитку ідей громадянського суспільства розкривається від їх виникнення в епоху античності до сьогодення, зокрема, у підручниках «Політологія» за редакцією Ф.М. Кирилюка (К.: Здоров'я, 2004. – С. 523–527), «Політологія» за редакцією О.В. Бабкіна, В.П. Горбатенка (К.: Академія, 2008. – С. 127–132), «Політологія. Академічний курс» за редакцією М.І. Панова (К.: Ін Юре, 2006. – С. 205–210), Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки (К.: Либідь, 2002. – С. 303–305) та ін.

Грунтовний виклад положень політико-правової думки про громадянське суспільство, починаючи з епохи Відродження, подається колективом авторів у монографії «Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії» за редакцією І.О. Кресіної. Цьому питанню присвячений окремий розділ, де висвітлюються положення

західної та вітчизняної правової та політичної думки про особливості становлення і розвитку громадянського суспільства, досліджується еволюція поглядів вчених на взаємозв'язок правової держави і громадянського суспільства та ін. Заслуговує схвалення детальне розкриття поглядів вчених на державу і громадянське суспільство, їхню сутність з кінця XVI століття до сьогодення (С. 62–124).

Завершується розділ такими методологічними позиціями авторів щодо визначення поняття «громадянське суспільство». 1. Громадянське суспільство можна утверджувати як нову якість політично організованого суспільства, як середовище демократії, свободи і відповідальності за долю держави і нації. 2. Держава є частиною громадянського суспільства, інститутом здійснення публічної влади й механізмом забезпечення безпеки, добробуту, правового захисту прав і свобод громадян. 3. Сутність розвиненості громадянського суспільства характеризується рівнем демократизму і політики-правової культури соціуму. 4. Громадянське суспільство є політичним, оскільки таким є сам громадянин як свідомий суб'єкт політичних відносин і політичний актор. 5. Громадянське суспільство не може бути структуроване за аналогією з політичною чи правовою системою. Системою є само суспільство, соціум як сукупність індивідів та спільнот (Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії / І.О. Кресіна, О.В. Скрипнюк, А.А. Коваленко та ін.; І.О. Кресіна (ред.). – К.: Логос, 2007. – С. 124–128).

Така методологічна позиція авторів щодо визначення поняття «громадянське суспільство» може бути прийнятною, як один із його підходів. Хоча тлумачення стану громадянського суспільства в Україні під час подій листопада-грудня 2004 року, як на мене, в окремих випадках є дискусійним.

У громадянському суспільстві суспільні відносини формуються у кілька рівнів. Відповідно до цього і змінюються функції держави. Такий діалектичний зв'язок розкрито у підручнику «Правознавство» за загальною редакцією В. Ф. Опришка і Ф. П. Шульженка.

На першому рівні суспільні відносини охоплюють сферу сім'ї, її побуту, освіти, освоєння культурних цінностей. Тут функції держави полягають тільки в тому, щоб створити для цього належні умови.

На другому рівні суспільні відносини охоплюють сфери власності й економіки, матеріального і духовного виробництва, обміну предметами, продуктами і діяльністю. На цьому рівні завданнями держави

стають: створення рівних умов для розвитку й функціонування всіх форм власності, підприємництва і вільної конкуренції; забезпечення самоврядності, діяльності політичних партій і громадських організацій, здатності суспільства самостійно розвиватися. Водночас суспільство вимагає від держави обмежити її втручання у діяльність окремих індивідів, соціальних груп і об'єднань громадян. Це спонукає державу до реформування законодавства, запровадження принципу верховенства права, чіткішого визначення юридичного статусу органів держави; запровадження порядку виключного регулювання законами відносин економічної, соціальної та політичної сфер.

На третьому рівні суспільні відносини характеризуються стабілізацією політичного життя, завершенням формування демократичної політичної системи. Тепер держава не може претендувати на зверхність. Вона повинна розглядатися нарівні з іншими суб'єктами суспільних відносин і забезпечувати стабільність громадянського суспільства, захист суверенітету, національну безпеку; охорону всіх форм власності, правового порядку, прав та інтересів громадян; економічну стратегію і створення ринку якісних товарів; виконання соціальних функцій. Поряд з цим в державі повинні бути створені механізми забезпечення економічних, політичних та соціальних прав людини і громадянина і контролю за виконанням обов'язків (Правознавство: Підручник / За заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. – С. 19–20).

Термін «громадянське суспільство» може означати як реальність, так і мрію. Доктор історичних наук, професор С. Кульчицький еталоном реального громадянського суспільства вважає країни «золотого мільярда», в яких розвиваються демократичні традиції й затвердилася соціальна держава (часом у пострадянській публіцистиці ці країни називають «цивілізованими»). У цих країнах, як і в інших, існує багато невирішених проблем. Однак в них не лише на конституційному рівні, але й у реальній дійсності забезпечується рівність громадян перед законом, свобода спілок, зборів і демонстрацій, право людини на життя й вільний розвиток своєї особистості, недоторканність особистості та житла, право власності, підприємницької та творчої діяльності, а також соціальний захист, включаючи право на працю, відпочинок, житло, медичну допомогу, гідний рівень життя. У таких країнах громадяни об'єднані в організації, які спроможні впливати на прийняття державних ухвал. На його думку, громадянським суспільством прийнято називати «систему взаємопов'язаних і незалежних від дер-

жавної влади організацій, які мають достатній політичний досвід і власний економічний потенціал». Завдяки розвинутим інформаційним і транспортним комунікаціям таке суспільство діє в часі і просторі як єдиний організм. Громадянське суспільство в ході вільних виборів визначає персональний склад політичної еліти й через власні організації впливає на прийняття рішень державними службовцями. Уперше з часу свого виникнення держава стає реально залежною від суспільства (Кульчицький С. Громадянське суспільство в радянській гамівній сорочці. – День. –2008. –17 вересня. – С. 4).

§ 5. СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Стосовно становлення громадянського суспільства в Україні, то варто зауважити, що його проблеми були предметом інтересу ще дореволюційної політико-правової думки. У Росії, до складу якої входили українські землі, ці питання порушували О. Радищев, О. Герцен, М. Чернишевський, М. Ковалевський, М. Коркунов та інші, а в Україні – Т. Шевченко, І. Франко, М. Грушевський, М. Драгоманов, О. Кістяківський та ін. Сприймаючи ідеї західних вчених, розвиваючи їх стосовно України, вони внесли національний елемент у розуміння громадянського суспільства. Це стосувалося, зокрема, конкретних умов монархічної форми правління у царській Росії.

Після жовтневої революції 1917р. в Росії і в Україні намітився процес формування громадянського суспільства, який був перерваний у другій половині 20-х років ХХст. у зв'язку з утвердженням тоталітарно-бюрократичної системи в СРСР. Згодом і сама концепція громадянського суспільства офіційною владою Радянського Союзу була оголошена «буржуазною вигадкою».

З проголошенням незалежності України в 1991р. концепція громадянського суспільства в нашій країні сприйнята як загальнолюдська цінність. Про це свідчать положення Декларації про державний суверенітет (липень 1990р.) і Конституції України (червень 1996р.) Щоправда, сам термін «громадянське суспільство» в них не вживається. Хоча в проекті Конституції України в редакції від 26 жовтня 1993 року передбачалося громадянському суспільству присвятити III розділ «Громадянське суспільство і держава».

Однак сама ідея громадянського суспільства знайшла в Україні широке «використання» у зв'язку зі здобуттям її державної незалежності. Автори монографії «Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії» за редакцією І.О. Кресіної (2007), проаналізувавши наявну з цього питання літературу, дійшли висновку, що процес «використання» ідеї громадянського суспільства в Україні мав свої особливості і пройшов такі етапи. Перший етап відбувся, коли ідея громадянського суспільства використовувалася для боротьби проти комуністичної влади (1989–1992рр.). Під час другого етапу проходила розбудова і зміцнення основних інститутів та утвердження атрибутів незалежної держави (1992–1996рр.). Третій етап починається з 1996 року, коли відбувається усвідомлення того, що громадянське суспільство – не просто красиве гасло, а що воно потрібне для успіху демократичного проекту, побудови демократичної держави. У середовищі науковців та політиків виникають дискусії щодо методів та шляхів побудови громадянського суспільства в Україні (С. 98–99). Ці дискусії продовжуються і нині.

За сучасними уявленнями громадянське суспільство (про що мова йшла раніше) – це самостійна соціально організована структура для узгодження різноманітних інтересів громадян. Для цього люди можуть об'єднуватися в різноманітні об'єднання, асоціації тощо. Згідно Конституції України громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів (ч.1,2 ст. 36 Конституції). Проте в Україні політичні партії, хоча їх і багато (понад 180), ще недостатньо сприяють належному встановленню каналів зв'язку між державою і громадянами. Більшість партій, які беруть участь у президентських, парламентських виборах або виборах до місцевих рад, намагаються показати себе представниками інтересів всього народу, а не певних соціальних груп, таким чином вдаючись до популістських кроків.

Як уже зазначалося, умовами належного функціонування громадянського суспільства є цивілізований поділ влади у державі, рівність усіх форм власності, свобода підприємництва, забезпечення прав громадян, ідеологічний плюралізм, вільний доступ до інфор-

мації, розвинуте самоуправління тощо. Ці та інші вимоги впливають із Конституції України. Однак їх реалізація здійснюється дуже повільно.

Виходячи із того, що у громадянському суспільстві (як об'єднанні вільних індивідів та їх утворень – асоціацій, спілок, партій тощо) суспільство і держава розвиваються у діалектичній єдності і відносній самостійності, цивілізоване правове регулювання держави формуванням громадянського суспільства в Україні має вдосконалюватися, чого вимагають громадські об'єднання. Нині Україна потребує певного конституційного перерозподу повноважень між вищими органами державної влади (Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України), правового забезпечення свободи підприємництва, підвищення ролі місцевого самоврядування, децентралізації влади, гарантій і захисту прав та свобод людини і громадянина, реформування сфери правосуддя, прокуратури, правоохоронних органів, охорони здоров'я тощо. Саме про це засвідчила політична ситуація в Україні, що загострилася наприкінці 2013р. – на початку 2014 р. Отже, проблема становлення громадянського суспільства в Україні пов'язана з проблемою розбудови демократичної, соціальної і правової держави. І такий процес охоплює усі без винятку сфери життя суспільства і держави. Цьому має посприяти підготовка і прийняття закону про внесення змін до Конституції України. Без реформування конституції, як зазначається в Резолюції ПАРЄ «Функціонування демократичних інституцій в Україні» від 26 січня 2012 року, буде неможливо запровадити необхідні в нашій країні реформи і тим самим виконати зобов'язання перед Радою Європи (Голос України. –2012. – 21 червня. – С. 1, 3). Про політичну ситуацію в Україні йшлося також на сесіях ПАРЄ, які відбулися у червні 2013р. і січні 2014р., де наголошувалося на необхідності подолання в нашій країні високого рівня корупції, порушення прав і свобод людини (Урядовий кур'єр. –2013. –26 червня. – С. 3; Голос України. –2014. –31 січня. – С. 3), необхідності відкритого, серйозного та ефективного діалогу між владою та громадянським суспільством, що об'єдналося довкола Євромайдану, стосовно майбутнього демократичного вибору та геополітичного курсу країни. У разі спроби внесення змін до Конституції скористатися правовою експертизою «новел» з боку Венеціанської комісії та якомога ширше залучити народ до їх обговорення, щоб уникнути ще більшої ескалації конфлікту (Голос України. –2014. –31 січня. – С. 3, 7).

І така спроба появилася. Новообраний Президент України П. О. Порошенко представив у Верховну Раду України законопроект про вне-

сення змін до Конституції України (щодо повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування) від 26 червня 2014 року. 3 липня 2014 року парламент України включив його до свого порядку денного. Цей законопроект був направлений на експертизу до ПАРЄ. 10 жовтня 2014 року Венеціанська комісія ухвалила попередній висновок на президентський законопроект про внесення змін до Конституції України, а 27 жовтня цього ж року його опублікувала. Вона схвалила проект Президента України щодо змін в Конституцію України. Венеціанська комісія привітала намір скасувати імперативний мандат у парламенті, зняти загальні наглядові повноваження прокуратури, перехід до централізації влади і посилення місцевих рад тощо. Водночас висновок містив детальні рекомендації стосовно окремих норм проекту. Законопроект мав би носити комплексний характер і передбачати також належне реформування судової системи. Венеціанська комісія вважала, що зміни до Основного Закону України треба розробляти після широких консультацій з громадянським суспільством. Президент Венеціанської комісії Джанні Букіккіо підкреслив готовність даної комісії продовжити співпрацю з українською владою над розробкою змін до Конституції України ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/27oct2014/venecijskaya.html>; <http://www.5.ua/ukrajina/politika/item/395902-venetsianska-komisiia-poperedno-skhvalyla-zakon-pro-zminy-do-konstytutsii>).

Нині основні засади внутрішньої політики у сфері формування інститутів громадянського суспільства на сучасному етапі визначені у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року. Ними є:

- утвердження громадянського суспільства як гаранта демократичного розвитку держави;
- завершення політичної реформи, посилення взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування і об'єднань громадян, запровадження громадського контролю за діяльністю влади;
- забезпечення незалежної діяльності об'єднань громадян, посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень;
- підвищення ролі та відповідальності політичних партій, сприяння політичній структуризації суспільства на засадах багатопартійності, створення умов для забезпечення широкого представництва інтересів громадян у представницьких органах влади;

§ 5. Становлення громадянського суспільства в Україні

- проведення регулярних консультацій з громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави;
- проведення всеукраїнських та місцевих референдумів як ефективних форм народного волевиявлення, участі народу у прийнятті суспільно важливих рішень (ст. 5 Закону України // ВВР. – 2010. – № 40. – ст. 527).

Водночас зазначимо, що на шляху становлення громадянського суспільства в Україні виникає низка проблем, які є наслідком як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Такі проблеми ґрунтовніше інших розкриває О. В. Петришин. Сьогодні у зв'язку із загостренням загальної кризи вони ще посилилися. Ними є, по-перше, те, що становлення громадянського суспільства відбувається в умовах творення національної державності, вдосконалення системи органів державної влади, їх взаємовідносин, боротьби різних політичних сил за владу, намагання провести низку реформ.

По-друге, Україна перебуває в перехідному трансформаційному періоді. Для нього є характерним протиборство різновекторних тенденцій суспільного розвитку. Одна тенденція спирається ще на стереотипи соціально-політичного розвитку радянського періоду, інша – зорієнтована на визнання загально-людських цінностей, наближення до загально-визнаних стандартів правової, демократичної державності. Проте друга тенденція є ще слабкою, її утвердження потребує напруженої роботи з боку всіх складових політичної системи українського суспільства.

По-третє, низький рівень економічного розвитку сучасної України (не досягнуто рівня економіки України 1990 року), поява і зростання розшарування суспільства, великий розрив у доходах населення, фінансові кризові явища, фактична відсутність середнього класу в українському суспільстві, який є соціальною основою громадянського суспільства, гальмують його нормальний розвиток в Україні.

По-четверте, у частини громадян України наявне певне психологічне сприйняття радянських стереотипів щодо взаємовідносин особи і держави. За радянських часів вирішення потреб людини в своїй більшості покладалося на державу. Після розпаду СРСР змінився підхід до взаємовідносин особи і держави: особа сама має турбуватися про вирішення своїх потреб, хоча «державна відповідає перед людиною за свою діяльність» (ч. 2 ст. 3 Конституції України), тобто держава має формувати різноманітні умови, необхідні для здійснення прав і свобод людини. У такій ситуації частина громадян України не змогла знайти свого місця

у новій соціальній системі, стати індивідами, які самі реалізують свої потреби та інтереси. Ця частина суспільства не завжди проявляє активну політичну активність, надіючись на всебічну допомогу держави.

По-п'яте, становлення громадянського суспільства в Україні відбувається в той час, коли проблематика громадянського суспільства для країн розвинутої демократії не є актуальною (зокрема, для розвинутих країн Європи, Північної Америки, де громадське суспільство сформувалося в XVIII–XIX ст.). Нині ці країни виходять за межі громадського суспільства на новий етап трансформації суспільної системи, яка пов'язана із формуванням соціальної держави. Це передбачає розширення компетенції втручання держави в суспільні відносини щодо проведення її активної соціальної політики, яку західні політологи називають «суспільством масового споживання», «суспільством масової культури» (Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 477–478).

Таким чином, враховуючи сучасну складну політичну і соціально-економічну ситуацію в державі, процес формування громадянського суспільства в Україні буде тривалим, водночас поступальним. На нього впливатимуть внутрішні і зовнішні фактори. Нині у світі відбувається переосмислення організації влади навіть у тих країнах, які демонструють стабільність. Таке переосмислення відбувається і в Україні. Про це свідчить зміст праць вітчизняних вчених, де аналізується стан розвитку громадянського суспільства в Україні. У них зазначається, що одним із основних напрямів політики української влади на сьогодні є розвиток і залучення громадянського суспільства до процесу вироблення та реалізації державного курсу, адже успіх реформ неможливий без консолідації громадян та широкої суспільної підтримки. Шлях до цього бачиться у подальшому зростанні відкритості публічної політики й державного управління для безпосередньої участі у них громадян і громадських об'єднань.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ.

1. Порівняйте зміст поняття «громадянське суспільство» у різних авторів.
2. Проаналізуйте структуру громадянського суспільства.
3. Розкрийте основні риси (ознаки) громадянського суспільства.
4. Назвіть основні етапи становлення громадянського суспільства.
5. Розкрийте становлення громадянського суспільства в Україні.

Розділ 6.

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В РОЗУМІННІ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

§ 1. ІСТОРІЯ ІДЕЇ ПРО ПРАВОВУ ДЕРЖАВУ

Знаявністю громадського суспільства тісно пов'язане існування правової держави. **Ідея правової держави** пройшла три-чотири шляхи. Вона хвилювала мислителів Давнини, Середньовіччя і сучасності: філософів, юристів, істориків незалежно від їх поглядів і міркувань. Нині ідея правової держави пов'язується з торжеством гуманізму, законності, добра і справедливості. Саме поняття правової держави є загальноцивілізаційним надбанням, загальнолюдською цінністю політико-правової практики.

Дослідженням проблем правової держави займаються вчені Національної академії правових наук України, Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Національного університету «Юридична академія ім. Ярослава Мудрого», Національного університету «Одеська юридична академія» та інших вищих навчальних закладів.

Спеціальні дослідження з даної проблематики здійснили А.П. Заєць «Правова держава в контексті новітнього українського досвіду» (1999), О.В. Скрипнюк «Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики» (2000), Ф.П. Шульженко «Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації»: монографія (2007), автори монографії «Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії» за редакцією І.О. Кресіної (2007), Г.М. Рижков «Принципи правової держави в Основному Законі (Конституції) ФРН і судова практика Федерального Конституційного Суду ФРН» (2008) та ін. Вчені Національного університету

«Одеська юридична академія» до розробки проблем правової держави залучають також молодих дослідників, про що свідчить традиційне опублікування матеріалів щорічних наукових конференцій (відп. ред. М. О. Баймуратов, Ю. М. Оборотов).

Грунтовно висвітлюються проблеми правової держави також в юридичній та політологічній навчальній літературі. Тут варто відзначити підручники та навчальні посібники «Теорія держави і права. Академічний курс» за редакцією О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко (Гл. 7); «Загальна теорія держави і права»: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина (Розд. 21); «Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави»: Навчальний посібник (Розд. 6, § 6.3); «Теория государства и права» за редакцією М. М. Марченка (Гл. XVII); «Теорія держави і права» (В. М. Субботін, О. В. Філонов, Л. М. Князькова, І. Я. Тодоров (Тема 7), Скакун О. Ф. Теорія права і держави (Гл. 9); «Правознавство» / Відп. ред. О. В. Дзера (Гл. 1, § 16,17); «Теория государства и права» / Под ред. В. К. Бабаева (Гл. 8, § 1,2); «Актуальные проблемы теории государства и права»: Учебное пособие / Отв. ред. Р. В. Шагиева (Гл. 6); Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права: Учебник: В 2 т. – Т. 1. Государство. – 2-е изд. (Розд. III, Гл. IX); «Теория государства и права»: Учебник / Под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. – 2-е изд. (Гл. 17); Абдулаев М. И. Теория государства и права: Учебник (Гл. 6); «Політологія»: Підручник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка (2008); «Політологія»: Підручник / За ред. В. Ф. Цвихи, О. В. Батрименка (2011); «Політологія»: Навчальний посібник / За заг. ред. М. П. Гетьманчука (2011); «Політологія»: кредитно-модульний курс: навчальний посібник / В. І. Штанько, Н. В. Чорна, Т. Г. Авксентьева, Л. А. Тіхонова (2011) та ін.

Витоки теорії правової держави у вигляді ідей гуманізму, становлення і збереження свободи, верховенства права і закону прослідковується уже в міркуваннях мислителів-філософів, істориків, юристів, письменників Стародавньої Греції, Риму, Індії, Китаю та інших країн Стародавнього світу. Так, античні філософи і правознавці зв'язували державу з правом і показували необхідність існування в державі правових законів, які панували б над державними структурами.

У **Платона** (427–347рр. до н. е.), зокрема, вся його правова доктрина ґрунтувалася на безумовному верховенстві природного (божественного) права. У працях «Держава», «Закони» та інших він проводить думку, що там, де закон не має сили і перебуває під будь-чиєю

владою, там неминуча загибель держави. Він вказував на потребу керуватися як природними, так і поліськими законами: тоді правитель буде рабом (тобто має виконувати закон), а закон – володар усього. Він зазначав, що закони мають ухвалюватися для загального блага і не можуть мати корпоративного характеру (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 4. – С. 573–574).

Концептуальні ідеї правої держави закладені і в працях **Аристотеля** (384–322 рр. до н.е.). Мислитель обґрунтував ідею правління розумних законів. Він зауважував: «хто вимагає, щоб закон панував, вимагає, здається, того, щоб панували тільки божество і розум, а хто вимагає, щоб панувала людина (маючи на увазі правителів – П.Р.), привносить у цю свою вимогу такий собі тваринний елемент». Аристотель виступав за внутрішній взаємозв'язок права і держави. Він стверджував, що закон – це «врівноважений розум» і він має панувати над усім. Учений застерігав, що намагання до насильницького підкорення протирічить ідеї права. (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 1. – С. 142–143; Теория государства и права (Под. ред. М. Н. Марченка. – С. 425–426; Правознавство (За ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія – К., 2004. – С. 89–90).

Учені Стародавнього Риму, перейнявши історичний досвід учених Стародавньої Греції, вважали, що право – це мистецтво добра і справедливості, що право і юридичні закони виражають чи повинні виражати справедливість. Так, **М. Т. Цицерон** (106–43 рр. до н.е.) уявляв державу як публічно-правову спільність, як надбання народу, який є об'єднанням багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів (а не всяке об'єднання людей). Перевершивши давньогрецьких філософів, він розглядав державу як правову форму організації загальної справи, а право, як необхідне джерело державності. М. Т. Цицерон вважав, що права і свободи людини ніким не встановлюються, а належать їй за самою природою. «Природа, – зазначав він, – створила нас для того, щоб ми поділяли між собою усю сукупність прав і користувались ними спільно». Визначаючи державу як загальний правопорядок, він твердив, що держава має захищати свободу громадянина. М. Т. Цицерон сформулював дуже важливий принцип права, що дія закону поширюється на всіх і його треба дотримуватися. «Ми повинні бути рабами законів, щоб стати вільними». «Благо народу – ось вищий закон». (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 6. – С. 379).

Гуманістичні мотиви, ідеї духовної свободи всіх людей вимогливо звучали в трактатах **Л. А. Сенеки** (бл. 4 р. до н.е. – 65 р.н.е.). Він доводив, що в світі панує закон долі, зумовлений реальною необхідністю. (Юридична енциклопедія / Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 5. – С. 465).

Ідеї правової держави знайшли свій розвиток в працях мислителів **Середньовіччя і Нового часу**. Вони відіграли значну роль у критиці феодальної нерівності, привілеїв і беззаконня, в подоланні середньовічних теологічних концепцій про державу і право, у ствердженні ідей формальної рівності та свободи людини. Їхні праці мали вплив на становлення і розвиток, зокрема, таких прогресивних теорій, як поділ влади, конституціоналізм, верховенства або панування права, прав і свобод людини, суверенної держави, суверенітету народу тощо. Помітний вклад у розробку цих положень внесли вчені **Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Дайсі (Англія), Ж. Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є (Франція), І. Кант, Г. Гегель, Р. Моль, Г. Єллінек (Німеччина)**. (Детальніше див. «Правознавство» / За ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. – К., 2004. – С. 91–96).

Однак концептуально теорія правової держави вперше була обґрунтована німецькими вченими на початку XIX століття: **К. Т. Велькером** в 1813 р., **І. Х. Фрайхер фон Аретінім** в 1824 р., **Р. Фон Модем** в 1832 р. Сам термін «**правова держава**» набув поширення після видання праць німецького державознавця **Р. Моля** в 30-х роках XIX століття. В основу вчення про правову державу були покладені положення про визнання природних прав людини та обмеження ними самої держави, уявлення про державну владу як похідну від прав людини, ідеї народного суверенітету і народного представництва, принцип поділу влади та взаємозбалансування окремих гілок влади. Водночас зауважимо, що в розробці цих питань брали участь не лише вчені Німеччини або Англії, але й інших країн. Уже наприкінці XIX ст. у більшості європейських країн ці питання були в полі зору багатьох вчених (Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 508–509); Актуальные проблемы теории государства и права; Учебное пособие / Отв. ред. Р. В. Шагиева. – Гл. 6, § 2 та ін.).

§ 2. ВЧЕНІ РОСІЇ Й УКРАЇНИ ПРО ПРАВОВУ ДЕРЖАВУ

Різні аспекти правової держави досліджувалися і вченими Росії та України. Особливо активізувалася ця робота в другій половині XIX ст. після проведення буржуазних реформ 60–70-х років, а також на початку XX століття у зв'язку з переходом Російської імперії до конституційного самодержавства. Підтримували і розвивали ідею правової держави такі відомі юристи-теоретики Росії як О. С. Алексєєв, В. М. Гессен, С. А. Котляревський, М. М. Коркунов, М. А. Рейснер та ін., українські вчені, зокрема, Б. О. Кістяківський, М. І. Палієнко, С. С. Дністрянський, О. Л. Малицький, В. Й. Старосольський та інші.

У Росії одними з перших побачили світ розробки теорії правової держави В. М. Гессена, М. А. Рейснера та інших. **В. М. Гессен** видав праці «Про правову державу» (1905), «Про недоторканність особи» (1908), «Теорія правової держави» (1912). Він вважав, що суть правової держави проявляється в її діяльності, що здійснення урядово-судових функцій держави має бути зв'язане та обмежене правом. В основі правової держави вчений бачив принцип панування права. Держава має стояти під правом, а не бути зовні чи над ним (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 6. – С. 556).

М. А. Рейснер опублікував праці «Що таке права держава?» (1903), «Виборче право» (1905) та ін. Він, зокрема, уявляв правову державу такою, де державний устрій, закон є «нормою, обов'язковою для самої влади». Кожен акт державної влади має бути підпорядкований закону. Водночас держава має забезпечити недоторканність права особи і громадських корпорацій. Він доводив необхідність охорони закону судом, закликав розглядати народ, а не установчі збори, як найвищу владу. (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 5. – С. 276–277; Правознавство / За ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. – С. 96).

Взявши за основу теорію поділу влади Ш. Л. Монтеск'є, російські та українські вчені дали їй своєрідне тлумачення з урахуванням російської специфіки державно-правового будівництва. Вони бачили державну владу єдиною, яка поділяє функції між законодавчими, виконавчими та судовими органами. Водночас вони відкидали такі класичні елементи поділу влади, як стримування і противаги, надаючи

зверхність законодавчій владі і підпорядкування їй виконавчої та судової влади.

Ідеї правової держави знайшли свій розвиток в працях **О. С. Алексєєва**: «До питання про юридичну природу державної влади» (1895), «Засади сучасної правової держави і російський адміністративний лад напередодні 6 серпня 1905 р.» (1905), «Основи верховенства права в сучасній державі» (1910) та інші. На поглиблення ідей Ж. Ж. Руссо він розробив учення про правовий порядок як панування безособових норм права. О. С. Алексєєв визнавав самостійний авторитет права, уявляв державу, як союз вільних громадян, здатних підкорятися лише безособовим веленням закону. У правовій державі, на його думку, закон має бути суверенним і відображати інтереси і потреби народу. А установами, які відповідали б інтересам народу мають бути органи народного представництва. (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 1 – С. 94).

Прихильником теорії правового самовизначення держави був український правознавець **Б. О. Кістяківський**. Він вважав, що держава як єдиний творець правових норм змушена сама дотримуватися норм права, що втіленим у життя право можна вважати лише тоді, коли наявні свободи особи. Б. О. Кістяківський ототожнював правову і конституційну державу. На його думку, правовою державою може бути як буржуазна, так і соціалістична держава. Щоправда, соціалізм він розумів як торжество ідей «належного», «необхідного» і «справедливого». Завданням держави він вважав досягнення загального блага і справедливості, а відповідно до ідеї справедливості кожній людині повинно бути гарантовано право на гідне існування. Саме в цьому, на його думку, полягала природа ідеальної держави (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 3. – С. 110–111; Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 40–41).

Український правознавець **М. І. Палієнко** у працях «Суверенітет. Історичний розвиток ідеї суверенітету і її правове значення» (1903), «Правова держава і конституціоналізм» (1906), «Основні закони і форми правління в Росії» (1910) та інших розробляв проблему суверенітету як одну з властивостей правової держави. Така держава повинна мати власну конституцію і спроможна самостійно вирішувати питання у всіх сферах суспільного життя (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 4 – С. 412–413).

Одним із важливих принципів теорії правової держави тих часів, як і сьогодні, було і є ефективне забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Ця проблема досліджувалась О.Ф. Кістяківським, Є.В. Васьковським, М.І. Палієнком, Ф.В. Тарановським, М.П. Драгомановим, М.С. Грушевським та іншими вченими. Зокрема, **Є.В. Васьковський** в працях «Майбутнє російської адвокатури» (1893), «Основні питання адвокатської етики» та інших розкрив основну роль і призначення адвокатури в механізмі захисту прав і свобод особистості. Водночас він вказував на потребу поширення прокурорського нагляду за судовою діяльністю (Юридична енциклопедія / Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 1. – С. 311–312).

Детальніше ознайомитися з політико-правовими ідеями і поглядами вчених дореволюційної Росії й України можна у змістовних працях В.І. Тимошенко «Правова держава: теоретико-історичне дослідження» (К.: Наукова думка, 1994. –132с.); «Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.) (К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – 358 с.) та ін.

У радянські часи вчення про правову державу в СРСР оголошується шкідливим і його заміняє теорія законності. Відновлюється дослідження питань правової держави в СРСР лише в кінці 80-х і 90-ті роки XX століття, коли посилюється увага до гарантування прав і свобод громадян (право на вибори, свободу слова, зборів і т. ін.). Термін “правова держава” активно почав використовуватися з прийняттям в 1977р. Конституції СРСР. Щоправда, тепер йшлося про соціалістичну правову державу, в якій передбачалося посилення ролі Конституції і закону та дотримання їх вимог у реальному житті. В умовах так званої перебудови увага до ідеї правової держави посилилась. Про участь радянських вчених Росії й України в розробці положень правової держави в СРСР висвітлюється в працях А.П. Зайця (Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – С. 4–5, 69–70 та ін.), Ю.С. Шемшученка (Правова держав // Юридична енциклопедія. У 6 т. – Т. 5. – С. 36); Ф.П. Шульженка (Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації: Монографія. – С. 9–10) та ін.

Проте вивчення різних аспектів правової держави на новій методологічній та теоретичній основі відбувається лише в пострадянський період, коли Україна здобула незалежність. На сучасному етапі акти-

візувалися дослідження не лише поняття, витоків, принципів правової держави, але й різноманітні її положення знайшли закріплення на конституційно-правовому рівні (ст. 1 Конституції України).

Серед авторів, які останнім часом вивченню проблем правової держави приділили серйозну увагу, варто виділити вчених Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Національної академії правових наук України, низки вищих навчальних закладів. Крім виданих монографій, підручників, навчальних посібників і збірників статей, інші праці поміщалися і поміщаються у таких наукових збірниках, як «Правова держава» (Відп. ред. Ю. С. Шемшученко), «Вісник Національної академії правових наук України» (Гол. ред. В. Я. Тацій) та ін.

Праці вчених В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка, Р. Ф. Гринюка, М. І. Михальченка, Н. М. Оніщенко, А. О. Сіленко, В. Ф. Сіренка, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюка, С. М. Тимченка, Ю. С. Шемшученка, Г. П. Щедрової та інших позбавлені ідеологічних уподобань і апологетики західних теорій. У них, як слушно зазначає Ф. П. Шульженко, з високим рівнем об'єктивності й науковості переосмислюється надбання світової науки і практики модернізаційних процесів (Детальніше див.: Шульженко В. П. Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації: монографія. – С. 11–12, 363–364 та ін.). Праці вищезгаданих акторів заслуговують схвалення. Вони не тільки подають нові знання, а й спонукають студентів до творчого мислення, творчої праці.

Згадаємо, що в західних країнах дослідження положень про правову державу і закріплення в законодавстві положень про правову державу відбулося значно раніше. Так, **Конституція Федеративної Республіки Німеччини 1949** року проголосила, що ФРН є демократичною і соціальною федеративною державою і що конституційний устрій у землях повинен відповідати принципам республіканської, демократичної і **соціальної правової держави в дусі Основного Закону** (речення 1 ч. 1 ст. 28, ст. 20 Конституції ФРН) (Конституции государств Европы: В 3 т. (Под. ред. Л. А. Окунькова. – М.: Норма, 2001. – Т. 1. – С. 587, 589 и др.).

А в Конституції Іспанії 1978р. зазначається, що **Іспанія** декларується як, **правова**, демократична, соціальна держава, вищими цінностями якої проголошуються справедливість, рівність і політичний плюралізм (п.1 ст. 1 Конституції). Ідея правової держави в непрямій

формі одержала закріплення в Конституціях Австрії, Греції, Італії, Франції та деяких інших цивілізованих державах. (Конституции государств Европы: В 3 т. – Т. 1. – С. 26–42, 646–657; Т. 2. – С. 50, 104–123; Т.3. – С. 411–426 и др.; Теория государства и права / Под. ред. М. Н. Марченка. – С. 429–430 та ін.).

Після розпаду Радянського Союзу і розпаду так званого соціалістичного табору та утворення незалежних держав на теренах СРСР в конституціях частини цих держав ідея правової держави також знайшла своє закріплення. Зокрема, в Конституції Російської Федерації 1993р. зазначається, що **Росія** – це «демократична федеративна **правова держава** з республіканською формою правління» (ст. 1 Конституції). (Конституции государств Европы: В 3 т. – Т. 3. – С. 18).

Водночас варто погодитися з авторами підручника «Теорія держави і права» за редакцією О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко в тому, що поняття правової держави має чітко виражений історичний характер. І це автори підручника обґрунтовують на прикладі Німеччини, де виникнення систематизованого вчення про правову державу тісно пов'язане з подоланням абсолютизму і відновленням ідеї природного права. Розуміння поняття правової держави як ліберальної правової у XIX ст. передбачало гарантування бюргерству тільки політичної свободи і безперешкодної діяльності у сфері економіки. Розуміння поняття правової держави на початку ХХІ ст. значно ширше. Воно включає необхідність дотримання закону, проголошення соціальної держави, рівноправ'я громадян, діяльність незалежного суду із захисту прав громадян від посягань з боку держави тощо (Теорія держави і права. Академічний курс. – С. 174–175).

Грунтовне дослідження сучасного розуміння принципу правової держави, які закріплені в Конституції Федеративної Республіки Німеччини та в рішеннях Федерального Конституційного суду ФРН здійснюється Г.М. Рижковим в праці «Принцип правової держави в Основному Законі (Конституції) ФРН і судова практика Федерального Конституційного суду ФРН» (К.: Книги для бізнесу, 2008. –112 с.). Спираючись на першоджерела, що є важливим, у книзі аналізуються складові принципу правової держави, які пронизують весь Основний Закон ФРН, та розкриваються їхні тлумачення Федеральним Конституційним судом Німеччини.

Це такі основні складові принципу правової держави: гарантія людської гідності (ч.1 ст. 1), гарантування основоположних громадян-

ських прав і свобод людини (ч.3 ст. 1), гарантія звернення до суду (ч.4 ст. 19), поділ влади (ч.2 ст. 20), зв'язаність законодавства конституцією (конституційним устроєм (ч.3 ст. 20), зв'язаність і обмеженість виконавчої влади не тільки законом, а й правом (ч.3 ст. 20), дотримання професійним чиновництвом принципів і норм конституції (ч.4,5 ст. 33), відповідальність публічної влади (ст. 34), Основний Закон може бути змінений лише законом (ч.1 ст. 79), підготовка й оприлюднення законів і постанов (ч.1 ст. 82), монополія судів на здійснення правосуддя, які забезпечують правовий захист від можливих незаконних дій публічної влади (ст. 92), незалежність судів (ст. 97), заборона надзвичайних судів, гарантія законного судді, забезпечення вимог об'єктивності суду (ч.1 ст. 101), право бути заслуханим у суді (ч.1 ст. 103), встановлення вимог до покарань (карність діяння має бути встановлена законом до його виконання і ніхто не може бути неодноразово покараний за одну й ту саму дію (ч. 2,3 ст. 103), здійснення поновачень Федеральним Конституційним судом ФРН, який виступає «охоронцем Основного Закону» (ст. 93) та ін. (Рижков Г.М. Названа праця. – С. 17–92).

Водночас автор наводить деякі складові принципи правової держави, які не згадуються безпосередньо в Основному Законі ФРН та сформовані правовою наукою і судовою практикою Федерального Конституційного суду ФРН. До таких відносяться принцип правової безпеки і захист довіри, дотримання справедливості, принцип визначеності якості змісту норми, принцип сумісності (або пропорційності, тобто заборона перебільшення) тощо (Там само: – С. 93–111).

§ 3. РІЗНОМАНІТНІСТЬ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Аналіз літератури свідчить, що залежно від правових традицій і правових орієнтацій, які існують у різних правових системах, поняття правової держави видозмінюється. Як уже зазначалося, це поняття використовують у багатьох країнах, проте єдності у поглядах щодо сутності правової держави немає. Хоча у багатьох країнах (Німеччині і Франції, Англії і Голландії, Росії і Угорщині) є чимало спільних ознак у розумінні ознак правової держави, однак в них спо-

стерігається і своєрідне сприйняття цих категорій. Чому? Адже в кожній країні правова держава має органічний виток з культури свого народу, суспільних традицій й умов політичного розвитку кожної країни. А вони крім загальних рис мають і свої особливості. На формування правової держави в деяких країнах впливає низка конкретно-історичних факторів: економічний лад, соціальна структура суспільства, політика правлячого осередку, класу або іншої соціальної групи, історичні, національні, культурні традиції та умови, міжнародна ситуація тощо. І на цю специфіку слід зважати при визначенні конкретної соціальної сутності відповідної правової держави.

У юридичній літературі **наводяться приклади неоднакового розуміння поняття правової держави. Французькі вчені** поняття правової держави ототожнюють, передусім, з принципом законності як обов'язку дотримуватися закону.

В уявленнях **вчених Великобританії** принцип правової держави має вираз принципу верховенства права, який передбачає легітимну основу влади і ґрунтується на повноваженнях, наданих законом. А закон в свою чергу має відповідати мінімальним критеріям справедливості.

А в цілому для **вчених Заходу**, загальне розуміння правової держави включає таке: а) здійснення державної влади на основі чіткого визначення її компетенції; б) дотримання політичною владою й адміністрацією обов'язкового для всіх закону; в) наявність у самому законі певної кількості приписів справедливості (Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 175).

Вчені Російської Федерації до специфічних ознак правової держави відносять такі: 1) демократизм, реальне здійснення народовладдя; 2) режим демократичного конституційного правління, що передбачає наявність політичного та ідеологічного плюралізму; 3) поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, які покликані кожна зокрема виконувати покладені на них компетенцію і служити противагами одна іншій, здійснювати взаємне стримування, попереджувати можливі зловживання; 4) панування права, закону над державною владою, тобто правові вимоги повинні виконувати не лише громадяни та їх об'єднання, але й посадові особи, державні органи і держава в цілому, отже всі покликані діяти в рамках закону; 5) верховенство закону в ієрархії нормативно-правових актів і недопустимість прийняття державними органами нормативних актів з питань, віднесених до компетенції законодавчого органу; 6) визнання і гарантування прав і свобод

людини і громадянина, визнання людини, її прав і свобод найвищою цінністю; 7) режим суворої законності в державі і суспільстві, що передбачає відповідність нормативно-правових актів інтересам людини, однакова підпорядкованість всіх закону і обов'язковість його виконання всіма (Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2002. – С. 146–152).

Поряд з цим в іншій російській юридичній літературі до ознак правової держави включають також такі, як взаємна відповідальність держави і особи, пріоритет міжнародного права над національним, високий рівень правової культури, панування права у вирішенні національних проблем, наявність незалежних засобів масової інформації тощо.

Серед **сучасних українських правознавців** розуміння поняття правова держава та її сутності дещо різняться. **Одні вчені в основу визначення правової держави покладають соціально-правову спрямованість, інші здійснення нею прав і свобод людини, треті – політико-правову спрямованість держави тощо.** Розглянемо ці підходи.

Автори, які в основу визначення правової держави покладають соціально-правову спрямованість, вважають, що соціальний і правовий аспекти правової держави – це дві взаємопов'язані сторони одного цілого, і що нині така спрямованість є головним змістом правової держави. Вони застосовують й термін «соціально-правова держава». А основними специфічними ознаками соціально-правової держави, зокрема О. Ф. Скакун визначила такі: 1) пов'язаність державної влади правом і його панування у всіх сферах суспільного життя; 2) відповідність закону праву (правовий закон) і його верховенство; 3) пов'язаність законом рівною мірою як громадян та їх об'єднань (комерційних і не комерційних), так і державних органів, посадових осіб; 4) законодавче закріплення і реальне забезпечення основних прав людини – наявність налагодженого правового механізму їх охорони і захисту; 5) побудова відносин особи та держави на основі взаємної відповідальності; 6) поділ державної влади між законодавчими, виконавчими і судовими органами; 7) законний (легітимний) шлях прийняття законів та їх змін шляхом виявлення волі народу безпосередньо (референдум) або опосередковано (через представницький орган); 8) наявність ефективних форм контролю і нагляду за здійсненням законів та інших нормативно-правових актів; 9) можливість особи домагатися конкретного мінімуму соціальних благ завдяки гарантуванню державою її соціальної безпеки; 10) можливість громадян домагатися

§ 3. Різноманітність підходів до визначення правової держави...

забезпечення державою їх соціального захисту, підняття рівня соціально-економічних прав громадян до рівня основних прав; 11) здійснення державою соціальної допомоги громадянам, не спроможним (не зі своєї вини) відповідати за свій добробут; 12) забезпечення державою соціальної функції власності, тобто власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству; 13) проведення державою політики соціальної поступки – вирішення всіх питань на шляхах згоди і порозуміння різноманітних соціальних груп.

Виходячи з цих ознак О. Ф. Скакун дала таке визначення соціальної правової держави. **Соціально-правова держава – це політична організація суспільства, у якому право пов'язує і підкоряє собі державну владу, а основні права особи та її соціальна безпека складають зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються і піддаються зміні законним шляхом** (Скакун О. Ф. Теорія держави і права. – С. 140–142).

Соціально-правової спрямованості при визначенні поняття правової держави дотримується Ф. П. Шульженко, який є автором підручника «Правознавство» (за ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка) та монографії «Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації» (К.: КНЕУ, 2007. –390 с.). Він визначає такі основні специфічні ознаки соціально-правової держави, як-от:

- демократична організація державної влади й обмеження держави правом;
- чітке визначення юридичного статусу державних органів;
- будова влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову;
- верховенство права у всіх сферах суспільних відносин;
- визнання, гарантування і забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- взаємна відповідальність держави та особи, держави й об'єднань громадян, що перетворює їх на рівноправних соціальних партнерів;
- законодавчо забезпечена можливість функціонування інститутів громадянського суспільства: усіх форм власності, ринкових відносин, громадських організацій, політичних партій, асоціацій, інститутів соціального контролю, незалежних засобів масової інформації тощо;
- високий економічний потенціал держави, соціально орієнтована економічна політика, наявність надійної системи соціальної без-

пеки: а) реальної можливості заробляти собі на життя працею, яку громадянин обирає або на яку погоджується; б) можливість громадян розраховувати на мінімум соціальних благ, гарантування державою мінімального (достатнього) життєвого рівня; в) наявність і матеріальне забезпечення соціальних програм з надання допомоги незахищеним верствам населенням і громадянам, що цього потребують; г) наявність ефективного соціального законодавства. (Правознавство: Підручник / За заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 22–23).

У вищезазначених монографії і підручнику дається таке широке визначення соціально-правової держави. **Соціально-правова держава – це політична організація суспільства, влада якої будується за принципом поділу на законодавчу, виконавчу і судову, яка впорядковує життя суспільства на принципах демократії, верховенства права, справедливості і гуманізму; визнає, гарантує і забезпечує права і свободи людини і громадянина; забезпечує умови для досягнення високого рівня добробуту всіма його членами, усунення соціальних загроз, здійснення комплексу захисних функцій для громадян, що цього потребують** (Шульженко Ф. П. Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації: Монографія. – К.: КНЕУ, 2007. – С. 22–23; Правознавство: Підручник / За заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 22–23).

Інші автори для визначення правової держави поклали в основу здійснення прав і свобод людини. Так, П. М. Рабінович твердить, що правова держава – це держава реальних прав людини. Виходячи з цього, він дає таке визначення правової держави. **Правова держава – це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону і захист основних прав людини.** Саме така держава є одним з найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів (Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. – Вид. 9-е, зі змінами. – Львів: Край, 2007 – С 29–30).

Виділяючи особливі, своєрідні **ознаки, риси правової держави**, вчений умовно їх поділяє на: 1) **соціально-змістовні** (або так звані матеріальні) і **формальні** (структурно-організаційні, процедурні та інші). Водночас він слушно зауважує, що обидві названі групи властивостей (ознак) настільки пов'язуються, поєднуються, переплітаються між собою, що утворюють певну цілісність, розірвати, сепарувати

рувати яку можна у чистому вигляді лише теоретично, в абстракції. (Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави – С 32).

До соціально-змістовних ознак автор відносить: 1) закріплення в Конституції та чинних законах прав людини; 2) панування у суспільному і державному житті таких законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали; 3) врегулювання відносин між особою і державою на основі загально дозволеного типу юридичного регулювання: «можна чинити все, крім того, що прямо заборонено законом»; 4) взаємна відповідальність особи і держави; 5) притаманність усім громадянам високої правової культури, зокрема їх обізнаності із життєво необхідними юридичними законами, а також уміння і навички їх використання у практичному житті.

До формальних ознак вчений відносить: чіткий розподіл функціональних повноважень держави між певними спеціалізованими системами її органів – законодавчих, виконавчих, судових (принцип «поділу влади»); юридичну захищеність особи, тобто наявність розвинутих та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення охорони та захисту основних прав людини; високозначуще становище у суспільному і державному житті судових органів як, у певному розумінні, найбільш надійної юридичної гарантії прав людини; неухильне і повсюдне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, передусім державними і громадськими органами.

Автор слушно робить висновок: лише комплексне поєднання у державі всіх змістовних і формальних ознак дало б підстави вважати її правовою (Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: – С. 32–34).

Права й свободи людини покладає в основу визначення правової держави також І. В. Яковюк. Він зазначає: **правова держава – це організація державної влади, заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини, верховенстві права і взаємній відповідальності особистості і держави** (Загальна теорія держави і права: Підручник:/ За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 511).

Автор визначає такі основні ознаки правової держави.

1. Безумовне визнання, законодавче закріплення, реальне здійснення і гарантування державою невід’ємних прав і свобод людини.

2. Принцип верховенства (панування) права.
3. Зародження і функціонування правової держави в умовах громадянського суспільства.
4. Принцип поділу влади.
5. Принцип взаємної відповідальності особи і держави.
6. Регулювання у правовій державі поведінки людини на основі загальнодозвільного правового режиму.
7. Дія правового режиму для державних органів і посадових осіб, відповідно до якого їм дозволено робити лише те, що для них прямо передбачено законом.
8. Забезпечення провідної ролі в суспільному житті незалежного, справедливого, демократичного суду як найбільш дійової гарантії прав людини і громадянина.
9. Високий рівень правової свідомості і правової культури всіх громадян: окремих індивідів, посадових осіб, суспільства в цілому.

Позитивним моментом при висвітленні цих ознак є те, що автор розкриває своє розуміння їх (Загальна теорія держави і права: Підручник: За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 512–517).

Треті автори при визначенні поняття правової держави виходять в основному з політико-правової спрямованості. Вони окремо розглядають сутність правової і соціальної держави. Зокрема, це чітко видно в навчальному посібнику «Правознавство» за загальною редакцією П. Д. Пилипенка. Автори зазначають: **«Правова держава – це суверенна, політико-територіальна організація публічної влади, яка базується на принципах поваги до особи й недоторканності її прав і свобод, верховенства права, дотримання закону»** (Правознавство: Навчальний посібник / За заг. ред. П. Д. Пилипенка. – Львів: Новий світ – 2000, 2010. – С. 30).

Автори визначають такі основні риси правової держави: 1) конституційна юрисдикція. Конституція – основний закон, усі інші нормативно-правові акти приймаються на її основі; 2) верховенство права. Розвинена і діюча система права і законодавства; 3) реально існуючий, а не лише задекларований єдиний для всіх, обов'язковий правопорядок у державі, що забезпечує еволюційний розвиток; 4) парламентаризм; 5) розвинена виборча система, суверенітет народу; 6) здатність державного механізму до впливу на суспільство зверху, одержання інформації знизу, забезпечення зв'язків по горизонталі; 7) наявність гарантій дотримання права і законодавства; 8) пріоритет

прав людини над правами держави; 9) розвинена правова культура; 10) поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову; 11) орієнтація держави і права на людину як найвищу цінність; 12) тісний зв'язок національного права з міжнародним; 13) суттєве зростання питомої ваги законів у загальній масі нормативних актів; 14) утвердження принципу людського виміру права (С. 29).

Політико-правова спрямованість при визначенні правової держави притаманна, як на мене, доктору юридичних наук, професору, член-кореспонденту АПрН України А. П. Зайцю, автору монографії «Правова держава в контексті новітнього українського досвіду» (К.: Парламентське вид-во, 1999. – 248 с.) та глави «Правова держава» підручника «Теорія держави і права. Академічний курс». Виходячи з аналізу основних ознак правової держави, А. П. Заєць пропонує таке її визначення. **Правова держава – це публічно-правовий союз народу, заснований на праві як легітимованих суспільством нормах та політичній відповідальності держави перед народом за свою діяльність, державна влада у якій здійснюється за принципами дотримання прав і свобод людини та громадянина, верховенства права, поділу влади, інституціоналізації і юридичної форми діяльності органів державної влади, їх посадових та службових осіб (Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – С. 177).**

На основі аналізу наукової літератури стосовно різних концепцій і практики правової держави професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В. О. Котюк у параграфі «Поняття, основні ознаки і визначення правової держави» підручника «Правознавство» (за ред. О. В. Дзери) та в навчальному посібнику «Основи держави і права» узагальнено визначає основні ознаки, принципи правової держави. Він вважає, що **правова держава – це така держава, в якій панує і діє принцип верховенства права і правових законів в усіх сферах державного життя і громадянського суспільства, в якій вся державна влада належить народу, в якій проголошуються і гарантуються основні права і свободи людини і громадянина, представницька і безпосередня демократія, загальнолюдські, політичні і моральні цінності, рівність, рівноправ'я і справедливість, взаємна повага і взаємна відповідальність державної влади і громадян, панують громадянський мир, правопорядок і правозаконність.** (Котюк В. О. Основи держави і права. Навч. посіб. 3-є вид. – К.: Атіка, 2001. – С. 18–19; Правознавство: Підручник / За відп. ред. О. В. Дзери. – 10-е вид. – С. 39).

Проаналізувавши головні принципи системи права та ознаки правової держави, про які йшлося вище при висвітленні різних точок зору і підходів щодо визначення правової держави, В. О. Котюк більш загалом, на нашу думку, дає визначення правової держави. **Правова держава – це така держава, яка має всі ознаки звичайної типової держави (державну владу, територію, суверенітет, фінансово-грошову систему, державну мову, національну культуру), а також соціально-демократичну форму правління і демократичний державний режим, які засновані на верховенстві права, забезпечують додержання основних прав і свобод людини і громадянина, та виконання їх обов'язків, забезпечують законність і правопорядок згідно з основними вимогами і суттю права – правдою, науковою обґрунтованістю, справедливостю, рівністю і рівноправ'ям, гуманізмом тощо** (Правознавство: Підручник / За відп. ред. О. В. Дзери. – 10-е вид. – С. 40–41).

Правову державу як державу, де панує право, уявляє академік НАН України Ю. С. Шемшученко. Він зазначає: «**Правова держава – це ідеальний тип держави, вся діяльність якої підпорядкована праву**» (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 5 – С. 36). Він один із перших зробив аналіз дослідження проблеми поняття і змісту правової держави і вказав на необхідність їх подальшого дослідження. (Шемшученко Ю. С. Теоретичні проблеми формування правової держави // На перехресті століть. Вибрані праці. – К.: Юридична думка, 2010. – С. 95–97).

Головним призначенням правової держави автор вбачає в максимальному повному забезпеченні юридичними засобами охорони і захисту прав людини і громадянина. У такій державі досягається юридична рівність між державою і громадянином, а засобом такої рівності є право. Зв'язаність держави правом є визначальною юридичною засадою забезпечення прав людини і громадянина, функціонування державної влади та її інститутів.

Необхідною передумовою правової держави автор визначає її незалежний політико-правовий статус. До головних ознак правової держави він відносить також: 1) конституційне закріплення основних прав і свобод людини і громадянина; 2) верховенство права і закону; 3) наявність розвиненої системи законодавства і законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюють загальнолюдські цінності та ідеали; 4) забезпечення високої якості законодавства; 5) верховенство конституції щодо інших законів і підзаконних актів; 6) поділ влади і взаємодія різних її гілок; 7) наявність розвинених механізмів

забезпечення законності, зокрема незалежності суду; 8) пріоритет норм міжнародного права над нормами національного законодавства; 9) висока правова культура і правова свідомість населення і посадових осіб тощо (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 5. – С. 36; Шемшученко Ю. С. На перехресті століть. – С. 97–99).

Узагальнене розуміння в поняття «правова держава» вкладає доктор юридичних наук, професор Н. М. Оніщенко. Про це свідчить, як на мене, наступне визначення. **Правова держава** – це держава, де діє система юридичних гарантій, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується баланс і консенсус законних інтересів особи, суспільства, держави, а з іншого – виявляється ефективна протидія протиправним посяганням як у сфері публічного, так і приватного права. Правова держава – це організація політичної влади, що створює умови для найбільш повного забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, а також для найбільш послідовного обмеження можливостей у тиску (державною владою) громадян (Мала енциклопедія теорії держави і права. – С. 216).

Отже, таке визначення поняття «правова держава» чітко фіксує підхід, який покладає в основу правові держави обов'язкову наявність системи правових гарантій щодо забезпечення балансу і консенсусу законних інтересів особи, суспільства і держави, а також ефективності протидії протиправним посяганням у сферах публічного і приватного права; створення державою необхідних умов для реалізації прав і свобод людини і громадянина та обмеження можливостей утиску державною владою громадян.

Поряд з цим автор визначає ознаки правової держави. Ними, на її думку, є: наявність відокремленої території; наявність інституту громадянства (підданства); наявність апарату публічної політичної влади; державний суверенітет; демократичний політичний режим; розвинуте громадянське суспільство; визнання і юридичне закріплення самоцінності людської особистості тощо. Шляхом стислого розкриття вона визначає також принципи, на яких базується правова держава. Це передусім принципи верховенства правового закону, поділу влади, взаємної відповідальності держави й особи тощо.

В юридичній літературі зазначається, що «правовими» державами проголосили себе у відповідних конституціях, зокрема, ФРН, Іспанія, Бразилія, Центральна – Африканська республіка, Польща, Угорщина, Росія, Казахстан, Беларусь. А про панування (верховенство) права йдеться у конституційних актах Філіппін, Алжиру тощо. Однак ці конституційні положення відображають, як правило, не стільки

реальну дійсність, скільки загальну орієнтацію, спрямування, прагнення відповідної держави (Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. – С. 35).

Водночас варто взяти до уваги рекомендації авторів підручника «Теория государства и права» за редакцією доктора юридичних наук, професора М. М. Марченка (Московський університет) про те, що існують різні моделі правової держави, проголошені в конституціях згаданих держав, що правова держава – це явище не абстрактне, що її не варто ідеалізувати, оскільки це буржуазна правова держава і виражає передусім волю та інтереси певних кіл в умовах капіталізму. Хоча автори, на думку М. М. Марченка, справедливо стверджують, що теорія правової держави в цілому, її основні положення завжди відображали загальнолюдські цінності та інтереси. А що стосується їх інтерпретацій і застосування на практиці, то на перший план виступають інтереси, погляди і судження влади імущих (Теория государства и права: Учебник / Под. ред. М. Н. Марченка. – М.: Зерцало, 2009. – С. 431–432).

Отже, аналіз праць вчених переконує у різноманітності підходів до визначення поняття «правова держава». Автор є прихильником міркувань тих дослідників, які в основу визначення правової держави покладають здійснення, охорону і захист прав і свобод людини і громадянина, зв'язаність держави правом, підпорядкованість праву всієї діяльності держави. Проте ця проблема потребує подальшого вивчення.

§ 4. ЗАКРІПЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

У країна поставила собі за мету побудувати **правову державу**, що зафіксовано в Основному Законі країни (ст. 1 Конституції). Конституційно-правове закріплення основних принципів правової держави та проблеми взаємодії її з громадянським суспільством глибоко досліджуються доктором юридичних наук, професором А. П. Зайцем в монографії «Правова держава в контексті новітнього українського досвіду» і в главі 7-ій підручника «Теорія держави і права. Академічний курс» за редакцією О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко (С. 178–207); доктором політичних наук, професором Ф. П. Шульженком в монографії «Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації» (розд. 6) і в підручнику «Правознавство» за редакцією В. Ф. Опришка,

§ 4. Закріплення принципів правової держави в Конституції України

Ф.П. Шульженка (Гл. 1, § 3), авторами колективної монографії «Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії» за редакцією доктора політичних наук, професора І.О. Кресіної (розд. 1) та ін.

Значне місце проблемам теорії і практики правової держави в Україні відводить доктор юридичних наук, професор Н.М. Оніщенко в своїх монографічних дослідженнях «Правова система і держава в Україні» (2002. – С. 35–63), «Правова система: проблеми теорії» (2002. – С. 207–304), «Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи» (2008. – С. 255–291), і в таких колективних монографіях, як «Проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні» (2007. – С. 6–45), «Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії» (Кн.1, 2008. – 344с.), «Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах» (2009. – 216 с.), «Дія права: інтегративний аспект» (2010, § 2.1) та інших, де вона окрім авторства виступає і загальним редактором даних праць. У цих виданнях ґрунтовно розкриваються принципи правової держави, нові підходи щодо їхнього висвітлення, що може стати орієнтиром для молодих науковців у їхній подальшій роботі.

Спираючись на положення Конституції України і наявні праці з проблеми правової держави, стисло подаємо її основні принципи, що закріплені в Основному Законі нашої країни. Конституція України проголошує нашу країну **правовою державою** (ст. 1). Водночас Конституція визначає одним з найголовніших чинників правової держави **принцип верховенства права** (ст. 8). Однак Конституція не визначає місця принципу верховенства права у понятійному розумінні правової держави. На основі аналізу положень Конституції України А.П. Заєць виділяє низку інших принципів, які на його погляд, мають бути віднесені до принципу верховенства права і, зокрема, такі: принцип мінімальної достатності правового регулювання суспільних відносин та всезагальності права; принцип позапартійності права і його відносної самостійності щодо політичних сил та ідеологізації права; принцип відносної самостійності щодо судової та виконавчої влади; принцип верховенства Конституції та законів України (Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко – С. 179–185).

У Конституції України закріплений і такий важливий для утворення правової держави принцип як **поділ влади**. У статті 6 Основного Закону країни зазначається, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову владу, що органи законодав-

чої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у межах встановлених Конституцією України і відповідно до законів України.

Одним із важливих принципів правової держави є **принцип зв'язаності держави правами і свободами особи та громадянина**. Конституція України закріпила права і свободи людини і громадянина, присвятивши їм свій другий розділ і таким чином обмежила державу цими правами та свободами. Фундаментальним для розуміння сутності правової зв'язаності держави правами і свободами громадян є положення Конституції України, згідно якого людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ч.1 ст. 3.). Водночас Основний Закон країни зазначає, що права і свободи людини та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч.2 ст. 3). Низка положень Конституції визначають захист честі й гідності особи. Так, стаття 21 Конституції проголошує вільність і рівність людей у своїй гідності та правах, стаття 28 визначає, що кожен має право на повагу його гідності, а стаття 68 зобов'язує кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Поряд з цим Конституція проголошує права і свободи людини як невідчужувані та непопорушні (ст. 21). Основний закон закріплює правовий порядок арештів і тримання під вартою за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставі та в порядку, встановленому законом (ст. 29). Згідно Конституції кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ст. 56). Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом (ч.2 ст. 57). При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ч.3 ст. 22). У разі невідповідності Конституції України будь-якого закону, правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституційний Суд України зобов'язаний визнати такі акти неконституційними, що тягне за собою втрату ними юридичної сили (ч.2 ст. 147, ч.1 ст. 150).

§ 4. Закріплення принципів правової держави в Конституції України

Конституція України декларує, що Україна є правовою державою. Проте в Україні реально не створено правової держави. Її необхідно сформувавши. Український народ, як показали події кінця 2013 – початку 2014 років, єдиний у своєму прагненні побудувати саме таку державу – сучасну демократичну, правову європейську країну, в якій кожна людина почувала б себе вільною і щасливою. Щоб побудувати правову державу, робота в цьому має бути сконцентрована, на нашу думку, на таких її основних напрямках.

1. Необхідно реально підпорядкувати діяльність держави та її органів природному праву, тобто загальносоціальному праву, яке характеризується правами людини, народу, людства. Такі права закріплені в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права й інших міжнародних документах, в Конституції України.
2. Сформувавши правовий механізм, з допомогою якого можна було б подолати відчуженість людини і громадянина від засобів виробництва, власності, від безпосередньої та представницької демократії. Пропорційна система виборів до Верховної Ради України, яка застосовувалася на виборах, зокрема, до парламенту України шостого скликання, та змішана система виборів до Верховної Ради України сьомого скликання і місцевих рад на рівні міста, району й області у жовтні 2012 року, як свідчить практика, посилювала відчуженість громадян до представницьких органів – довіра до цих органів постійно знижувалася. Варто було б надати виборцям можливість самим висувати кандидатами у депутати громадян і голосувати за кандидатів із їхніх сіл, селищ, міст, районів, областей, які знаходяться найближче до виборців і краще знають їхні потреби, а виборці краще знають кандидатів у депутати. Цього можна домогтися, як на мене, найдемократичнішим шляхом через вибори за мажоритарною виборчою системою, що має бути зафіксовано в Конституції України. Однак не всі народні депутати на таке погоджуються: свої інтереси ближчі (деякі із них за партійними списками обираються більше двох разів, хоча могли б надати таку можливість іншим, не включаючи себе по чергово в закриті партійні списки).
3. Забезпечити чітку роботу вищих органів державної влади (Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Мі-

ністрів України) та інших органів державної влади і місцевого самоврядування на основі Конституції та законів України. Проте проведення реформ в багатьох випадках гальмуються. А останнім часом, як на мене, воно сповільнилося.

4. Поглибити судово-правову реформу, удосконалити систему реально незалежних місцевих і спеціалізованих судів та інших ланок судової системи України. На сучасному етапі розвитку країни функціонування судової системи в багатьох випадках не відповідає чинній Конституції України. Окрім цього і частина положень Основного Закону держави потребує змін і доповнень. Наблизити їх до європейських стандартів робила спробу частина народних депутатів України. 10 жовтня 2013 року Верховна Рада України попередньо схвалила та спрямувала для отримання висновку до Конституційного Суду України законопроект «Про внесення змін до Конституції України щодо посилення гарантій незалежності суддів» (проголосувало «за» 244 народних депутатів). Проект закону розроблявся, як стверджувала тодішня парламентська більшість, з урахуванням пропозицій Венеціанської комісії. У ньому передбачалося змінити порядок формування Вищої ради юстиції та призначення і звільнення суддів. Проте тодішня опозиція не підтримала цей законопроект. Вона виступила, зокрема, проти скасування терміну повноважень Генерального прокурора України, вважала недоцільним створення двох паралельних структур: Вищої ради юстиції і Вищої кваліфікаційної комісії суддів, пропонує підготувати спільний законопроект з фракцією Партії регіонів та ін. (Електронний ресурс: zakon 1. rada.gov.ua; Голос України. – 2013. – 11 жовтня. – С. 1,2). З приходом до влади 22 лютого 2014 року нових політичних сил і створення ними нової парламентської більшості дещо змінився підхід до призначення і звільнення суддів. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань судоустрою та статусу суддів» від 23 лютого 2014 року № 769-VII Верховній Раді України та її Комітету з питань верховенства права і правосуддя з 28 лютого 2014 року передано особливі повноваження стосовно судів та суддів. Тепер лише парламент України замість Вищої ради юстиції має право призначати і звільняти голів усіх судів та їх-

§ 4. Закріплення принципів правової держави в Конституції України

ніх заступників по всій Україні, за винятком тільки Конституційного та Верховного судів, обирати суддів безстроково за поданням Голови Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Вища рада юстиції зможе приймати рішення з питань, віднесених до її компетенції, лише за наявності попередніх висновків Комітету Верховної Ради України з питань верховенства права і правосуддя (Голос України. –2014. –27 лютого. – С. 12). Щоправда положення цього закону викликали серед народних депутатів України дискусії. Член Венеціанської комісії, голова Комітету Верховної Ради України з питань верховенства права і правосуддя С. Ківалов вважає, що цей закон не враховує одну із головних рекомендацій Венеціанської комісії щодо усунення Верховної Ради України від участі у процедурі призначення, обрання, звільнення суддів, їхнього переведення й підвищення, дачі згоди на їхній арешт, призначення і звільнення голів судів та їхніх заступників. А на період до вилучення із Конституції України повноважень Верховної Ради України у цій частині – максимально скоротити їх по всіх параметрах шляхом внесення змін у відповідні закони. Тому, на його думку, цей закон є тимчасовим заходом до внесення змін до Конституції України (Ківалов С. Під час кризи верховенство права особливо важливе // Голос України. –2014. –14 березня. – С. 5).

5. Сформувати у громадян України нове правове мислення, нову правову свідомість і на цій основі підвищити правову культуру, допомогти громадянам України в оволодінні юридичними знаннями з різних галузей і сфер функціонування права, в підвищенні їхньої соціальної та політико-правової активності.
6. Необхідно здійснити культурні, передусім соціально-культурні реформи. Проте, як їх здійснити, ще не зовсім усвідомлюється в суспільстві і владних структурах. Культура потребує допомоги влади, але одержує її рідко. Нині культура витискується на периферію соціальних перетворень. Вона майже виключається з процесу трансформації нашого суспільства. І тут варто наголосити на важливості формування «культури влади» як результату взаємодії політики і культури, оскільки владні структури довго обходяться без культурних орієнтирів. Сьогодні гуманістичний тип культури проголошується на словах, а в політичних сил домінує – культ боротьби. «Культура

влади» – це такий спосіб її організації і здійснення, в якому виявляється висока політична інтелігентність, глибока компетентність владних структур, їх прихильність до загальнолюдських гуманістичних цінностей.

7. Для України правова держава – це новий етап розвитку державності. Вона повинна скластися внаслідок здійснення економічних, політичних, державно-правових реформ, реальної зміни характеру відносин між суспільством, державою й особою. Президент України П. О. Порошенко на прес-конференції для вітчизняних та зарубіжних журналістів представив план реформ держави—«Стратегію 2020», яким окреслив першочергові кроки на шляху до оновлення влади (25.09.2014). Представлений главою держави план дій передбачає понад 60 реформ та державних програм, серед яких першочерговими визначено такі реформи: антикорупційну, судову, правоохоронної системи, системи національної безпеки та оборони, державного управління, децентралізації влади, податкову, системи охорони здоров'я, а також такі державні програми, як енергонезалежності, популяризації України у світі та інші (Голос України. –2014. –26 вересня. – С. 1,3). Тому необхідно передусім привести національне законодавство у відповідність до європейських і міжнародних стандартів, в тому числі у сфері, що стосується співпраці владних інституцій з громадськими організаціями та іншими інститутами громадянського суспільства. Для розвинутих країн світу участь громадян у розробленні та прийнятті державних рішень і суспільний контроль за їх виконанням уже давно стали невід'ємним атрибутом. В Україні такої співпраці ще не вистачає. Отже, підготовку і проведення реформ в Україні необхідно здійснювати у постійному зв'язку з громадськістю, фахівцями, експертами. Як слушно зазначив Президент України, «Нам потрібна сьогодні ще одна регулярна армія – армія реформаторів». А створити таку армію реформаторів можливо лише завдяки широкому залученню до цього громадськості. Для реформування всіх сфер суспільного життя держава має створити необхідні умови, творчо використовуючи європейський і міжнародний досвід та враховуючи особливості розвитку України. Варто згадати, що стандарти взаємодії владних інститутів та громадян стали об'єктом дослідження співробітників Інституту законодавства

§ 4. Закріплення принципів правової держави в Конституції України

Верховної Ради України та науковців Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України. Ними видана збірка документів під назвою «Діалог суспільства і влади: європейські правові стандарти та досвід» за загальною редакцією академіка НАН України В.М. Литвина. Документи розкривають новітній європейський досвід правового регулювання відносин влади та громадян. До пріоритетних сфер взаємодії влади і громадських організацій Рада Європи та Європейський Союз відносять, зокрема, такі: дотримання прав і свобод людини; боротьбу з бідністю через утвердження та дотримання державних гарантій забезпечення належного рівня та якості життя; охорону здоров'я та освіти; фундаментальні та прикладні науково-дослідницькі розробки; інноваційні дослідження; захист навколишнього середовища; культуру і відпочинок; забезпечення та захист прав національних меншин; розвиток професійних організацій, об'єднань і спілок тощо (Діалог суспільства і влади: європейські правові стандарти та досвід / За заг. ред. В. М. Литвина. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – С. 8–9).

Водночас зазначимо, що світовий досвід практичного розв'язання проблем, пов'язаних із державно-правовим будівництвом, переконує у відсутності єдиного, усталеного, класичного зразка правової держави. І все ж, приймаючи до уваги цю обставину, доцільно зазначити, що теоретично можна уявляти абстрактну модель правової держави та визначити **основні риси взаємовідносин правової держави і громадянського суспільства на сучасному етапі. Ними є такі:** 1. Громадянське суспільство виникає на тому ступені розвитку, коли громадяни і держава виступають як вільні та рівноправні партнери. 2. У громадянському суспільстві саме суспільство виступає основою і змістом правової держави, а держава – формою організації громадянського суспільства. 3. У правовій державі право формується громадянським суспільством, а держава лише закріплює його законами, гарантує і захищає від порушень будь-якими суб'єктами. 4. У правовій державі її взаємовідносини з громадянським суспільством здійснюються на основі права, що є рівним і справедливим масштабом свободи, а не засобом нав'язування державної волі. 5. Виходячи із того, що суспільство – це найбільш загальне поняття, а правова держава і громадянське суспільство – це форми його існування і розвитку, то слід враховувати, що кожний із них виступає як відносно незалежне явище. 6. У правовій державі необхідно домог-

тися того, щоб усі, в тому числі і сама держава, дотримувалися законів, щоб самі закони були правовими, тобто виходили з природного права, при їх формуванні враховувалися права людини, народу, людства, щоб ці закони втілювалися в життя. Таке можливо лише за умови, коли організація всієї системи політичної влади буде здійснюватися на правових засадах і відповідати вимогам права. Правова держава припускає взаємообумовлюючу і взаємодоповнюючу єдність панування права і правової форми організації політичної влади.

Таким чином, аналіз наукової та навчальної юридичної літератури з питання розуміння поняття, ознак і сутності правової держави свідчить про наявні певні відмінності в уявленнях та підходах до вирішення цієї наукової проблеми. Можливо, варто провести науково-практичну конференцію, присвячену проблемам правової держави, і на основі їх обговорення виробити узагальнюючі рекомендації з цього питання, не відкидаючи того, що моделі правової держави можуть мати певні особливості залежно від конкретної країни, враховуючи рівень розвитку країни в усіх сферах суспільного життя та її національні особливості. Теорія правової держави дає відправні гуманістичні орієнтири для вдосконалення й розвитку сучасної демократичної держави, в тому числі й в Україні, спрямовує відповідним чином основні напрями діяльності різноманітних державних органів. Процес формування правової держави в Україні складний і тривалий. Він вимагає зусиль суспільства, державних органів та органів місцевого самоврядування.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте ідеї вчених Стародавнього світу, Середньовіччя і Нового часу про правову державу.
2. Вкажіть на дослідження, здійснені вченими Росії і України про правову державу.
3. Охарактеризуйте правові держави у законодавстві зарубіжних країн.
4. Розкрийте різноманітність підходів до визначення правової держави.
5. Дайте визначення правової держави.
6. Які основні принципи правової держави закріплені в Конституції України?
7. Вкажіть на основні напрями роботи, які б сприяли формуванню правової держави в Україні.

Розділ 7.

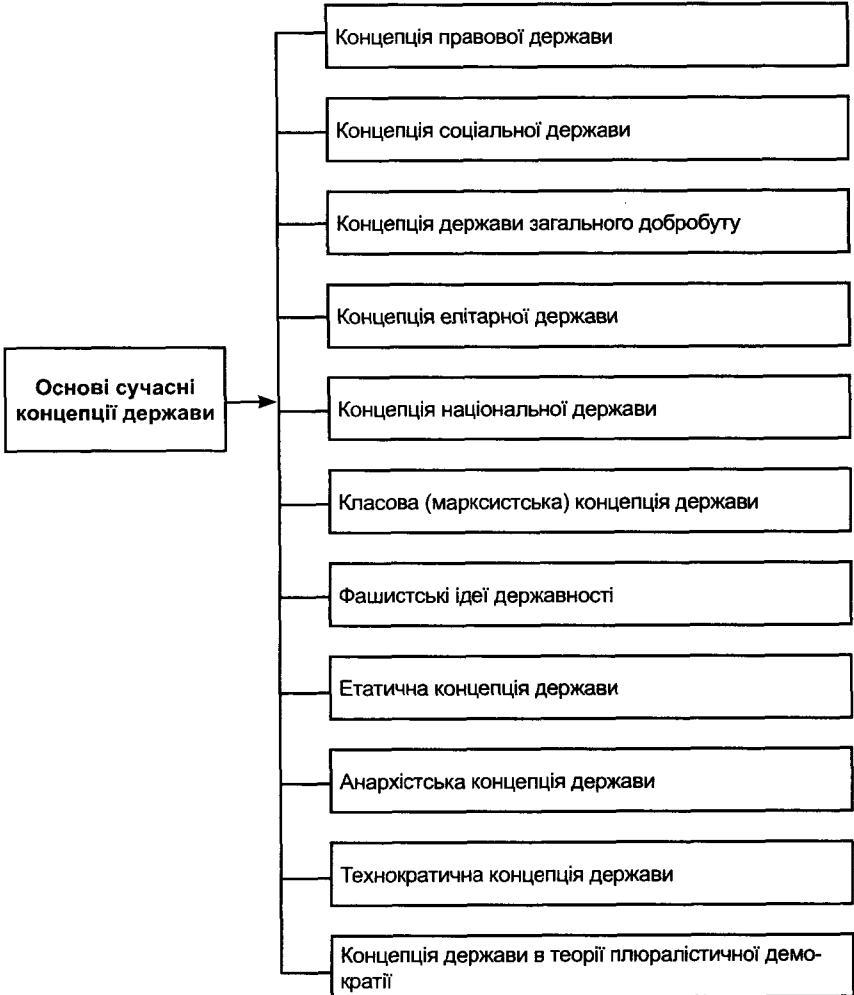
ОСНОВНІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ

Державно-правова і політична думка як в минулому, так і нині характеризується багатоманіттям концепцій держави. Ця обставина обумовлюється, такими чинниками: складністю держави як соціального явища і рівнем розвитку тих чи інших країн, їхніми історичними особливостями, а також різноманітністю методологічних підходів, рівнем науковості концепцій та ін. Сучасні концепції держави створюються у нових умовах. У класово диференційованому суспільстві держава розглядається в тій чи іншій мірі з класових позицій, як форма класового панування в суспільстві. Нині з формуванням в багатьох країнах основ громадянського суспільства і утвердження нових типів суспільних відносин, пов'язаних із принциповими змінами у соціальній структурі суспільства, формується нове державне і правове мислення, яке виходить не з класових позицій, а з пріоритету загальнолюдських цінностей. Вченими висловлюються нові погляди на державу, нові концепції держави.

Водночас зауважимо, що в більшості підручників і навчальних посібників з теорії держави і права ця проблема не знайшла свого висвітлення. З огляду на це заслуговує схвалення розкриття суті змісту основних сучасних концепцій держави у підручнику «Теорія держави і права», підготовленому авторським колективом у складі С. Л. Лисенкова, А. М. Колодія, О. Д. Тихомирова, В. С. Ковальського за редакцією С. Л. Лисенкова, що вийшов друком в 2005 році (С. 138–150). Характеристику деяких основних сучасних концепцій держави стисло подають також автори підручника «Теорія права і держави» в складі А. С. Васильєва, І. В. Борщевського, В. В. Іванова та ін. (Х.: Одісей, 2007. – С. 100–105), навчальних посібників «Теорія держави і права» (С. Д. Гусарєв, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К.: Правова єдність, 2008. – Гл. 10); «Актуальні проблеми теорії держави та права» (Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.; За заг. ред. Є. О. Гіди. – К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2010. С. 12–15); Сидоренко М. Й. Теорія держави і права (курс лекцій). – К.: Університет

Розділ 7. Основні сучасні концепції держави

«Україна», 2013. – С. 62–67; Шестопалова Л. М. Теорія права та держави: Посібник. – К.: Паливода А. В., 2012. – С. 202–208 та ін.

§ 1. КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Про витoki, поняття, зміст, ідеї правової держави йшлося вище. На сучасній концепції правової держави зупинимося в загальних рис. Передусім зауважимо, що ця концепція передбачає взаємозв'язок держави і громадянського суспільства. **Концепція правової держави розглядає державу і громадянське суспільство як суб'єкти права (рівні між собою), які пов'язані взаємними юридичними правами й обов'язками.** Публічна влада є компетенцією держави і здійснюється на засадах державного суверенітету у формі публічного права. Громадянське суспільство виступає як матеріальна основа правової держави. Така держава повинна бути підпорядкована суспільству і діяти в інтересах громадян, суспільства в цілому. Джерелом публічної влади в країні є народ, який формує державну владу, контролює її діяльність і безпосередньо створює право. Держава через нормативно-правові акти формує зміст правових відносин та охороняє право від порушень з боку будь-яких суб'єктів. Організація та функціонування державного апарату має будуватися за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Громадяни у правовій державі володіють природними правами, які невід'ємні і є виразом самообмеження держави. Правове регулювання суспільних відносин має будуватися за принципом «Громадянам дозволено робити все те, що не заборонено законом».

У суспільстві з правовою державою повинно панувати право в усіх сферах державної діяльності. Воно повинно відображати інтереси як суспільства в цілому, так і кожного його члена. Нормативно-правові документи, їх норми утворюються на широкому соціальному ґрунті, на загальнолюдських цінностях і втілюються державою в життя.

Для теорії правової держави характерні єдність і розрізнення права і закону, тлумачення закону як форми волевиявлення держави, зовнішнього виразу норм права. Ця теорія передбачає рівність усіх перед законом і забезпечення кожному рівного доступу до правового захисту; взаємопов'язаність прав і обов'язків громадянина і держави; відповідність діяльності державних органів праву тощо.

Відзначаючи такі позитивні і прогресивні моменти концепції правової держави, слід погодитися з А. С. Васильєвим в тому, що в **цій**

теорії наявний і певний недолік. Він полягає в надмірному регулюванні всіх соціальних контактів нормами права, у спробі стерти грань взаємодоповнюваності норм права іншими соціальними регуляторами, виділити норми права і пригнітити інші соціальні норми (Теорія права і держави: Підручник / А.С. Васильєв, І.В. Борщевський, В.В. Іванов та ін. – С. 102).

§ 2. КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВИ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ

Теорія держави загального благоденства (добробуту) створена в роки між двома світовими війнами. Згідно цієї концепції сучасні буржуазні суспільства і держави уже втратили або втрачають класовий характер. Тому **державою стає органом, який працює на благо всіх членів суспільства.** Втративши класову сутність, держава позбувається репресивно-каральних функцій, вони поступово відмирають. Водночас **розширюються соціально-економічні функції** (державного регулювання економікою, здійснення таких соціальних послуг населенню, як охорона здоров'я, пенсійне забезпечення), **культурно-освітні та інші функції держави.** Основні положення цієї концепції сформулював англійський економіст **Дж. Кейнс** у праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936). Подальшого розвитку ця теорія зазнала в працях А. Пігу, Д. Мюрдала, Дж. Стречі та інших.

Згідно цієї теорії держава має реалізувати своє призначення, здійснюючи вплив на ринок за допомогою політики цін, інвестицій, державних замовлень, кредитної політики та ін.; планування і прогнозування економічного і соціального розвитку; розширення соціальних послуг (соціального захисту і страхування, допомоги малозабезпеченим, підтримання високого рівня законності); регулювання відносин між найманою працею і працедавцями тощо.

Позитивний бік цієї концепції в тому, що держава має захищати інтереси всіх своїх громадян, забезпечувати їм нормальні умови співіснування, а негативний бік в тому, що державне забезпечення нормального добробуту своїх громадян здійснюється за рахунок посилення економічного, соціального і політичного гніту країн, що розвиваються (Колодій А. М. Держава загального добробуту// Юридична

енциклопедія / Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 2. – С. 81; Теорія держави і права/ За ред. С.Л. Лисенкова. – С. 139–140; Теорія права і держави: Підручник/ А.С. Васильєв, І.В. Борщевський, В.В. Іванов та ін. – С. 103 та ін.).

§ 3. КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Розвиток ідейної основи соціальної держави пов'язаний зі зростанням соціальної ролі держави в регулюванні суспільних відносин. Загострення соціального антагонізму між провідними класами буржуазного суспільства (робітниками і буржуа) спонукало пошуку шляхів соціального примирення. Необхідно було вдосконалити існуючий лад засобами соціально-економічних і політичних реформ, побудови соціального суспільства.

Поняття «соціальна держава» вперше застосував у 1850 р. німецький юрист і державознавець **Л. фон Штейн**. У його баченні призначення соціальної держави полягало у здійсненні нею прогресу в інтересах усіх членів суспільства, забезпеченні рівності і свободи громадян, підтримці малозабезпечених прошарків населення, захисті панівних верств, які свідомо мають служити інтересам усього народу.

Подальшої розробки теорія соціальної держави набула в другій половині XIX – першій половині XX століть, зокрема в працях німецьких вчених **А. Г. Г. Вагнера і Ф. Науманна**. Перший заперечував соціальну революцію, виступав за трансформацію ранньобуржуазної держави в державу всезагального добробуту, посилення її регулюючої ролі в економіці та соціальній сфері. Другий також виступав за активне втручання держави в економічні та соціальні відносини.

Ідеї соціальної держави були сприйняті робітничим рухом. Вони стали панівними в соціал-реформістській ідеології. Робітничі і профспілкові організації підтримували ідею трансформації чинної держави в народну державу, в державу добробуту всіх громадян. Соціально-економічний розвиток в цей період сприяв у деяких країнах соціалізації держави: законодавчо закріплювалися заходи з поліпшення соціально-економічного становища трудящих, обов'язкового пенсійного страхування, підтримки знедолених, поступового запровадження державного регулювання соціальними відносинами.

Концепція соціальної держави знайшла своє втілення в практиці. Першим етапом її реалізації, на думку О. В. Скрипнюка, були заходи

президента США Ф. Рузвельта під час світової економічної кризи кінця 20-х – початку 30-х років ХХ століття. «Новий курс» президента США законодавчо закріпив права робітників на утворення профспілок, укладення колективних договорів, подолання безробіття, скорочення робочого дня, пенсійне забезпечення за старістю та ін.

Наступним етапом втілення ідей соціальної держави був «План Беверіджа», здійснюваний лейбористським урядом Великобританії у другій половині ХХ століття. Цей план передбачав поєднання економічної і соціальної політики, обмеження приватної власності на засоби виробництва, повну зайнятість населення, розширення соціального страхування, створення доступної системи охорони здоров'я, контроль за зарплатами і цінами тощо.

Цей досвід згодом був використаний й іншими державами Європи. В основу своєї соціальної політики його поклали Німеччина, Бельгія, Нідерланди, Швеція та інші країни. Подальшого розвитку набула і сама концепція соціальної держави. У 80–90-х роках ХХ століття вона увійшла до понятійного апарату державно-правової теорії, стала конституційним принципом і отримала визначення держави нового типу (Скрипнюк О. В. Соціальна держава // Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 5. – С. 552–553).

Водночас зазначимо, що на сучасному етапі **підходи вчених щодо розуміння положень про соціальну державу дещо різняться.** Існують такі підходи: демократичний, політико-регулятивний, конфліктно-редукціоністський. **Демократичний підхід** розглядає соціальну державу як закономірний етап розвитку демократії у сфері соціальних відносин. **Політико-регулятивний підхід** розглядає соціальну державу як наслідок масштабних структурних реорганізацій влади і суспільства, що приводить до широкого регулятивного втручання держави в соціально-економічний процес, перетворення держави на відповідальний політичний інститут регулювання соціальних відносин на основі певних принципів і критеріїв. **Конфліктно-редукціоністський підхід** твердить про непотрібність систематичної дії держави на соціальну сферу, яка у принципі вільна від державного втручання за виключенням надзвичайних соціальних обставин (Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 140–141).

І все ж більшість вчених схиляються до думки, що **концепція соціальної держави стала конституційним принципом.** Вперше принцип соціальної держави закріплено в Конституції ФРН 1949 р. (ст. 20)

і Конституції Франції 1958 р. (ст. 1). У другій половині ХХ століття він був застосований у більшості розвинутих країн Заходу, згодом і в постсоціалістичних країнах. За Конституцією нашої країни Україна проголошується соціальною державою (ст. 1), а людина, її життя, здоров'я, честь і гідність – найвищою соціальною цінністю (ст. 3).

Сучасне розуміння соціальної держави дає юридична наука. **Соціальна держава – це сучасний тип демократичної державності, який формується і розвивається в умовах відносно стабільної та розвинутої економіки і демократичної політичної системи. Кожна цивілізована держава здійснює політику, спрямовану на створення системи соціального забезпечення та охорони здоров'я, працевлаштування населення, підтримки малоімущих громадян, недопущення соціальних конфліктів і потрясінь суспільства тощо. Термін «соціальна держава» акцентує на одній з важливих функцій держави – її активному впливі на соціальну сферу життєдіяльності суспільства, здатності здійснювати ефективну соціальну політику в інтересах найширших верств населення** (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 5. – С. 552).

Положення концепції соціальної держави розглядаються в деяких підручниках і навчальних посібниках з теорії держави і права та правознавства як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. **Соціальна держава – це держава, яка прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі – приблизно однакових життєвих шансів. Такою уявляється соціальна держава Н. М. Хомі і М. С. Кельману – авторам навчального посібника «Правознавство» за загальною редакцією П. Д. Пилипенка (2010. – С. 30).**

Окремі параграфи визначенню поняття й ознак соціальної держави виділили О. Ф. Скакун (Скакун О. Ф. Теорія права і держави. – С. 198–201), І. В. Яковюк (Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 525–528), Н. В. Пронюк (Актуальні проблеми теорії держави і права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави. – С. 279–282), Ю. А. Дмитрієв – російський вчений (Теория государства и права / Под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. – С. 128–131) та ін. Зокрема, І. В. Яковюк при визначенні змісту соціальної держави керується положенням про єдність соціальної держави з демократичною і правовою державою. Розкривши їхнє визначення, він уявляє **соціальну державу такою, яка визнає людину найвищою соціальною**

цінністю, надає соціальну допомогу інвалідам, які потрапили у важку життєву ситуацію, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості і своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві (Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 526)

Таким же підходом до визначення поняття соціальної держави керується і Н. В. Пронюк. Розвиток соціальної держави автором бачиться у нерозривному зв'язку з демократичною і правовою державою. Ним параграф 6.3 у розділі 6 навчального посібника подається під назвою «Сучасна держава – демократична, правова, соціальна держава». За його визначенням **соціальна держава** – це така держава, яка формується, розвивається та функціонує шляхом активного впливу на соціальну сферу життєдіяльності суспільства, забезпечує виконання ефективної політики в інтересах найширших категорій населення, захист економічних, соціальних та культурних прав і свобод людини і громадянина (Актуальні проблеми теорії держави і права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави. – С. 282).

Соціальна держава ґрунтується на демократизмі політичної системи, на достатньо високому рівні економічного розвитку, на розвитку системи соціального партнерства та захисту громадян, на компромісі основних політичних сил відносно цілей і шляхів розвитку, на широкому місцевому самоврядуванні.

Така держава має забезпечити рух до утворення в суспільстві соціальної справедливості, послаблення соціальної нерівності, надання кожній людині роботи або іншого джерела існування, збереження миру і злагоди в суспільстві, формування сприятливого для людини життєвого середовища тощо.

Соціальна держава передбачає необхідний для людини споживчий мінімум, соціальну рівність, соціальне забезпечення осіб, непрацездатних за віком чи станом здоров'я, підвищення загального добробуту.

У багатьох країнах Заходу на передній план виходять соціальні функції держави, підпорядкування виробництва інтересам людини. Головним досягненням в цих країнах є **формування нового типу людини** – людини, економічно і політично активної, людини упевненої у своїх силах, здатної самостійно приймати рішення.

Україна своєю Конституцією задекларувала себе соціальною державою. Однак для реалізації цього наміру треба багато попрацювати

§ 4. Концепція елітарної держави

як суспільству, так і державі. **Найгострішими проблемами Української держави нині є високий рівень безробіття, заборгованості із виплатою зарплат, недосконалість медичного обслуговування та пенсійного забезпечення, бідність великої частини населення, досягнення миру та відбудова східних регіонів України тощо.**

Змінити країну можна лише за рахунок зміцнення демократичної, соціальної і правової держави шляхом формування активного і захищеного громадянина на основі верховенства права. А тому нині одним із першочергових завдань є здійснення реформ в Україні. Виходячи саме з цього, новообраний Президент України П. О. Порошенко і застосував конституційне повноваження, зафіксоване в пункті 28 статті 106 Основного Закону держави, створивши органи, які допоможуть проведенню реформ.

Для забезпечення впровадження єдиної, узгодженої державної політики реформ в Україні, узгодження позицій та моніторингу реалізації реформ щодо забезпечення сталого розвитку України як передумови зростання добробуту її населення та захисту прав і свобод людини і громадянина глава держави утворив такі консультативні, дорадчі та допоміжні органи, як **Національну раду реформ, Дорадчу раду реформ і Виконавчий комітет реформ**. Їх створено для того, щоб здійснювати зміни, за словами Президента України, для громадськості, разом із громадськістю та під контролем громадськості, тобто громадян України. Реформи будуть стосуватися судової і правоохоронної систем, державної служби, охорони здоров'я, соціального забезпечення та ін. Інтегральним документом, каркасом реформ нині можна вважати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом. А всі проекти реформ мають бути об'єднані в «Стратегію 2020», реалізація яких сприятиме підвищенню добробуту громадян України, досягненню європейських стандартів життя (Голос України. –2014. –9 серпня. – С. 3).

§ 4. КОНЦЕПЦІЯ ЕЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ

Ця концепція створена в 20–30-х роках ХХ ст. італійськими політологами Г. Моска та В. Паретто. На їх думку, **основна маса населення нездатна управляти державою**. Політика, згідно цієї теорії – це сфера боротьби двох протилежних груп: пануючої меншості (еліти), яка оволоділа державою, і підпорядкованої їй «сі-

рої маси», яка становить решту населення країни. Г. Моска розглядав демократію як утопію, міраж, у гонитві за яким некомпетентні маси населення стають інструментом в руках демагогів. Ці самі маси прокладають шлях до диктатур, якими, зокрема, є соціалізм і фашизм. Саме тому він пов'язував свободу людства не з демократією, а з компетентною правлячою елітою.

В. Паретто вважав, що суспільством, державою завжди править і має правити еліта. Вона (еліта) утворюється у трьох головних сферах суспільних відносин: політичній, економічній та інтелектуальній. Цей процес відбувається шляхом висування індивідів, які досягли у своїй справі найбільших успіхів. Таким чином увійти до складу еліти може кожен, хто має належний рівень освіти і досяг успіхів у своїй професійній діяльності.

За цією теорією кожна правляча еліта у певний час заспокоюється на досягнутому, втрачає свої найкращі якості, творчу енергію. Вона відстає від потреб нового етапу розвитку суспільства і держави і таким чином вироджується. Водночас у суспільстві формується нова еліта. Вона має найновіші знання і прагне прийти до влади. Однак пануюча еліта добровільно не віддає владу, що веде до її заміни шляхом насильства, переворотів і революцій, хоча можлива зміна еліт і мирним шляхом. Автори цієї теорії були прибічниками насильницької зміни еліт, оскільки такий шлях, на їх думку, забезпечує швидкий прихід до влади нової, прогресивної еліти, що прискорить втілення в суспільне життя нових досягнень науки і техніки.

З часом теорія еліт зазнала незначних редакційних доповнень. Вважається, що **в сучасному суспільстві існує декілька еліт**, між якими відбувається вільна конкуренція, заснована на принципах політичного та партійного плюралізму. У співробітництві між собою ці еліти намагаються здійснювати зв'язок з народом. Водночас їх діяльність контролюється народом з допомогою здійснення загального виборчого права та незалежних засобів масової інформації.

Нині однією з течій теорії еліт є **доктрина технократії**. Стверджується, що із зростанням впливу науки і техніки на всі сфери суспільного життя вчені та технічні спеціалісти об'єктивно змушені зосереджувати у своїх руках як виробничі і науково-дослідницькі функції, так і політичну владу. Вплив науково-технічної революції на життя суспільства зростає, отже керівництво державою мають здійснювати кращі представники науково-технічної інтелігенції. Це приводить

до виникнення нової суспільно-політичної системи – технократії (Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 141–142).

Концепція еліт є реальною, на нашу думку, концепцією сучасної держави. Вона має широке практичне застосування. У сучасній державі влада реалізується через обмежене коло громадян – народних депутатів, працівників державного апарата та інших. Водночас слід зауважити, що основним завданням такої держави є те, щоб ця еліта дійсно була захисником інтересів широких мас народу. **Важливою цією концепцією є те, що вона усуває народ від управління державою.** А державна еліта має навпаки створювати умови, щоб народ мав можливість контролювати і впливати на роботу еліти.

§ 5. КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Суть цієї концепції, на думку її засновників, в тому, що основним призначенням держави є створення нею найсприятливіших умов для існування та розвитку певної нації. Позитивне значення вона мала в умовах формування національного ринку за часів феодалізму та боротьби за визволення від колоніальної держави, що відповідає історичному прогресові. На сучасному етапі теорія національної держави набула поширення у країнах колишнього СРСР, Східної та Південно-Східної Європи. В Естонії та Латвії вона поступово набуває статусу офіційної доктрини.

Проте ця теорія може набути якостей соціально небезпечних у разі її тлумачення в етнічному плані. Тоді вона може тісно наблизитися до фашизму, стати теорією національної винятковості. Її поширення на державу може знайти свій вираз у дуже небезпечних гаслах типу «Естонія для естонців», «Україна для українців» тощо. Таке тлумачення теорії національної держави може породити недовіру між людьми різних національностей, а в умовах багатонаціональних держав веде до конфронтації і навіть насильства і ворожнечі, як, наприклад, у колишній Югославії.

Зауважимо й те, що **ідея національної держави неоднозначно оцінюється у теорії держави і права.** Зокрема, у Центральній Раді проти націоналістичних позицій виступав В. Винниченко. Ідею національної держави М. Бердяєв характеризував як міщанську. Різко критикував націоналізм у будь-якій його формі німецько-французький мислитель, лауреат Нобелівської премії світу (1952) А. Швейцер,

а також інші представники вчених кіл (Детальніше див.: Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 143–144).

У цьому зв'язку можна зауважити, що на сучасному етапі розвитку України поняття «національний шлях розвитку», «національна держава» тощо, пов'язані з іменником «національність», мають переважно етнічну ознаку і часто вживаються окремими політиками необгрунтовано і недоцільно. Зміни, що відбуваються у світі, спонукають по-іншому ставитися до цього поняття. З утворенням Європейського Союзу поняття «національність» зовсім виходить з ужитку і замінюється поняттям «громадянство». Не передбачено графи «національність» і в паспортах громадян України, тобто офіційне етнічне походження тут не фіксується.

§ 6. КЛАСОВА (МАРКСИСТСЬКА) КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВИ

Автори цієї концепції вважали, що причини виникнення держави треба шукати в економічному розвитку суспільства і в соціальній сфері життя людини (Л. Морган, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін). З поділом праці відбувається майнове розшарування, появляються багаті і бідні. Суспільство розкололося на класи. З ідеї класового устрою суспільства і впливали уявлення цих авторів про державу як знаряддя, машину для «придушення і експлуатації пригнобленого класу», як організацію економічно «наймогутнішого панівного класу, який за допомогою держави стає також політично панівним класом». (Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 21. – С. 165–166). Цю теорію за радянських часів називали марксистсько-ленінською (матеріалістичною). Вона тривалий час панувала у вітчизняному та східноєвропейському правознавстві.

Ця теорія була історично виправдана на певних етапах розвитку суспільства. Державно-правовий досвід рабовласницького і феодального ладів та початкових стадій розвитку капіталізму, коли суспільство чітко поділялося на антагоністичні (непримиренні) класи, був підставою для формування виключно класових уявлень про державу. У тих суспільствах існували антагоністичні (непримиренні) суперечності між рабами і рабовласниками, селянами-кріпаками і феодалами, між робітниками і буржуа.

Наполягати на універсальності класової теорії держави в сучасних умовах, на нашу думку, є непродуктивним підходом. Починаючи з другої половини ХХ століття в суспільствах низки цивілізованих країн склалися нові конкретно-історичні умови, аналіз яких свідчить, що сьогодні класова концепція держави не знаходить реального підтвердження на практиці. Чому?

По-перше, тому, що в сучасному суспільстві з розвитком суспільних відносин, передусім, економічних, з розвитком науки і техніки та впровадженням їх результатів у виробництво змінилася класова структура суспільства. Нині існує складна і розгалужена соціальна структура з поділом людей на різні соціальні групи. І цей поділ здійснюється не тільки на основі відношення людей до засобів виробництва, а й на підставі цілої низки інших критеріїв.

По-друге, у розвинутих країнах високий рівень достатку суспільства дозволяє державі забезпечувати належний рівень життя не лише представникам певних класів або соціальних груп, а також широким верствам населення.

По-третє, суперечності, що існують між певними соціальними групами, в сучасних умовах не мають антагоністичного (непримиреного) характеру. Стратегічно перспективні цілі розвитку суспільства нині визначаються практично однаково всіма соціальними групами. Суперечності між такими групами існують. Проте вони стосуються тактики і шляхів досягнення загальних для всіх соціальних цілей. Стосовно до таких соціальних груп державою не потрібно здійснювати організоване насильство, а навпаки держава покликана сприяти взаєморозумінню і співробітництву між групами населення конкретної країни.

§ 7. ФАШИСТСЬКІ ІДЕЇ ДЕРЖАВНОСТІ

В юридичній літературі фашизм характеризується як реакційний, правоекстремістський рух, спрямований на встановлення відкритої терористичної диктатури, жорстоке придушення демократичних прав і свобод, опозиції. Він виник 1919 р. в Італії, а потім – у Німеччині.

Ідейно-теоретичною основою фашизму були реакційні погляди Ф. Ніцше, Дж. Джентіле, О. Шпенглера та ін. Зокрема, Ф. Ніцше розрізняючи два типи державності (аристократичний і демократичний), демократію характеризував як деградууючу форму держави, виступав

противником принципу народного суверенітету, вважав, що його реалізація веде до руйнування основ людського буття і державності. Критикуючи націоналізм і національну обмеженість, водночас він надавав у майбутньому розвитку перевагу європейцям і вбачав у німцях народ, здатний створити «новий порядок життя» (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 4. – С. 169; Т. 6. – С. 254).

Для фашизму характерні такі риси, як: культ насилля, расизм, шовінізм; вождизм, культ особи правителя; гегемонізм, мілітаризм і експансіонізм у зовнішній політиці; етатизм, централізація, цілковите одержавлення суспільного життя; войовнича ідеологія, нетерпимість до інакомислячих, популізм і демагогія.

Однією з головних рис фашистської ідеології, як видно, є расизм. **Расизм** – це ідеологія, політика і практика поділу людей і людських спільнот за їх походженням, кольором шкіри, іншими біологічними ознаками на «вищі» та «нижчі» раси, упереджене, вороже ставлення до «нижчих» рас, обмеження та позбавлення їх прав.

Концептуальні засади расизму виклав А. де Гобіно (Франція), а Р. Х. Чемберлен (Англія) далі розвинув «теорію про “вищість арійської раси”» (1899), яка стала ідеологічною основою німецького расизму. Ці та інші ідеологи твердили, що раси не можуть бути рівними. Притаманні расам генетичні особливості, «благородство крові», на їх думку, зумовлюють поділ рас на «вищі», привілейовані раси та «нижчі» раси. «Вищим» расам має належати монополія на державну владу, політичне лідерство та панування, на користування всіма благами цивілізації. «Нижчі» раси не здатні до засвоєння політичних цінностей і надбань культури, до участі в суспільному прогресі й тому позбавляються підтримки держави та захисту з боку законів і права та приречені на залежність, відсталість і винищення. Історію людства вони розглядали як боротьбу рас («культурних» і «диких») за панування і володіння світом. Звідси, за фашистською ідеологією, основним завданням держави є забезпечити процвітання панівної раси шляхом захоплення держав, що створені «дикими» расами з метою розширення «життєвого простору» і поширення «культурної» раси.

У деяких країнах расизм проявив себе у різноманітних виявах не лише теоретично, а й практично. Так, гітлерівський режим фашистської Німеччини під проводом «боротьби за чистоту раси» в самій Німеччині та на окупованих нею під час Другої світової війни 1939–1945 років територіях, в тому числі і в Україні, здійснював по-

літику геноциду, знищивши мільйони слов'ян, євреїв, циган та інших народів (Юридична енциклопедія/ Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 5. – С. 238).

Складовою частиною фашистської ідеології є тоталітаризм. Сам термін «тоталітаризм» був запроваджений у 20-х роках ХХ століття Дж. Джентіле при обговоренні політичної практики італійського фашизму. Продовжив розробку питань тоталітаризму фашистський теоретик К. Шмітт. Ідеологи фашизму пропонували скасувати різницю між суспільством і державою. Вони проголошували державу «живою організацією», яка мала регламентувати сфери життя суспільства та його членів, вважали, що парламентаризм себе зжив і не відповідає потребам розвитку панівної раси, обґрунтовували злиття фашистської партії і держави, які не повинні бути пов'язані правом.

Фашизм проповідував ідею вождизму, згідно якої на чолі нації, партії і держави має стояти вождь. Діяльність вождя не обмежується ніякими законами, а його думки, слова, дії вважаються істиною в останній інстанції. Для цього обґрунтовувалася така схема: право – це те, чого хоче народ, а волю народу виражає вождь, який бере свою силу безпосередньо з містичної душі нації. Принцип вождизму визнавався основною формою побудови всієї державної ієрархії, виходячи з якого будь-який чиновник фашистської держави повинен визнаватися беззастережним авторитетом, вождем на певній території щодо всіх йому підлеглих осіб і організацій у сфері його діяльності. Така система, на думку ідеологів фашизму, вважалася кращою формою управління державою і найвищим виразом народовладдя.

У 20–30-х роках лідери фашизму прийшли до влади. При владі фашизм перебував в Італії (1922–1943 рр.), Німеччині (1933–1945 рр.). Він розв'язав Другу світову війну і по її закінченню був розгромлений. У повоєнні роки фашистські режими були повалені в Португалії (1974 р.), Іспанії (1975 р.). Злочини фашизму проти людства були засуджені на Нюрнберзькому процесі міжнародним воєнним трибуналом.

§ 8. ЕТАТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВИ

Ця концепція розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку. Термін «етатизм» з'явився у 80-х роках ХІХ століття у Франції та означав доктрину, яка вимагала максимального посилення впливу держави і розширення повноважень

її органів. Нині ця концепція передбачає втручання держави в усі сфери суспільного життя і кожної конкретної людини шляхом їх докладної регламентації та підконтрольності бюрократичному апаратові. Обґрунтовується такий підхід тим, що життя сучасного суспільства постійно ускладнюється, виникають і розвиваються все нові і нові взаємозв'язки між його складовими частинами та між окремими громадянами. Щоб упорядкувати ці взаємозв'язки необхідний своєрідний «соціальний диригент». Ним може і повинна бути держава, оскільки лише їй притаманні такі властивості, як наявність спеціального апарату управління і примусу, здатність надавати своїм рішенням загальнообов'язкового характеру тощо (Мала енциклопедія теорії держави і права / За ред. Ю.Л. Бошицького. – С. 92).

Прихильники цієї концепції стверджують про необхідність майже необмеженого й вирішального втручання держави практично в усі сфери суспільних відносин, в тому числі до найінтимніших сімейних відносин. Вони виправдовують максимальне обмеження самоврядування населення.

Варто зауважити, що у певних своїх положеннях етатична концепція стикується з фашистським розумінням призначення держави. Реалізація положень етатичної концепції держави, як свідчить історичний досвід, призводить до перевищення необхідних рівнів державного управління у суспільстві, концентрації, централізації та бюрократизації політичної влади, що в свою чергу суттєво обмежує права і свободи особи, надмірно посилює вплив репресивних органів, основним призначенням яких стає виявлення і переслідування інакомислячих (Юридична енциклопедія / Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 2. – С. 367).

§ 9. АНАРХІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВИ

Анархізм – це ідейно-теоретична та суспільно-політична течія, в основі якої лежить заперечення інституціонального, передусім державного управління суспільством. А виник і розвивався анархізм як антитеза авторитаристським тенденціям державності. Засадничі положення анархізму сформульовані в 40-х роках XIX століття П. Ж. Прудонем та М. Штірнером. Термін «анархія» запровадив П. Ж. Прудон. Політичну доктрину анархізму розробили М. Бакунін і П. Кропоткін.

Ідеологи анархізму критикували капіталізм і вказували на необхідність його заміни іншим ладом за умови ліквідації держави.

Так, П. Ж. Прудон пропонував проведення реформ, які б ліквідували державу і велику приватну власність. За таких умов у суспільстві панувала б анархія («відсутність пана та суверена»), дрібне виробництво розвивалося б за допомогою зреформованої кредитної системи, а дрібні власники регулювали свої відносини на засадах «солідарності». М. Штірнер оголосив війну державі взагалі, прагнув створити у суспільстві «союз егоїстів», члени якого мали б практично необмежену власність («усе належить мені») і владу над людьми. М. Бакунін та П. Кропоткін пропонували ліквідувати приватну власність і державу, всі її інституції, обстоювали «рівність і безвладдя» та необхідність революції (за М. Бакуніним «анархічної соціальної революції», за П. Кропоткіним – «комуністичної»).

А в цілому анархісти вимагали невідкладної ліквідації держави, яку вважали другою (після церкви) основною помилкою людей, вимагали повсюдного знищення усіх її інститутів, починаючи з уряду – «комунізм без уряду». Ними проголошувалася несумісною із свободою будь-яка концентрація і централізація влади, висловлювалося застереження і щодо соціалістичної держави, де народні депутати і чиновники можуть зловживати службовим становищем, посилаючись на «державний інтерес» тощо. (Юридична енциклопедія / Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 1. – С. 106; Теорія держави і права / За ред. Лисенкова. – С. 145).

З анархістських поглядів безвладдя не повинно ототожнюватися з безладдям. Усі внутрішні питання повинні вирішуватися населенням всієї країни або безпосередньо населенням окремих частин її території. Для цього передбачалося формування «знизу догори» системи професійних, виробничих осередків, територіальних сільських і міських громад, асоціацій за федералістським принципом. Допускалося існування у громадах судової та законодавчої влади, яка діяла б на основі звичаєвого права. Зазначимо, що широкий розвиток місцевого самоврядування у багатьох сучасних країнах, у тому числі, і в Україні, відповідає низці основних положень концепції анархістської держави.

Поряд з цим слід наголосити, що анархізм – це антипод законності та правопорядку. Анархісти засуджували державу та владу як уособлення насильства. Проте самі охоче вдавалися до протизаконних насильницьких дій, зокрема індивідуального терору, а в регіонах, що на деякий час були під їхнім контролем, панували сваво-

ля та репресії. Вияви анархізму мали місце і в Україні: анархістські гуртки в кінці XIX – на початку XX століть та окремі анархістські організації в 90-х роках XX століття. Проте вони не були масовими і не користувалися підтримкою населення.

§ 10. ТЕХНОКРАТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВИ

Витоки цієї концепції пов'язані з німецьким вченим М. Вебером, який розробив типологію влади. На його думку, найсучаснішою і найперспективнішою є раціонально-легітимна влада. А основним і головним елементом цієї влади є професійна бюрократія («влада конторських службовців»), яка є своєрідним чинником раціоналізації влади і характеризується ефективністю розподілу обов'язків, суворою ієрархічністю владних функцій, формально встановленою системою правил управлінської діяльності.

Його так звана теорія раціональної бюрократії передбачала такі основні особливості: 1) існування відокремлених служб і компетенції, суворо визначених законами і правилами з метою зручності для прийняття рішень і контролю; 2) добір кадрів на конкурентній основі; 3) чітка ієрархія у виконанні розпорядчих управлінських функцій і функцій виконавчих; 4) захист статусу і компетентності службовців: незмінність суддів, гарантоване просування по службі чиновників, гарантована їм пенсія за вислугу років та ін.; 5) повне відособлення службових функцій службовця від його особистісних властивостей і характеристик, оскільки він не може бути власником своєї посади чи коштів управління (Юридична енциклопедія / Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 1. – С. 317–318; Теорія держави і права / За ред. С.Л. Лисенкова. – С. 148–149 та ін.).

На основі принципу раціоналізації М. Вебер ідеалізував капіталізм. Водночас він усвідомлював, що демократичні інститути й цінності автоматично не виникають, що їх треба комусь формувати. Для цього має бути в країні суспільна група (стан), яка б протягом сторіч виступала б ініціатором боротьби за громадянські права і свободи, чого він не побачив у Росії.

З давніх давен особлива роль у здійсненні влади відводилася людям з високим рівнем освіти. Такий підхід став основою і технократичної концепції держави. Особливої актуальності він набув у 20–

30-х роках XX століття під час глибокої економічної депресії. **Технічна інтелігенція США, яка назвала себе технократами, запропонувала створити велику професійну організацію, об'єднавши зусилля вчених, педагогів, архітекторів, інженерів, бухгалтерів та інших спеціалістів з метою раціоналізувати існуюче промислове виробництво.** Технократи таким чином пропонували передати управління і владу на підприємствах та виробництві в цілому від власників-капіталістів до інженерної інтелігенції та вчених.

А в 1941 році американський соціолог **Дж. Бернхем** запропонував **новий варіант технократичних ідей.** У книзі «Революція менеджерів» він зазначав, що технократія в особі керівників (менеджерів, організаторів) в таких найбільших на той час сучасних державах, як США, Німеччина і СРСР, стала соціальною і політичною реальністю. Звідси він робив висновок про наявність тенденції до зміни капіталізму і соціалізму «суспільством керівників», в якому державні функції стануть функціями спеціально винайденого менеджерами політичного механізму (Теорія держави і права / За ред. С. Л. Лисенкова. – С. 149–150).

§ 11. КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВИ В ТЕОРІЇ ПЛЮРАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Основним принципом людського співжиття є **плюралізм** (множинність, багатоманітність). Він **передбачає різноманітність поглядів, підходів, позицій, концепцій у правовій, політичній, економічній, культурній та іншій діяльності.** Плюралізм – один з найважливіших критеріїв демократизму та гуманізму в розвитку суспільства і держави. Він несумісний з ідеологічним монізмом, одержавленням соціального і політичного життя, монополізацією та централізацією влади і управління. **Характерними ознаками розвинених форм плюралізму є багатоваріантність, вибір, альтернативність, свобода та ін.** У політичній і правовій сферах, які тісно пов'язані між собою, плюралізм означає закономірний наслідок конституційно визначених прав і свобод людини та громадянина і, зокрема, права на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, на участь в управлінні державними справами та ін. **Найхарактернішою ознакою плюралізму у політико-правовій сфері є**

багатопартійність. (Юдин Ю. А. Политические партии и право в современном государстве. – М.: Форма-Инфра-М, 1998. – С. 61–94).

Багатопартійна система існує лише у демократичних країнах з чітким правовим регулюванням соціального і політичного життя, із громадянським суспільством. Багатопартійна система разом з державою і громадськими організаціями покликана забезпечити легітимну змінюваність, розвиток і стабільність, нормальне функціонування суспільства.

З концепцією плюралістичної демократії тісно пов'язана теорія «груп тиску», «зацікавлених груп», родоначальником якої був А. Бентлі, автор праці «Процес здійснення урядової влади: вивчення суспільного тиску» (1908). Провідною думкою праці є положення, що діяльність людей завжди обумовлена їхніми інтересами і спрямована на забезпечення цих інтересів.

Переконання, ідеї окремих людей, особистісні характеристики індивідуальної поведінки мають визначальне значення лише в контексті діяльності групи. Вони враховуються в тій мірі, в якій допомагають визначенню «зразків» (моделей) групової поведінки. Діяльність таких груп (груп зацікавлених) А. Бентлі сприймав і зображав як динамічний процес. Ці групи здійснюють так званий тиск інтересів на урядову владу з метою примусити владу підкоритися волі і впливу зацікавлених груп. Може діяти одна потужна група або сукупність груп, які примушують коритися слабші групи. Водночас сама державна влада та управління включають в себе адаптацію і врегулювання конфліктів груп і групових інтересів та досягнення певної рівноваги між різними групами.

Метою груп тиску (лобізму) є намагання домогтися від парламенту, уряду, президента країни ухвалення чи відхилення тих або інших законодавчих чи адміністративних актів. Практично всі великі корпорації, професійні об'єднання, профспілки, спілки підприємців мають у своєму складі особливі підрозділи, що займаються лобістською діяльністю і налічують до кількох десятків, буває і сотень осіб.

Поширеною формою є, зокрема президентський лобізм. У США, наприклад, існує професійний лобістський апарат виконавчої влади, який складається зі спеціальних відділів по зв'язках з Конгресом. На сучасному етапі у цій же країні спостерігається тенденція до юридичної регламентації лобізму. Зокрема, у 1995 році Конгрес США прийняв «Акт про регулювання лобіювання», який вимагає реєстрації груп

тиску (лобістів), їх регулярних звітів про свою діяльність (Юридична енциклопедія / Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.). В 6 т. – Т. 3. – С. 515).

Отже, виклад сутності сучасних концепцій держави свідчить про їх різноманітність. Положення одних із них мають позитивний, інші – негативний характер, а до третіх слід ставитися диференційовано. Положення, що мають позитивний характер, варті того, щоб їх використовували у практичній діяльності органи державної влади сучасної України. До таких концепцій держави можна віднести концепції правової і соціальної держави, частину положень концепцій держави загального добробуту, елітарної держави, національної держави, що мають захищати інтереси всіх громадян України, забезпечувати їм нормальні умови для життя. Диференційованого підходу у ставленні до положень потрубують етатична, технократична, анархістка концепції держави та концепція держави в теорії плюралістичної демократії. Безумовного засудження заслуговують фашистські ідеї державності, а також частина положень інших концепцій, які не сприяють єдності суспільства, його стабільності, створенню нормальних умов для життя всім громадян України.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть причини появи різноманітних сучасних концепцій держави.
2. Охарактеризуйте основні положення концепції загального добробуту.
3. Розкрийте сутність концепції соціальної держави.
4. У чому полягає сутність концепції елітарної держави?
5. Вкажіть на позитивні і негативні сторони концепції національної держави.
6. Розкрийте сутність класової концепції держави.
7. В чому полягає реакційність фашистських ідей державності?
8. Назвіть основні положення етатичної концепції держави.
9. Розкрийте сутність анархістської концепції держави.
10. У чому полягає сутність технократичної концепції держави?
11. Охарактеризуйте концепцію держави в теорії плюралістичної демократії.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
------------	---

РОЗДІЛ 1. РІЗНОМАНІТНІСТЬ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ, СУТНОСТІ, ОЗНАК І ТИПІВ ДЕРЖАВИ

§ 1. Багатоманітність теорій походження держави.....	27
§ 2. Сучасне визначення поняття «держава» та її основних ознак.....	37
§ 3. До питання визначення загальних закономірностей виникнення держави.....	42
§ 4. Нові підходи щодо класифікації держав.....	47
Запитання для самоконтролю.....	58

РОЗДІЛ 2.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНОМУ ПРАВОРОЗУМІННІ

§ 1. Щодо визначення поняття «функції держави» та їх основних ознак ...	59
§ 2. Форми і методи здійснення функцій держави.....	62
§ 3. Класифікація функцій держави.....	66
§ 4. Внутрішні функції сучасної держави.....	71
§ 5. Зовнішні функції сучасної держави.....	74
§ 6. Еволюція внутрішніх та зовнішніх функцій держави.....	78
Запитання для самоконтролю.....	86

РОЗДІЛ 3.

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ МЕХАНІЗМУ ТА АПАРАТУ ДЕРЖАВИ

§ 1. Поняття та елементи механізму держави.....	87
§ 2. Державний апарат як складова частина механізму держави.....	96
Запитання для самоконтролю.....	106

РОЗДІЛ 4.

АНАЛІЗ ВИСВІТЛЕННЯ СУТНОСТІ «ФОРМА ДЕРЖАВИ» В СУЧАСНІЙ ЮРИДИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

§ 1. Поняття та елементи форми держави.....	107
§ 2. Форма державного правління.....	109
§ 3. Форма державного устрою.....	118
§ 4. Державний режим.....	130
Запитання для самоконтролю.....	136

**РОЗДІЛ 5.
СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДЕРЖАВИ
І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

§ 1. Поняття громадянського суспільства.....	137
§ 2. Структура громадянського суспільства	147
§ 3. Основні ознаки громадянського суспільства.....	150
§ 4. Основні етапи становлення громадянського суспільства та рівні формування в ньому суспільних відносин.....	156
§ 5. Становлення громадянського суспільства в Україні.....	161
Запитання для самоконтролю	166

**РОЗДІЛ 6.
ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ
В РОЗУМІННІ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ**

§ 1. Історія ідеї про правову державу	167
§ 2. Вчені Росії й України про правову державу	171
§ 3. Різноманітність підходів до визначення правової держави на сучасному етапі	176
§ 4. Закріплення принципів правової держави в Конституції України.....	186
Запитання для самоконтролю	194

**РОЗДІЛ 7.
ОСНОВНІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ**

§ 1. Концепція правової держави.....	197
§ 2. Концепція держави загального добробуту	198
§ 3. Концепція соціальної держави	199
§ 4. Концепція елітарної держави.....	203
§ 5. Концепція національної держави	205
§ 6. Класова (марксистська) концепція держави.....	206
§ 7. Фашистські ідеї державності	207
§ 8. Етатична концепція держави	209
§ 9. Анархістська концепція держави	210
§ 10. Технократична концепція держави.....	212
§ 11. Концепція держави в теорії плюралістичної демократії	213
Запитання для самоконтролю	215
Післямова	216
Список літератури.....	221
Додатки	228
Словник основних понять і термінів.....	259